

DSpace da Universidade de Santiago de Compostela

<http://dspace.usc.es/>

Instituto da Lingua Galega

A. Rodríguez Guerra / X. Varela (2007): “As grafías no *Cancioneiro da Ajuda*”, en A. I. Boullón Agrelo (ed.): *Na nosa lyngoage galega*. Santiago de Compostela: Consello da Cultura Galega / Instituto da Lingua Galega, 473-556.

A bibliografía que aparece ao final do artigo pertence ao conxunto da obra na que este foi publicado.

You are free to copy, distribute and transmit the work under the following conditions:

- **Attribution** — You must attribute the work in the manner specified by the author or licensor (but not in any way that suggests that they endorse you or your use of the work).
- **Non commercial** — You may not use this work for commercial purposes.

INSTITUTO DA LINGUA GALEGA

<http://ilg.usc.es/>

AS GRAFÍAS NO *CANCIONEIRO DA AJUDA**

Alexandre Rodríguez Guerra
Xavier Varela Barreiro

Universidade de Vigo
Instituto da Lingua Galega - USC

A Pepi e a Rosa

1. LIMIAR

Non descubrimos nada novo se sinalamos que o levantamento, análise e estudo metódico e completo do sistema gráfico do *Cancioneiro da Ajuda* (dende agora *A*) están por facer. A vía pola que camiñamos hoxe é herdeira directa do traballo de Mariño / Varela (2005), pois coidamos que ese é un bo modelo para describir na súa integridade as grafías de *A*. Somos conscientes de que un vreiro semellante precisa dunhas dimensións máis propias dunha densa monografía —ou talvez dun dicionario— cás dunha contribución destas características. Conformámonos, xa que logo, con realizar unha descrición global da engrenaxe gráfica do noso cancionero, o suficientemente xenérica para podela apreixar na súa funcionalidade mais, salvo casos esporádicos, sen descender á casuística concreta e miúda dos centos de aspectos específicos que se agochan detrás das distintas opcións gráficas. Partimos da edición inédita de Mariña Arbor¹ e mais da edición facsimilar de *A* publicada en Lisboa en 1994; complementámolas, sempre que o consideramos oportuno, coa edición diplomática de Carter (1941) e coa edición crítica de Carolina Michaëlis de Vasconcelos (1904).

Por razóns de espazo e de vontade de seguranza no tratamento dun corpus homoxéneo na súa manuscritura, deixamos fóra deste estudo o texto das anotacións marxinais, mesmo das que son contemporáneas á composi-

* O presente traballo callou dentro do proxecto *Estudo lingüístico e paleográfico do Cancioneiro da Ajuda* que, con financiamento da Xunta de Galicia, dirixe Xavier Varela Barreiro no Instituto da Lingua Galega. Querémoslle agradecer a Mariña Arbor a xenerosidade de poñer ó noso dispor a súa edición semipaleográfica, aínda inédita, do *Cancioneiro da Ajuda (A)*; a Bieito Arias, Xosé Luis Couceiro, Ricardo Gutiérrez, Ramón Mariño, Paulo Martínez e Leticia Ramírez agradecemoslles a axuda de distinto tipo que nos proporcionaron durante os meses de realización do traballo.

1. Evidentemente, na súa versión de novembro de 2005.

ción do cancionero, así como unha corrección feita directamente sobre o texto (*traç* [126b]), esta por non estarmos seguros do seu estatus autorial dentro do ámbito codicolóxico. Ocasionalmente teremos en conta datos e formas desa instancia que son relevantes para a comprensión do texto central.

A pesar de que «a calidade escrituraria e o tamaño da letra permiten o recoñecemento inequívoco das características caligráficas [de *A*]» (Mariño / Varela 2005: 319), os distintos autores interesados nesta faceta remiten a estudos previos pero moi frecuentemente vense na necesidade de facer comprobacións propias para verificar este diagnóstico inicial. Concordamos, obviamente, coa opinión segundo a cal a percepción caligráfica xeral dos dous(/tres) últimos cadernos², a pesar de compartir cos anteriores unha identidade de trazos-base (que permiten falar, por exemplo, dun mesmo tipo de letra), permite atribuírlles entidade propia fronte ó resto de *A*. Así a todo, as diverxencias de morfoloxía paleográfica, existindo, non son marcadas dabondo e non deixan de ser lixeiras variantes dun modelo caligráfico único. Aspectos como o cambio na materia instrumental (sobre todo a muda de pena, coa conseguinte posibilidade de cambio nos cortes efectuados no bico da pena, consonte o propio tipo de escrita que desexase realizar o escriba, cf. Azevedo Santos 1994: 32-37) ou a elaboración en distintas fases, sempre poderían explicar algunhas das diverxencias. Este é, sen dúbida, outro dos aspectos que xustifica a realización dun estudo sistemático e completo do sistema gráfico de *A* para confirmar, desbotar ou lanzar novas hipóteses, sempre dende a coherencia e coa mínima concesión posible á marxe de erro. Porén, este nin é un estudo paleográfico³, nin sobre a autoría material —singular ou plural— dos traballos de manuscritura, nin sobre a identificación do escritor no que se compilou o noso vetusto cancionero. Estes serán interrogantes ós que haberá que irse enfrontando en traballos posteriores e da man dos especialistas. Para iso precisaremos de moita máis información; de aí que comecemos cunha presentación xeral da realidade gráfica de *A*.

O noso obxectivo é, pois, esfarelar as liñas mestras que subxacen á construción escriptolóxica de *A*, sen esquecermos a súa relación subsidiaria coas

2. A clasificación en cadernos que manexamos conta, alén de cos catorce cadernos clásicos —os de dona Carolina—, con outros tres constituídos exclusivamente por cadanseu folio: VII^a, XI^a e XIV^a (cf. M.ª Ana Ramos 2004: 28 e ss.).
3. A este respecto lembremos que o tipo de letra presente en *A* é, segundo M.ª Ana Ramos, a «minúscula gótica de procedencia francesa» (1994: 38) e tamén que «a letra, con excepción da última parte, mais goticizante, corresponde à forma caligráfica solene da carolina final —ou de “transição”, ou “românica”— executada num estilo semelhante aos códices castelhanao-lemosanes do reinado de D. Afonso X» (1994: 38-39).

vertentes fonolóxica e paleográfica: pretendemos amosar o funcionamento dun sistema grafemático que destaca por estar perfectamente artellado, un sistema para o que sempre se recoñeceu un uso sistemático, regular, colmado e redondo, pero sendo conscientes de que, en calquera caso, falamos de 'lingua literaria' e, consecuentemente, de que por tras hai unha dose importante de convención / uniformización gráfica (cf. Clarinda de Azevedo Maia 1986: 3 e n. 1). M.ª Ana Ramos (1993: 116) lembra que *A* presenta, fronte a outros textos antigos, «particularidades de escrita uniformes e regulares, encontrando-se a alografía bastante simplificada». E é que para a autora portuguesa neste tipo de textos «a preparación era suxeita a preceitos unitarios que revelan un modelo conservador e coercivo» (M.ª Ana Ramos 1993: 116). A propósito das «reglas tradicionais da escrita gótica» presentes en *A* di M.ª Ana Ramos (1993: 116) que «son normalmente respeitadas, non se verificando moitas excepcións, nem quanto ao uso das letras, nem quanto ao uso das abreviaturas» (cf. tamén con M.ª Ana Ramos 1994: 38 e Mariña Arbor 2005: 73). A busca deste funcionamento é especialmente relevante porque para nós *A* é, sen ningún xénero de dúbidas, o mellor monumento conservado que teñen as letras galegas e portuguesas no período medieval: é o gran códice que, situado no abrente da fixación gráfica do romance, constitúe —así o agardamos amosar/demostrar— un magnífico modelo que, como todos os modelos, é asemade espello e imaxe.

Por razóns de espazo eludimos abordar a presentación do modelo escriptolóxico —teórico— empregado. Deixámolo para unha publicación ulterior. O traballo de Mariño / Varela (2005) é unha mostra da súa aplicación a un aspecto concreto das grafías de *A*. En varios apartados faremos algunhas precisións deste teor. Con todo, cremos imprescindible ofrecer unhas mínimas indicacións sobre os conceptos básicos correspondentes ás unidades de descrición, grafema e alógrafo, co obxecto de delimitar adecuadamente o punto de partida interpretativo. Por grafema entendemos, con Nina Catach, «la plus petite unité distinctive et/ou significative de la chaîne écrite, composée d'une lettre, d'un groupe de lettres (digramme, trigramme...), d'une lettre accentuée ou pourvue d'un signe auxiliaire, ayant une référence phonique et/ou sémique dans la chaîne parlée» (1990: 52). A mesma autora enumera os criterios consonte os cales unha unidade gráfica é interpretable como unidade grafémica funcional: (i) a frecuencia, (ii) o grao de cohesión, estabilidade e autonomía, (iii) o grao de relación directa co fonema, (iv) o grao de rendibilidade ou de creatividade lingüísticas (1990: 52-53). A aplicación destes criterios permite non só distinguir os grafemas (primarios, secundarios ou mesmo “subgrafemas”), senón que tamén posibilita a obtención do que Nina Catach denomina “arquigrafema”. Este, en paralelo co arquifonema ou o arquilexema, interesa non tanto polo concepto de neutralización como polo

de «*représentant d'une classe qui les réunit*» (1990: 53)⁴. Agora ben, para evitarmos a confusión que pode derivarse da representación dos arquigrafemas a través de grafías maiúsculas (e para anosar á tradición escríptográfica galega a presente contribución) empregaremos o termo *grafema* como sinónimo de arquigrafema e utilizaremos *alógrafo* co valor de grafema secundario.

Para o estudo gráfico de *A* é importante dispoñer de datos numéricos e estatísticos sobre os que levantar as xeneralizacións. Polo seu interese, distinguimos entre cómputos referidos a *formas* (número de formas gráficas distintas sen ter en conta as repeticións [*types*]) e referidos a *ocorrencias* (número de formas gráficas distintas contando as repeticións [*tokens*]). Con esta premisa construímos unha base de datos que enchemos con case quince mil seiscentas fichas que recompilan todas as grafías presentes nas unidades gráficas distintas (*formas*). De contabilizarmos todas as *ocorrencias*, os exemplos cos que traballamos convértense en cento corenta e seis mil douscentos trinta e seis. Das grafías analizadas nas, exactamente, 15584 fichas da nosa base cómpre extraer o 2,4% delas por seren variantes que só podemos recuperar dun xeito tácito (esencialmente, ou elisión de vogais en posición final de palabra por fonética sintáctica —inclúense as sinalefas—, ou non representación de capitais). É, pois, o 97,6% das formas gráficas o que posúe unha representación expresa; con todo, hai unha pequena cantidade (2,5%) que o é por medio dun recurso abreviado. As grafías expresas dun xeito directo en *A* —as que abordamos aquí— supoñen, en consecuencia, o 95,1% (con máis de cento corenta mil seiscentas corenta formas documentadas).

2. O ALFABETO (MINÚSCULO) DE A

Ó contar xa cun traballo específico sobre as maiúsculas (Varela Barreiro 2005), o estudo das unidades que conforman o alfabeto minúsculo de *A* convértese no obxectivo esencial da nosa descrición. Sen que medien máis preámbulos, pódese dicir que a aplicación ás grafías de *A* do parámetro do tamaño proporciona os resultados tipolóxicos que reflicte o cadro seguinte⁵:

4. Para unha aproximación máis completa ós distintos valores de 'grafema' e da terminoloxía a el asociada cómpre consultar a excelente monografía de Xulián Maure Rivas (2006).
5. Os casos de letras sobrescritas inclúense coas abreviaturas (cf. § 4). Obviamos todos aqueles casos de grafías non representadas.

—Cadro 1—⁶

MINÚSCULAS	MAIÚSCULAS			
	DE SINTAGMA		DE PALABRA	
	Capitais	Poscapitais	R inicial	R final
97,8%	1,4%	0,7%	0% ⁷	0,1%
{99,4%}	{0,4%}	{0,1%}		{0% ⁸ }

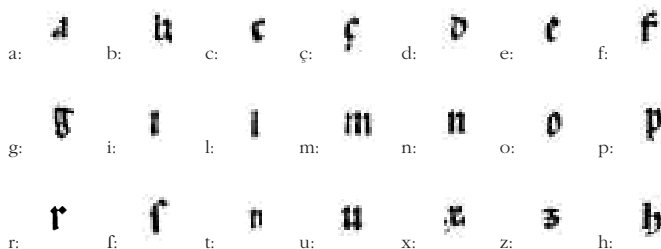
Ó longo das páxinas seguintes tentaremos, xa que logo, ofrecer un balance estatístico, fixar os contextos e enxergar as causas das distintas documentacións gráficas. Este é o único camiño de superación do bretemoso estado actual dos coñecementos acerca das grafías de *A*. Só ó seu remate é posible conxugar o imprescindible traballo extractivo de datos nos pozos da mina, cheo de penalidades pero garante de exhaustividade, coa elaboración esexética dunhas conclusións finais que, hai que dicilo, xa tiñamos ó noso dispor grazas á sabedoría de investigadores que, como Mª Ana Ramos, souberon chegar á cerna e, anticipándose ó traballo de extracción sistemática, descubrir que *A* amosa «particularidades gráficas, uniformes e regulares, encontrando-se a alografía bastante simplificada» (1994: 41).

2.1. Grafemas e alógrafos minúsculos

Consonte o exposto no limiar acerca das unidades gráficas e as súas variedades, recoñecemos, ademais de <h>⁹, representante prototípico de /Ø/, vinte grafemas minúsculos simples en *A*: <a, b, c, ç, d, e, f, g, i, l, m, n, o, p, r, f, t, u, x, z>:

6. Neste cadro, e en todos os que repitan idéntica distribución, a primeira porcentaxe ten en conta as grafías que se localizan en palabras distintas (*formas*); a segunda, entre chaves, recolle a totalidade das *ocorrencias* (inclúe as repeticións).
7. Realmente hai dous exemplos.
8. En realidade supoñen un 0,01%.
9. O <h> é realmente unha «lettre historique» que, como tal e a carón das «lettres étymologiques», se identifica como unha unidade non funcional, sen utilidade no sistema (cf. Nina Catach 1990: 57).

—Cadro 2—

e nove grafemas minúsculos complexos, que, pola súa banda, podemos dividir en homorgánicos (dígrafos puros), compostos por dúas letras distintas <ch> ou por xeminación <ll, nn, rr>,

—Cadro 3—

e heterorgánicos, compostos por unha letra e un signo auxiliar (cf. *supra*) —til— (dígrafos mixtos) <ã, ê, î, ô, û>:

—Cadro 4—

Ós anteriores engádese unha serie de alógrafos¹⁰, quer simples <j, y, q, s>,

—Cadro 5—

quer complexos homorgánicos, compostos por dúas letras distintas, <gu, qu, fc, fç>, por xeminación <cc, ff, ll, tt, uu> ou por tres letras (con xeminación interna) <ffç>,

10. Non repetimos entre os alógrafos aquelas grafías que, rendibles xa como grafemas, tamén vehiculan outros valores alográficos (cf. *infra*).

—Cadro 6—

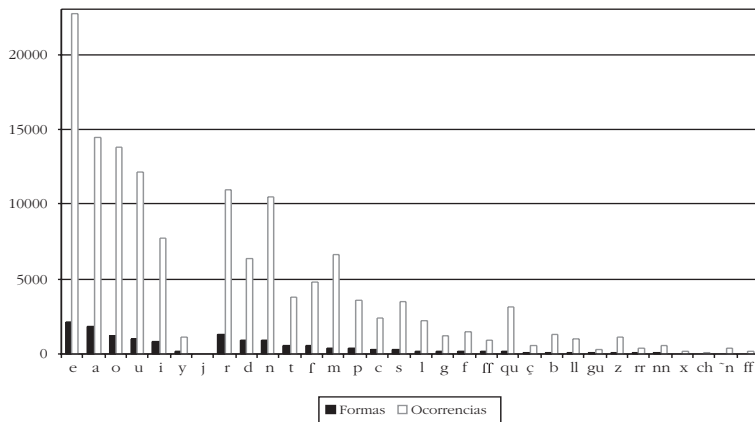
gu:		qu:		fc:		fç:		cc:	
ff:		ff:		tt:		uu:		ffç:	

quer complexos heterorgánicos, compostos por unha letra e un signo auxiliar —til— <~n, ñ, ~y>¹¹:

—Cadro 7—

~n:		ñ:		~y:	
-----	--	----	--	-----	--

En total obtemos unha cifra de trinta grafemas (vinte e un simples e nove complexos) e dezasete alógrafos (catro simples e trece complexos). Sen entrarmos polo de agora noutras consideracións, no gráfico número 1 reflectimos o peso específico que lle corresponde a cada unha destas unidades:

—Gráfico 1—¹²

- Non estamos seguros de que <~y> sexa alógrafo de /j/, polo que a súa presenza aquí considerámola provisional (cf. § 2.1.1).
- Só a efectos de simplificación na representación dos datos nesta gráfica, agrupamos os grafemas vocálicos sen distinguir a presenza/ausencia de til riba deles. Excluimos tamén aqueles alógrafos que posúen menos de dez formas (<h, uu, tt, fç, ñ, cc, fc, ffç, (~y)>).

Fronte a realidades gráficas enormemente produtivas, tanto en formas coma en ocorrencias (<e/ê, a/ã, o/ô, u/û, r> con máis de 1000 formas e de 10000 ocorrencias), outras moi produtivas como <d, n, i/î, t, ð> (que non baixan das cincocentas formas), e outras cunha rendibilidade media <m, p, c, s, l, g, f, ff, qu, ç, b> (entre cen e catrocenas formas), algunhas teñen unha rendibilidade limitada <ll, gu, z, rr, nn> (entre as cincuenta e as noventa formas), escasa <x, ch, ñ, ff> (entre dezanove e corenta) ou ínfima <h, uu, tt, fç, ñ, cc, fc, ffç, (⁻y)> (con menos de dez formas).

O número de grafemas, vinte e nove¹³, non se amosa desproporcionado de o compararmos co dos fonemas por eles representados (trinta e catro): doce vocálicos /a, ε, e, i, ɔ, o, u, â, ê, î, ô, û/ e vinte e dous consonánticos /p, b, t, d, k, g, (β-v), f, s, z, ʃ, ʒ, ts, dz, tʃ, m, n, ɲ, r, ɾ, l, ʎ/. No cadro número oito adoptamos agora unha perspectiva xeral tendo en conta as interrelacións que se establecen entre os tres tipos de unidades consideradas, fonemas, grafemas e alógrafos (deixamos para máis adiante a proporción con que cada un contribúe no global de cada exemplo):

—Cadro 8—

FONEMAS	GRAFEMAS	ALÓGRAFOS	FONEMAS	GRAFEMAS	ALÓGRAFOS
/a/	<a>		/k/	<c>	<qu, q, cc>
/ε/	<e>		/g/	<g>	<gu>
/e/	<e>		/f/	<f>	<ff>
/i/	<î>	<y, ÿ>	/s/	<ð>	<ff, s>
/ɔ/	<o>		/z/	<ð>	<ff, s>
/o/	<o>		/ʃ/	<x>	
/u/	<u>		/ʒ/	<ð>	<g, x>
/â/	<ã>		/ts/	<ç>	<c, z, fc, fç, ffç>
/ê/	<ê>		/dz/	<ç>	<ç, s>
/î/	<î>		/tʃ/	<ch>	<x>
/ô/	<ô>	<n>	/m/	<m>	
/û/	<û>	<n>	/n/	<n>	<, ñ, n, nn> ¹⁴
			/ɲ/	<nn>	<n, ñ, n, (⁻ y)>
/p/	<p>		/r/	<r>	
/b/			/r/	<rr>	<r>
/β-v/	<u>	<uu, b>	/l/	<ð>	<ll>
/t/	<t>	<tt>	/ʎ/	<ll>	<ð>
/d/	<d>				

Nunha primeira lectura destes datos constátase que o 70% dos grafemas están constituídos por grafías simples. Fronte a eles, as realizacións alográfi-

13. Sen <h>.

14. Salvo indicación contraria, entenderase que o símbolo "<>" remite a un contexto no que aparece sobreposto a vogal.

cas practicamente contan co mesmo número de formas simples ca complexas. De establecermos unha comparación atendendo á natureza vocálica ou consonántica do fonema representado, son catorce as grafías de *A* (dez grafemas <a, e, i, o, u, ã, ê, î, ô, û> máis catro alógrafos <j, y, n, ñ>, todos simples agás o último, complexo heterorgánico) para doce fonemas vocálicos; mentres, a vinte e dous fonemas consonánticos correspóndenlles trinta e oito grafías: vinte e un grafemas (dezasete simples <b, c, ç, d, f, g, i, l, m, n, p, r, t, u, x, z> e catro complexos <ch, ll, nn, rr>) e mais dezaseis alógrafos (dous simples <q, s> e catorce complexos <cc, ff, gu, qu, ff, fc, fç, ffç, tt, uu; ñ, ñ, (~y)>)¹⁵.

De sermos estritos, no cadro anterior aínda podería aparecer un novo membro que habería que identificar fonoloxicamente como /Ø/, isto é, exemplos de grafías con valor cero, sen realización fonética¹⁶. De maneira prototípica ilústrao <h>: *ba* (170a, 227b, 228b), *be* (212a, 229b), *berdades* (217b), *beu* (226a, 226b, 226b, 227a), *bey* (229a), *bũa* (80b, 149b, 162b, 211b, 228a), *hy* (170a, 170a¹⁷), *ioban* (150a), e, de maneira condicionada, <c> en restos de latinización gráfica (*cuncto* [217b], *fancta* [93a, 107a, 149a, 159a], *fancta* [93a, 144a, 145b], *fantaren* [233b, 234a])¹⁸. Non nos deteremos apenas no emprego de <h> porque M.ª Ana Ramos (2005) xa ofrece unha explicación moi detallada. Limitámonos a consignar que o seu emprego, sempre anteposto a vogal, ás veces carece en *A* de xustificación etimográfica, como nos casos de *be*, *beu*, *bũa* e *hy*. Para outras formas si é válida esa explicación: *ba*, *berdades*, *bey* ou *ioban*. Compróbase tamén (i) a preferencia pola posición inicial —oito das nove formas consideradas (sinala Morreale, 1974: 44, que o <h> «tamén marca, cuando es inicial, el contorno de las palabras»)—¹⁹ e (ii) diante de <u>, como lembra X. Maure (2006: 195), a súa función é «reforzar a condición de autografo [vogal] do grafema <u>, —dado que este tiña a dobre natureza de singrafo [consoante] e autografo—», de aí que sexa especialmente rendible co artigo indefinido feminino (no que a natureza só vocálica ou conxuntamente vocálica e consonántica representada por <u> podería non estar clara). O uso de <h> coas formas verbais *be* e

15. Quedan fóra <h> e as realizacións alográficas dos grafemas.

16. Obviamente, deixamos de lado o caso de <u> (ou mesmo <V> poscapital) cando pertence ós dígrafos <qu> ou <gu> seguidos das vogais <i> e <e>.

17. Poderíase engadir un terceiro caso de *hy* que aparece riscado no preantepenúltimo verso de 170a (na mesma cantiga dos outros dous casos).

18. Noutros exemplos o <c> xa non está presente: *ciutar* (216a), *fant'* (107a), *fanta* (107b, 241a) e *fantaren* (233a, 234a, 234a). Idéntica explicación hai que lles dar ós exemplos da conxunción *et* (cf. § 2.1.2.A).

19. A propósito do uso de <h> en galego medieval P. Vilaboi (1991: 171) comenta que «na evolución diacrónica a representación ou non deste grafema vacilou sobre todo na época medieval, (...) A vacilación dáse case sempre en posición inicial».

*ha*²⁰ explícase pola súa función diacrítica (cf. X. Maure 2006: 197-199) e, en xeral, para o uso cos monosílabos o propio X. Maure (2006: 199-201) fala de «función de ampliación da materia gráfica». É de suma relevancia a concentración de moitos dos casos de <h> en tres ciclos (Anónimo III, Pai Gomez Charinho e Johan Perez d' Aboim), por canto pode ser indicio de cambio de man ou de emprego de fontes diversas no proceso de copia de *A. M.*^a Ana Ramos (2005: 392-393) maniféstase neste sentido referíndose concretamente ó ciclo do Anónimo III:

Se não há, concretamente, mudança efectiva de mão, esta tendência muito localizada do fenómeno [o emprego de <h>] faz, evidentemente, pensar num hábito de escrita presente no modelo e respeitado pelo copista. Suposição que se revela ainda mais sólida quando recordamos que este ciclo de dimensões significativas –dez composições– não se encontra transcrito nos cancioneiros posteriores. Não só o carácter anónimo do trovador, não apenas a especificidade de textos únicos, mas também este indicio de natureza gráfica vem determinar que este ciclo de cantigas é originário possivelmente de um outro tipo de fonte, ou pelo menos de uma procedência com tradição gráfica diferenciada dos outros ciclos incluídos no *Cancioneiro*.

Para podermos enxergar a consistencia dos grafemas seleccionados en *A* como representantes prototípicos dos fonemas respectivos, recompilamos as súas frecuencias e ofrecémolas no cadro nove:

—Cadro 9—

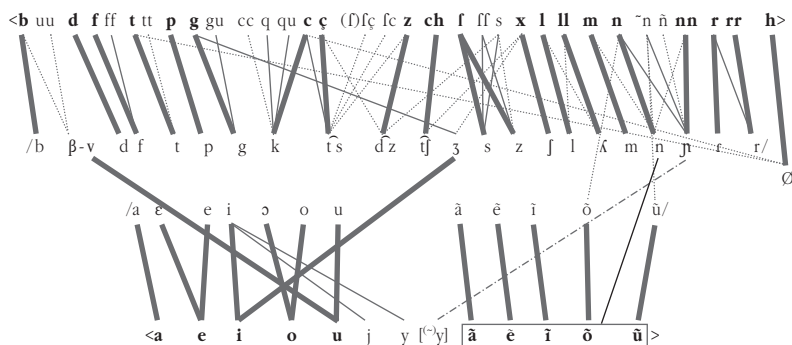
Fonema	Grafema %	Fonema	Grafema %	Fonema	Grafema %
/a/	<a> 100	/p/	<p> 100	/t̃s/	<ç> 73,2
/e/	<e> 100	/b/	 100	/d̃z/	<z> 95,3
/e/	<e> 100	/t/	<t> 99,1	/t̃j/	<ch> 94,3
/i/	<i> 79,7	/d/	<d> 100	/m/	<m> 100
/o/	<o> 100	/k/	<c> 65,5	/ŋ/	<n> 79,1
/o/	<o> 100	/g/	<g> 80,6	/ŋ/	<nn> 58,1
/u/	<u> 100	/β-v/	<u> 97,7	/r/	<r> 100
/ā/	<ā> 100	/f/	<f> 88,6	/r/	<rr> 68,4
/ē/	<ē> 100	/s/	<f> 49,9	/l/	<l> 96,9
/i/	<i> 100	/z/	<f> 90,5	/k/	<ll> 93,1
/ō/	<ō> 92,3	/j/	<x> 100		
/ü/	<ü> 87,5	/ʒ/	<i> 69,3		

Na lectura dos datos precedentes podemos observar que apenas hai puntos febles no sistema grafemático de *A*. O único destacable é o da repre-

20. De feito, esta segunda forma «recupera o grafema mudo non por razóns etimolóxicas senón por razón de distinción funcional» (X. Maure 2006: 201).

sentación de /s/ (cf. *infra* con iii). Como puntos fortes están (i) a propia presenza de porcentaxes moi elevadas na frecuencia da representatividade dos grafemas (practicamente todos os vocálicos e case un terzo dos consonánticos alcanzan o 100%); (ii) algo máis da cuarta parte das consoantes exceden o 90%; (iii) nos restantes casos, todos os grafemas son claramente maioritarios excepto un, <ʃ> (como /s/), ó que só lle falta unha décima para representar exactamente a metade das formas; (iv) hai cinco grafemas que se empregan maioritariamente para representar cadansúa parella de fonemas (<e> para /ɛ, e/, <o> para /ɔ, o/, <u> para /u, β-v/, <i> para /i, ʒ/ e <ʃ> para /s, z/): os dous primeiros só no eido vocálico, o último só no eido consonántico e os dous intermedios nos dous conxuntos. Volveremos sobre todos eles ó desenvolvermos máis polo miúdo os grandes grupos.

Antes de iniciarmos o estudo específico dos distintos (sub)conxuntos gráficos considerados e partindo basicamente do criterio fonolóxico, ofrecemos no cadro 10 un esquema que recolle os eixes das interrelacións que se poden constatar no sistema gráfico de A. Na interpretación dos datos, as liñas continuas de trazo grosso representan as asociacións grafemáticas (os grafemas tamén aparecen destacados en negra), as liñas continuas de trazo fino representan as asociacións alográficas non esporádicas e as liñas descontinuas representan as esporádicas²¹:

—Cadro 10—²²

21. Nas relacións esporádicas a media aritmética entre as formas e as ocorrencias non chega ó 5%. Inclúese <ʲ> entre parénteses e cunha liña de trazo curto e puntos para marcar a posibilidade de que represente o fonema nasal palatal.
22. Neste cadro só atendemos á representación gráfica de unidades fonemáticas, aínda que estamos convencidos de que na fixación da nosa *scripta* medieval foron pertinentes algunhas unidades subfonemáticas. Pensamos concretamente nos trazos [+ nasal] no vocalismo e [+ palatal]

Aínda que a densidade da gráfica poida facer pensar nunha estrutura moi complexa, realmente non o é se temos en conta que (i) a práctica totalidade das asignacións grafema/fonema están moi consolidadas no sistema de A; (ii) hai relativamente poucos casos de grafemas duplos, un nas consoantes (<f>) e catro nas vogais (<e, i, o, u>), que supoñen o 14,7% do total de grafemas (33,3% e 4,5% para vogais e consoantes, respectivamente); (iii) estes grafemas duplos non posúen ningún outro valor no sistema (nin secundario, nin ocasional); (iv) non son poucos os casos (20,6%) nos que un grafema se asocia a só un fonema <a, d, f, t, p, ch, rr>; (v) só hai dous exemplos no sistema nos que un grafema se relaciona con máis de dous fonemas: <n> (cf. *infra* § 2.1.1) e mais <x>, que se relacionan con tres; (vi) hai grafemas que presentan ademais ou un valor alográfico secundario <ã, ê, ï, ô, û, g, c, m, r> ou unha asociación alográfica esporádica <b, ç, z, l, ll> (26,5% e 14,7%, respectivamente, do total de grafemas); (vii) a meirande parte das formas exclusivamente alográficas (82,4% delas, 30,4% do total de grafías) só se corresponden cun valor fonémico <j, y, cc, tt, uu, ff, gu, q, qu, fç, ffç, fc, ñ, (˘y)>; (viii) finalmente, hai un alógrafo <ll> con dous valores alográficos e mesmo hai dous, <s, ˘n>, que se asocian con tres. Non se detecta unha asignación biunívoca perfecta entre grafías vocálicas específicas para fonemas vocálicos e grafías consonánticas específicas para fonemas consonánticos: hai interrelacións sobre todo na primeira das direccións en que dous grafemas vocálicos (<i, u>) tamén o son de cadanseu fonema consonántico e o til pode representar tamén alograficamente, en posición implosiva, o fonema consonántico /n/²³. Só se rexistran dous casos excepcionais de grafía consonántica, <˘n> e <n>, que serven para representar o trazo nasal dun fonema vocálico nasal: /ũ/ (*ũa* 107b) e /ô/ (*bona* 121b).

no consonantismo, as grandes innovacións romances, e na súa expresión diacrítica mediante o til. Non abrimos aquí esta dimensión por non recargar excesivamente un cadro xa complexo de seu. Porén, non é difícil reinterpretar as relacións —liñas no cadro— afectadas pola consideración desta perspectiva. Para o trazo [+ nasal] distinguírase entre nasalidade vocálica (o til representa un trazo) e consonántica (o til representa un fonema). Como expresión da nasalidade vocálica haberá que reinterpretar as cinco liñas que unen as vogais con til sobreposto e os fonemas correspondentes (<vogal seguida de vogal + til sobreposto> ↔ vogal oral + [nasalidade vocálica]). Como expresión da nasalidade consonántica haberá que reinterpretar a liña que une o rectángulo que engloba as cinco vogais con til sobreposto e o fonema /n/ (<vogal non seguida de vogal + til sobreposto> ↔ vogal + consoante nasal implosiva /n/). En relación co trazo palatal —deixando fóra grafías moi excepcionais— haberá que reinterpretar a liña que une <n> e /ɲ/ (<n> + til sobreanteposto ↔ /n/ + [palatalidade consonántica]), a liña que une <ñ> e /ɲ/ (<n> + til sobreposto ↔ /n/ + [palatalidade consonántica]) e a liña que une [˘y] e /ɲ/ (<y> + til sobreanteposto ↔ /n/ + [palatalidade consonántica]).

23. A propósito do carácter velar desta nasal non podemos esquecer, por vir ó caso, que R. Mariño considera moi verosímil a «suposición de que foi antigo o desenvolvemento de consoante nasal velar implosiva nas terminacións galegas procedentes das latinas -ONU(M), -ÖNU(M) e -ÛNU(M)» (2002: 109).

É significativo comprobar tamén como se poden interpretar as relacións que amosa o esquema anterior dende a óptica dos (trinta e catro) fonemas que se inclúen nel. Case a metade deles (44,1%) contan só cun grafema que os represente: /a, ε, e, o, u, â, ê, î, b, d, p, f, m, r/. O resto de fonemas, ademais dun grafema, presentan tamén un alógrafo (/f, g, r/), un alógrafo ocasional (/ô, û, t, t̃, l, k/), dous alógrafos (/i, s/), un alógrafo non ocasional e outro ocasional (/z, z/), dous alógrafos non ocasionais (/β-v, dz/), dous alógrafos non ocasionais e un ocasional (/k, ɲ)²⁴ ou un alógrafo non ocasional e tres ocasionais (/n, ts/).

A aparente complexidade da representación anterior (debida en boa parte a que en bastantes casos o único que hai son asociacións ocasionais, que mesmo poderían desaparecer nunha representación só un pouco máis selectiva²⁵), obríganos a salientar a importancia capital do contexto: para interpretarmos adecuadamente a realidade gráfica de *A* necesitamos atender non só ás unidades de xeito illado, cuantitativa ou cualitativamente, senón á súa posición relativa dentro da cadea gráfica. Así, faise perceptible que hai 'regras' de distribución complementaria relativamente doadas e de execución pouco complexa. Certamente, noutras oportunidades a explicación dos feitos amósase máis toldada e complexa ó agochar fenómenos de distinto tipo e/ou natureza. Nos epígrafes seguintes iremos desenvolvendo progresivamente os aspectos esenciais destas relacións cruzadas.

2.1.1. Os grafemas e alógrafos vocálicos²⁶

Xa se adiantou que a interrelación grafías ↔ fonemas vocálicos de *A* é realmente proporcionada: os sete fonemas vocálicos orais están representados por cinco grafemas (<a, e, i, o, u>) e por dous alógrafos (<j, y>); os cinco fonemas vocálicos nasais están representados por cinco grafemas complexos heterorgánicos <â, ê, î, ô, û> e, de xeito excepcional, polos alógrafos <x̃n, xn> (sendo 'x' un grafema vocálico). Certamente, a distribución entre eles non se fai de xeito completamente proporcional e homoxéneo. Os seguintes parágrafos tentan desenvolver o novelo de relacións grafofonolóxicas a nivel vocálico.

24. De contarmos tamén <^çy> entre as grafías da nasal palatal, /ɲ/ contará a maiores cun alógrafo ocasional.

25. Pensemos que, como se comproba no cadro 10, son vinte (vinte e unha se incluímos <^çy>) as relacións alográficas ocasionais que, como xa se sinalou, non alcanzan en ningún caso o 5% de representatividade.

26. Para todo o relativo ás maiúsculas, tanto no vocalismo coma no consonantismo, cf. § 3. Excluímos sistematicamente das porcentaxes todas as grafías non representadas.

En primeiro lugar convén sinalar que estamos a falar de 6639 formas gráficas vocálicas (con practicamente 64400 ocorrencias). O cadro seguinte reproduce a distribución porcentual entre as distintas series vocálicas:

—Cadro 11—

Unidade	%
/a, ã/	28,2 [22,4]
/e, e, ê/ ²⁷	32 [35,3]
/i, î/	14,7 [12,8]
/o, o, ô/	18,2 [21,4]
/u, û/	6,9 [8,1]

Advírtese decontado que o conxunto gráfico vocálico máis rendible en A é o palatal da serie media, en segundo lugar, a non moita distancia, o da vogal de máxima abertura, en terceiro e cuarto lugar sitúanse, respectivamente, o velar da serie media e o palatal da pechada, e, finalmente, en último termo atópase o velar pechado. De nos fixarmos nas ocorrencias, aínda que se detecten algunhas flutuacións (a máis acusada é a diminución no caso de /a, ã/), estas non provocan ningunha modificación significativa na ordenación relativa dos grupos considerados.

Convén examinarmos a casuística concreta da asignación gráfica, grafemas e alógrafos, dos fonemas vocálicos. No cadro doce ofrecemos unha aproximación xeral á situación de A:

—Cadro 12—

Fonema	Grafema	Alógrafo(s)
/a/	<a>: 100	
/e/	<e>: 100	
/e/	<e>: 100	
/i/	<i>: 79,7 [86,8]	<y>: 19,4 [12,9]; <î>: 0,9 [0,3]
/o/	<o>: 100	
/o/	<o>: 100	
/u/	<u>: 100	
/ã/	<ã>: 100	
/ê/	<ê>: 100	
/î/	<î>: 100	
/ô/	<ô>: 92,3 [98,9]	<on>: 7,7 [1,1]
/û/	<û>: 87,5 [98,8]	<ün>: 12,5 [1,2]

27. Consonte o sinalado por, entre outros, R. Mariño (2002: 72), non distinguimos xa en posición tónica entre sete fonemas vocálicos nasais porque «a resonancia nasal elevou desde antigo as vocais medias abertas».

Seis das sete vogais orais só posúen en *A* unha opción de representación gráfica. A excepción é /i/, que conta con tres posibles recursos gráficos para a súa representación, aínda que só dous son produtivos e o grafema éo cunha porcentaxe superior ás catro quintas partes. Algo semellante ocorre coas vogais nasais, pois son maioría as que só posúen unha opción gráfica; así a todo os alógrafos das vogais nasais son realmente excepcionais porque estamos a falar de cadansúa forma que, de contarmos con todas as ocorrencias, alcanzan unhas porcentaxes de uso moi cativas (pouco máis do un por cento). Cómpre salientar tamén que o sincretismo escriptolóxico vocálico é acusado, pois nas vogais da serie media, tanto palatal coma velar, coincide o grafema. Así mesmo coincide tamén na representación das vogais nasais, pois estas botan man dos grafemas vocálicos máis o til (que, non o esquezamos, vehicula tamén outros valores, cf. máis adiante § 2.1.2). A propósito do grafema <u> cómpre subliñar que o valor vocálico supón un 45,7%, o consonántico alcanza o 37,6% e o valor /Ø/ sitúase no 16,7%.

(A) *As vogais orais*

Fornecemos nos parágrafos que seguen unha escolma —necesariamente moi reducida— con exemplos dos fonemas vocálicos orais nas distintas posicións²⁸:

/a/ <a>

(i) Tónica: *alg*' 1, *cabo* 2, *coitar* 2, *coufira* 2, *cuitad*' 2, *delgado* 1, *ficar* 3, *grad*' 7, *garde* 4, *loado* 3...

(ii) Átona inicial: *acordo* 1, *aguifou* 2, *apoito* 2, *aquel* 17, *atende* 1, *cabere* 1, *falir* 2, *fabed*' 1, *ualeffe* 2...

(iii) Pretónica interna: *deseiador* 1, *loarei* 1, *morador* 1, *negarei* 1, *oufarei* 5, *uerdadeir*' 1...

(iv) Átona final: *coida* 1, *cordura* 1, *elas* 5, *loucura* 1, *oufa* 1, *prenda* 3, *roga* 4, *femella* 6, *temeria* 1...

/ɛ/ <e>

(i) Tónica: *conuen* 4, *era* 7, *leuo* 5, *mentes* 1, *queren* 11, *Senpre* 1, *ten* 80...

(ii) Pretónica interna: *conuerra* 1, *manfedume* 2, *poderoso* 1...

(iii) Átona: *e* 1188.

/e/ <e>

(i) Tónica: *aconfell*' 1, *cabere* 1, *creo* 4, *doer* 10, *elta* 53, *fiquey* 1, *primeiro* 3, *tenn*' 15, *uiuelf*' 1...

28. As proporcións dos distintos contextos sinálanse no cadro número trece.

- (ii) Átona inicial: *creerey* 2, *deuia* 10, *elforço* 2, *estaua* 3, *ferida* 2, *neun* 5, *peor* 24, *perdon* 24, *fenon* 4, *feruidor* 1...
- (iii) Pretónica interna: *adeuinar* 1, *alegrar* 2, *aueran* 1, *enländeçer* 1, *gradeçi* 1, *prazeria* 4, *reçeou* 1, *lofredor* 1...
- (iv) Átona final: *cabe* 1, *diffe* 7²⁹, *grande* 7, *garde* 4, *loe* 1, *mate* 2, *oge* 19, *porque* 3, *fobre* 11, *trifte* 4...

/i/ <i, y, j>

- (i) Tónica: *catiu*' 6, *folia* 3, *mentiu* 1, *morria* 6, *perdi* 25, *quite* 3, *fentir* 2, *feruido* 1, *uida* 4, *uj* 11, *uiuja* 1...
- (ii) Átona inicial: *diran* 2, *dized*' 3, *guifada* 2, *uiuieu* 1, *djrei* 1...
- (iii) Pretónica interna: *coufidor* 1, *deuinnar* 1, *marauillar* 5, *obridado* 1...
- (iv) Átona final: *dixi* 6, *pudi* 2...
- (v) Glide: *coi&ta&do* 1³⁰, *coidan* 1, *coitou* 1, *cuidar* 15, *demais* 1, *moiro* 36, *queixou* 1, *tolleito* 1, *trobei* 1, *leyxou* 1, *coytad*' 6, *mays* 59, *coyt*' 7...

/o/ <o>

- (i) Tónica: *acorde* 1, *corpo* 3, *dormen* 1, *fol* 1, *forte* 6, *pode* 27, *prol* 17, *rrog*' 1, *uoffa* 5...
- (ii) Átona inicial: *mortal* 2, *oir* 3, *oyrdes* 1, *oyren* 2...

/o/ <o>

- (i) Tónica: *Sênor* 2, *aguifou* 2, *chegou* 2, *coufa* 26, *delpois* 2, *feruidor* 1, *fobre* 11, *todas* 6, *uergonna* 1...
- (ii) Átona inicial: *chorauam* 1, *coitad*' 9, *começey* 1, *doer* 10, *gouernar* 1, *morreria* 2, *oufei* 11, *prouarei* 1, *tollid*' 1...
- (iii) Pretónica interna: *acomend*' 1, *acordei* 1, *alogad*' 1, *amoltrar* 2, *aprouguer* 1, *delfcobrir* 1, *elforçar* 2...
- (iv) Átona final: *ando* 16, *catiuo* 11, *delpagado* 1, *mudo* 1, *negando* 1, *preto* 1, *pero* 96, *recado* 2, *temo* 1...

29. A variación na vogal átona final da P3 do pretérito do verbo *dizer* coñece as formas seguintes: *diffe* 7, (*D*)*iffo* 3, *diffo* 3 (sempre van seguidas de consoante excepto nun caso de *diffe* que vai seguido de vogal e noutro que vai en posición de rima). É moi interesante constatar que mentres as formas en <-e> se localizan en dous cadernos (III 2, V 5) as formas en <-o> só aparecen noutros tres diferentes (VI, VII, XI 4). A P1 do pretérito do verbo *dizer* coñece catro formas (*dix*' 11, *dixe* 27, (*D*)*ixe* 1, *dixi* 6) con dúas variantes desinenciais: en <-e> ou en <-i>. Alén da preferéncia obvia pola primeira das opcións, chama poderosamente a atención que a segunda, concentrada na forma *dixi*, só se rexistra no caderno VII, no que, ademais, fronte á variante en <-e>, supón o 54,5%.
30. Usamos '&' para representar a unión de formas que aparecen separadas no manuscrito.

/u/ <u>

(i) Tónica: *algun* 13, *bulcan* 1, *loucura* 1, *lume* 10, *meſura* 18, *mund'* 16, *perdudo* 1, *pregunta* 2, *fannudo* 1, *segundo* 2...(ii) Átona inicial: *bulcaua* 1, *cultar* 2, *durar* 1, *iuntar* 1, *iurar* 7, *punnando* 1, (*P*)*unnei* 1...(iii) Pretónica interna: (*A*)*uenturey* 1, *preguntador* 1, *preguntou* 1...(iv) Glide: *aprendeu* 1, *guardo* 1, *louco* 1, *matou* 1, *meus* 68, *oufei* 11, *quãt'* 10, *foubera* 2...

A continuación presentamos a distribución das vogais tendo en conta os seguintes parámetros: o carácter oral ou nasal da vogal e que haxa ou non trabazón por nasal implosiva. Neste segundo caso indicamos cal é a representación gráfica elixida (cf. § 2.1.2):

—Cadro 13—

UNIDADE	ORAL				NASAL
	Non trabada por nasal	Trabada por nasal			
	A/P/T/O/F S ³¹	<-m> A/P/T/O/F	<-n> A/P/T/O/F	<- > A/P/T/O/F	A/P/T/O/F
<a, â> /a, â/	86,3 27/8/36/-/29	1,3 17/33/17/-/33	10 12/8/60/-/20	2,3 12/7/62/-/19	0,1 100/-/-/-
<e> /e/	64,6 -/3/96/-/1	6,7 -/-/100/-/-	20,5 -/-/100/-/-	8,2 -/-/100/-/-	
<e, ê> /e/	85,2 26/11/38/-/25	0,4 12 12//38/-/50	1,8 40/17/26/-/17	0,6 32/21/18/-/29	62/-/38/-/-
<i, î> /i, î/	97,2 15/5/45/-/1 34	0,1 -/-/100/-/-	2 25/-/69/-/6	0,4 33/-/67/-/-	0,3 100/-/-/-
<y> ³² /i/	98,9 1/1/16/-/1 81		1,1 -/-/100/-/-		
<j> /i/	100 11/-/89/-/-				
<o> /o/	100 15/-/85/-/-				
<o, ô> /o, ô/	87,2 29/4/27/-/40		8,9 31/9/48/-/12	2,8 16/19/36/-/29	1,1 31/31/38/-/-
<u, û> /u, û/	89,1 7/5/22/-/ 66	0,4 -/-/100/-/-	6 4/25/71/-/-	2,8 8/23/61/-/8	1,7 -/-/100/-/-

[A: Átona inicial; P: Pretónica; T: Tónica; O: Postónica; F: Final; S: Semivogal]

31. Ofrecemos os datos relativos á posición silábica cun redondeo sen decimais.

32. Os alógrafos <y, j> non levan til nasal enriba (cf. *infra* co que se sinala de <y>). O primeiro adoita levar, mais non sempre, un punto diacrítico. Como a edición de A de Mariña Arbor non inclúe este sinal diacrítico non o temos en conta de xeito sistemático no presente estudo. Si o

A marxinalidade das vogais nasais (en ningún caso chegan a alcanzar o 2% das formas) fronte ás orais é unha das primeiras lecturas claras dos datos anteriores; tamén o é que as vogais orais maioritariamente non están trabadas por nasal (único contexto para <j> /i/ e para <o> /ɔ/); a única excepción relativa constitúea <e> (/ɛ/), que sendo maioritaria non chega ó 65%; existe unanimidade entre todas as opcións gráficas para facer de <-n> representante destacado da nasal implosiva (con <y> é a única presente); a opción <-m> é a minoritaria (non se localiza con <y, j, o>) a moita distancia das outras dúas; nun lugar sempre secundario está a opción do til <-̃>, que só chega a ser proporcionalmente significativa con <e> (/ɛ/) e mais con <o> (/ɔ/); polo que se refire ás preferencias silábicas, estas son evidentes no caso de <y> (basicamente semivogal), <j> (esencialmente tónica). Na combinación con <e> (/ɛ/) <-m> comparece máis ben na átona final fronte a <-n> e <-̃>, que figuran preferentemente na átona inicial; na súa combinación con <a>, <-m> singularízase nas sílabas átonas fronte a <-n> e <-̃>, que o fan en sílaba tónica.

Fóra do eido da nasalidade, a única flutuación alográfica rendible no ámbito vocálico é a que se sitúa na serie palatal pechada. Acabamos de comprobar cal é a rendibilidade dende unha perspectiva silábico-nasal e acentual. A seguir sinalamos só as tendencias xerais máis significativas na distribución que en *A* teñen <i, y, j>³³. En primeiro lugar, convén non esquecer a desproporción no reparto do valor /i/ (cf. *supra* co cadro número 12) e, en segundo termo, cómpre sinalar o peso específico que ten o carácter vocálico nestas tres grafías, que é do 100% con <y> e <j> (para un posible caso de <j> con valor consonántico véxase máis adiante § 2.1.2.B e § 3), e do 92,6% con <i> (que coñece un 7,4% de valores consonánticos, cf. § 2.1.2.B). Finalmente, lembremos que en números absolutos estamos a falar de case oitocentas formas con <i>, case duascenas con <y> e oito con <j> (que entre todas as ocorrencias suman practicamente 8250 exemplos). Observe o cadro número catorce:

inclúe na súa edición Carter, que o reproduce maioritariamente como til de nasalidade (*reỹ* 236a), aínda que nalgún caso o edita como acento agudo (*ireỹ* 236a): tanto nun caso coma noutro a representación real da escrita achégase máis ben a un punto do que a un til ou a un acento agudo.

33. No traballo de Arbor / Varela (no prelo) desenvólvese monograficamente e estúdase este aspecto de *A*.

—Cadro 14—³⁴

Unidade	SCV	DC	DD	DP	1ºH	2ºH	EMH
<i> 778	49,9/94,7 {44,8/94,7}	1,2/37,5 {0,2/13,4}	25,2/62,4 {32,7/78,9}	6,8/73,6 {8,5/81,3}	16,1/96,2 {13,7/99,1}	0,8/30 {0,2/25,5}	
<y> 189	10,1/4,6 {15,5/4,9}	7,9/62,5 {7,9/86,6}	62,4/37,6 {59/21,1}	10,1/26,4 {13,1/18,7}	2,1/3,1 {7,5/0,8}	4,8/45 {3/62,7}	2,6/100 {0,8/100}
<j> 9	33,3/0, {65/0,4}				11,1/0,8 {5/0,1}	55,6/25 {30/11,8}	

[SCV: Sen contacto con vogal; DC: Ditongo crecente; DD: Ditongo decrecente; DP: Ditongo plano; 1ºH: Primeiro elemento de hiato; 2ºH: Segundo elemento de hiato; EMH: Elemento medial de hiato]

Aprécianse de inmediato unhas claras tendencias distribucionais: <y> é a única grafía que aparece en todos os contextos considerados e <i> só falta no último; nas seis posicións nas que coinciden ambas as dúas grafías sinaladas, <i> é maioritaria en catro delas e <y> éo nas outras dúas; <j> rexístrase só en tres contextos básicos pero é esencialmente ‘rendible’ (máis da metade dos exemplos) como segundo elemento de hiato plano (*rijr* 2, *uijan* 1, *uijr* 1, *a&uijr* 1, *uijr* 1) e mesmo chega a supoñer a cuarta parte do total de formas (e incluso, a pesar das poucas ocorrencias totais, case alcanza o 12% de todas as ocorrencias neste contexto); as outras dúas posicións en que aparece <j> son a de núcleo silábico sen contacto con vogal (*ffz* 1, *uj* 11, *Djrei* 1) e a de primeiro elemento dun hiato crecente (*uiuja* [222b])³⁵; <y> monopoliza en exclusiva a posición medial nos hiatos crecentes —onde non aparecen nin <i> nin <j>— (*oya* 1, *soya* 1, *foya* 3, *foyan* 2, *ueyan* 1), mais é o alógrafa empregado prototipicamente nos ditongos decrecentes —case as dúas terceiras partes de formas con <y> teñen esta contextualización— (*amarey* 1, *amey* 8, *andarey* 1, *atenderey* 1, *auerey* 3, *ay* 38, *cobrarey* 1, *começey* 1, *coydaua* 1, *coyta* 52, *coytas* 4, *coytado* 6, *creerey* 2, *cuydey* 3, *dereyto* 2, *def&poy* 1, *defeiey* 2, *dey* 1, *direy* 18, *doyr* 1, *ey* 96, *falarey* 1, *faley* 1, *farey* 6, *filley* 2, *fiquey* 1, *foy* 36, *freyra* 7, *gaanney* 1, *guardey* 2, *guareçerey* 1, *bey* 1, *irey* 2, *lazeyro* 1, *leuantey* 1, *leuey* 5, *leyxa* 1, *leyxades* 6, *leyxar* 3, *leyxar-des* 1, *leyxou* 1, *mays* 59, *mirey* 3, *morrerey* 2, *moltrarey* 1, *moyro* 11, *no-*

34. Débense interpretar as porcentaxes como ‘porcentaxe en relación ó total de formas no eixe horizontal’ (contexto fonético) / ‘porcentaxe en relación ó total de formas no eixe vertical’ (unidade gráfica) [‘porcentaxe en relación ó total de ocorrencias no eixe horizontal’ (contexto fonético) / ‘porcentaxe en relación ó total de ocorrencias no eixe vertical’] (unidade gráfica).
35. Na maior parte dos casos a elección de <j> responde a razóns de discriminación de unidades contiguas de figura moi parecida no seu carro inferior. <i> e <u> como unidades precedentes e <r> como unidade subsecuente están presentes na case totalidade dos exemplos.

gueyra 2, *noyte* 1, *ouley* 1, *oyredes* 1, *paay* 1, *paguey* 1, *partirey* 1, *palley* 1, *peney* 1, *perderey* 2, *pleyto* 1, *poderey* 2, *poys* 31, *prenderey* 3, *preyto* 2, *primeyro* 1, *punney* 1, *quitey* 1, *querey* 1, *querrey* 1, *queyra* 2, *queyxar* 2, *quitey* 3, *reçeeey* 2, *rey* 1, *rogarey* 1, *ferey* 2, *sey* 44, *foffrerey* 1, *foy* 1, *ffey* 1, *terrey* 1, *trobey* 1, *uerey* 2, *uinguey* 1, *uiuerey* 2, *yrey* 1...) aínda que neste caso sexa <i> quen se atope nun número maior de formas (*achbarei* 2, *acordei* 1, *ai* 7, *amarei* 4, *amei* 12, *ampararei* 1, *andarei* 1, *andei* 4, *auerei* 16, *bufquei* 2, *calei* 1, *ceguei* 1, *chamarei* 1, *chamei* 3, *cobrarei* 1, *coida* 1, *coidado* 4, *coidar* 14, *coidasse* 2, *coidei* 8, *coido* 8, *coita* 285, *coitado* 25, *coitar* 2, *começei* 1, *cuidarei* 1, *cuidei* 22, *darei* 1, *demais* 1, *demandei* 1, *dereito* 12, *defegei* 3, *defeierei* 4, *defeiei* 12, *despois* 2, *direi* 97, *doerei* 1, *durei* 1, *ei* 237, *enlandeçerei* 1, *elforcei* 1, *estarei* 1, *falarei* 4, *falei* 7, *fallei* 1, *farei* 41, *feit'* 1, *filei* 3, *fillei* 4, *fillei* 4, *fiquei* 5, *foi* 11, *gracirei* 1, *gardeei* 2, *irei* 1, *leixa* 7, *leixades* 2, *leixan* 1, *leixar* 11, *leixara* 1, *leixe* 20, *leixedes* 5, *leixei* 1, *leixou* 4, *leuei* 8, *loarei* 1, *loei* 1, *mais* 397, *matei* 1, *mentirei* 2, *moiro* 36, *morarei* 2, *morei* 1, *morrerei* 23, *negarei* 1, *neguei* 8, *noite* 1, *oufarei* 5, *perderei* 15, *preito* 1, *paguei* 1, *partirei* 2, *perderei* 7, *poderei* 11, *pois* 246, *poif* 3, *porrei* 2, *preito* 4, *prenderei* 3, *primeiro* 3, *punnarei* 1, *queira* 4, *queira* 3, *queirades* 2, *queirades* 1, *queixar* 3, *queixades* 3, *queixo* 2, *queixou* 1, *querei* 2, *quitei* 4, *rogarei* 11, *faberei* 2, *fei* 190, *ferei* 12, *feruirei* 1, *temerei* 3, *tolleito* 1, *tornei* 1, *trobei* 1, *uerei* 7, *uiuerei* 11...); <y> é tamén especialmente rendible como primeiro elemento nos ditongos crecentes en contexto posvocálico, pois non queda moi lonxe de acaparar as dúas terceiras partes de todas as formas (cifra que aumenta ata case o 87% se temos en conta o total de ocorrencias) (*alfaya* 1, *gaya* 1, *maya* 2, *mayor* 68, *retraya* 1, *faya* 2, *foyo* 1, *uaya* 1...). En todas as formas do ditongo crecente con <y> sempre vai precedido por vogal; cando a grafía do primeiro elemento do ditongo crecente é <i> só nun 22,2% vai precedido de vogal (*caia* 1, *maior* 3; *cambiar* 1, *legobia* 1, *traycion* 2...). Tampouco hai que esquecer que <y> é o alógrafo máis empregado como segundo elemento dos hiatos decrecentes cun 45% —porcentaxe que se eleva ata case o 63% de contarmos as ocorrencias— ((*A*)*ynda* 2, *oyr* 10, *oyrdes* 1, *oyren* 2, *oyfles* 2, *fay* 2...); <i>, pola súa banda, aparece na metade das ocasións en contexto de non coalescencia con vogal —practicamente co 95% das formas e/ou ocorrencias nesta posición— (*adeuinna* 1, *aguiflar* 1, *ali* 14, *amigo* 19, *affi* 198, *atendi* 2, *cantiga* 1, *catiuo* 11, *çima* 1, *cofondi* 2, *comigo* 6, *comprida* 1, *coufidor* 1, *descobrir* 1, *diga* 6, *digo* 29, *dira* 13, *diran* 2, *diffe* 8, *dizer* 178, *dormir* 13, *enlandeçi* 3, *entendi* 12, *elpedir* 1, *falir* 2, *ferrida* 2, *ficar* 3, *fige* 2, *fillar* 22, *fiquei* 5, *fiz* 24, *gradeçi* 1, *guarida* 1, *guiflar* 4, *ides* 3, *inda* 2, *ir* 34, *linnagen* 4, *maldito* 1, *marauillado* 6, *mêtira* 1, *mereçi* 9, *mî* 81, *naçi* 21, *partir* 5, *perdi* 10, *prendi* 2, *partiffe* 1, *pedir* 5, *perdi* 25, *primeiro* 3, *quifer* 31, *quifeffe* 14, *quitar* 30, *quitei* 4, *quitos* 1, *quitou* 3,

fentido 1, *fentir* 2, *fentirigo* 5, *ferui* 16, *feruiço* 3, *feruir* 17, *feserigo* 2, *fi* 46, *figo* 1, *temi* 4, *tremi* 1, *trilte* 4, *ui* 255, *uigada* 1, *uiço* 2, *uida* 4, *uil* 1, *uin* 8, *uinganca* 1, *uiren* 4, *uirõ* 1, *uiue* 3, *uiuo* 64...). De todos os xeitos, aínda que esporádicos, tampouco faltan exemplos con <y> (*aly* 3, *ally* 7, *entendy* 1, *hy* 2, *lly* 1, *menty* 1, *my* 1, *party* 2, *pudy* 1, *fy* 2, *ydes* 2, *ynda* 2, *yr* 8, *yrey* 1, *yria* 1...) ou mesmo con <j> (cf. *supra*). Na cuarta parte das formas atópase en ditongos decrecentes (cf. *supra*) e con algo máis do 16% sitúase como primeiro elemento dun hiato crecente (ou plano) —neste caso supón algo máis do 96% do total de formas e do 99,1% das ocorrencias— (*andaria* 1, *atenderia* 1, *atreuia* 2, *auerian* 1, *auia* 19, *cataria* 1, *chamaria* 1, *confellaria* 1, *cuidaria* 2, *daria* 3, *defeiaría* 1, *deuia* 10, *dia* 95, *dias* 6, *diria* 7, *dirias* 1, *dizia* 2, *doeria* 2, *dormia* 1, *dormiria* 1, *entendia* 2, *escolleria* 2, *estaria* 4, *faria* 19, *fazia* 1, *fia* 1, *folia* 3, *guarria* 2, *iria* 2, *maria* 17, *morreria* 2, *morria* 6, *niun* 16, *oufaria* 3, *perderia* 2, *perfia* 1, *pareçia* 1, *partiria* 2, *perderia* 1, *perdia* 2, *perfia* 1, *pesaria* 3, *poderia* 19, *poderian* 1, *podia* 19, *podiam* 1, *prazeria* 4, *prazia* 1, *queria* 6, *queixaria* 1, *queria* 16, *ria* 1, *rijr* 2, *labedoria* 1, *laberia* 3, *labia* 6, *feria* 26, *feruia* 1, *tornaria* 1, *ualia* 2, *ualrria* 1, *uerri'* 1, *uerria* 3, *uijan* 1, *uijr* 1, *uingaria* 1, *uiueria* 2, *uiuiria* 1...); finalmente, <i> é tamén a forma maioritaria (case as tres cuartas partes) nos ditongos planos —porcentaxe que sobe a algo máis do 81% se consideramos as ocorrencias— (*ascuitar* 1, *cuida* 2, *cuidades* 2, *cuidado* 6, *cuidan* 2, *cuidando* 5, *cuidar* 15, *cuidara* 1, *cuidarei* 1, *cuidaria* 2, *cuidasse* 8, *cuido* 15, *cuíta* 48, *cuítades* 1, *cuítado* 4, *cuítados* 1, *dormiu* 1, *fui* 11, *mentiu* 1, *mui* 202, *muita* 1, *muitas* 6, *muito* 81, *muitos* 9, *MVitas* 1, *uiu* 39...).

Polo que se refire á distribución das tres opcións gráficas tendo en conta a división en cadernos, apréciase as seguintes proporcións entre os cadernos para cada unha delas (temos en conta todas as ocorrencias):

—Cadro 15—

%	I	II	III	IV	V	VI	VII	VII ^a	VIII	IX	X	XI	XI ^a	XII	XIII	XIV	XIV ^a
<i>	9,8	10,6	5,6	9,7	8,9	10,2	8	1,3	8,1	5,1	7,2	7,2	0,8	2,5	2,1	2,6	0,3
<y>	5,8	9,6	3,7	4,5	4,7	5,8	5,4	1,9	3,8	1,1	3,3	6,3	2,1	8,6	14,1	17,6	1,8
<j>	40	25				10	15		5			5					

Unicamente <i> e <y> están presentes en todos os cadernos; <j> só se localiza en seis deles (apréciase o relativo paralelismo dous a dous: I e II, VI e VII, VIII e XI). <i> oscila ó longo dos cadernos entre o 5 e o 10%, mais esta proporción media (só rota antes en VII^a) diminúe notablemente a partir de XI^a (cunha media que se sitúa un pouco por riba do 2%). <y>, pola súa banda, distribúese entre os cadernos con porcentaxes que van, ata o caderno

XII do 3 ó 9% (fóra de IX e dos cadernos unifolios) e que se sitúan entre o 14 e o 17% nos cadernos XIII e XIV.

Coma noutras oportunidades, é pertinente comprobar cal é a proporción que, caderno a caderno, supón cada unha das opcións gráficas fronte ás outras. O resultado reflícteo o cadro número dezaseis:

—Cadro 16—

%	I	II	III	IV	V	VI	VII	VII ^a	VIII	IX	X	XI	XI ^a	XII	XIII	XIV	XIV ^a
<i>	90,9	87,7	91,1	93,6	92,7	91,9	90,4	82,8	93,4	96,8	93,7	88,4	73,2	65,7	49,7	49,7	55,8
<y>	8	11,8	8,9	6,4	7,3	7,8	9,2	17,2	6,4	3,2	6,3	11,4	26,8	34,3	50,3	50,3	44,2
<j>	1,1	0,5				0,3	0,4		0,2			0,2					

En primeiro lugar confírmase que o peso específico de <j> en calquera contexto é totalmente marxinal; así a todo é posible advertir tres conxuntos na súa distribución que coinciden exactamente cos xa comentados a propósito dos datos recollidos no cadro 15. Como tamén era esperable, <i> presenta en bastantes cadernos (doce) porcentaxes de uso superiores ó 80%; en dous cadernos posúe porcentaxes que se sitúan entre o 65 e o 85%, mais tamén hai tres cadernos nos cales a proporción se sitúa entre o 49 e o 60% (XIII e XIV presentan a porcentaxe máis baixa). De maneira paralela, <y> supón en bastantes cadernos (once) menos do 12% do total; nun caderno (VII^a) sitúase no 17%, noutros dous (XI^a, XII) sitúase entre o 26 e o 34% e nos cadernos XIII, XIV e XIV^a sobrepasa a porcentaxe do 40%, de forma destacable en XIII e XIV, nos que constitúe a opción gráfica preferida. En xeral podemos dicir que é o caderno XI^a o que marca un punto de inflexión a partir do cal se constata un importante aumento a favor de <y> na escolla.

(B) As vogais nasais

A propósito do camiño que levou á desfonoloxización das vogais nasais na historia do galego R. Mariño lembra que (i) «o rendemento funcional destas oposicións era sen dúbida baixo, circunstancia que, con certeza, minaba a precaria estabilidade dun sistema vocálico así constituído e deixaba expedito o camiño cara á eliminación da nasalidade vocálica» (2002: 72), e nesta liña é importante constataremos que para este investigador (ii) «as solucións fonéticas derivadas do proceso de desnasalización vocálica comezaron a darse mesmo antes do século XIII» (2002: 112). O mesmo autor engade que «dá a impresión de que xa no século XIII as tradicións novas se estaban impondo no tocante á desnasalización vocálica galega e á súa substitución por solucións completamente desnasaladas ou por solucións con xeración de consoantes nasais prenucleares ou posnucleares» (2002: 112). Polo valor

que poida ter como indicio desta realidade nos finais do século XIII, quixemos comprobar cal é a distribución en *A* das opcións de vogal nasal con representación da nasalidade fronte ós casos sen representación.

En primeiro lugar cómpre salientar que en total son trinta e oito formas de vogal nasal con til explícito —dúas máis se incorporamos tamén os exemplos *ũa* e *bona*, cf. *infra*— (con 207 —ou 209— ocorrencias), fronte a dezasete formas con desnasalización (40 ocorrencias). A proporción resultante entre elas marca un 69,1% das formas e un 83,8% das ocorrencias con til. De nos fixarmos un pouco nas características que presentan os exemplos de ambos os grupos obsérvase que, de reducirmos as formas a uns lemas representativos, das trece formas consideradas son maioría as que se rexistran exclusivamente con til (84,6%), pois só hai dous casos (15,4%) que coñezan unicamente a forma sen til (*côpoer* [82b], *eltraydade* [166b]).

O 52,5% dos exemplos de formas vocálicas nasais con til ocupa a posición pretónica (*a&uĩjr* 1, *côello* 1, *en&dôado* 1, *gãar* 2, *grãadez* 1, *mêor* 5, *perdôar* 1, *perdôaffe* 2, *perdôar* 1, *pôer* 2, *razôar* 1, *uêer* 1, *uĩjr* 1...). O 47,5% restante sitúase en posición tónica (*auêo* 1, *a&uêo* 2, *algũa* 16, *Algũa* 1, *bôa* 63, *bũa* 5, *fôo* 15, *têe* 1, *uêo* 3...). Os casos que non posúen til localízanse nun 58,8% dos exemplos en posición pretónica (*côpoer* 1, *eltraydade* 1, *perdoar* 1, *poer* 3, *uijan* 1, *uijr* 1...) e o 41,2% restante rexístrase en posición tónica (*boa* 15, *boas* 1, *boo* 1, *foo* 5...). É importante destacar o feito de que a maior parte das formas sen til presentan hiatos non palatais (é excepción *poer*) e case sempre é un *o* a vogal desnasalada. De compararmos a proporción de formas/ocorrencias con ou sen til en cada un dos dous contextos obtemos o seguinte reparto: posición pretónica [con/sen til] 67,7% {73,9%} / 32,3% {26,1%}; posición tónica [con/sen til] 73,1% {86,2%} / 26,9% {13,8%}. Tanto nun caso coma noutro a preferencia pola presenza do til é clara; así a todo é a posición tónica a que dun xeito un pouco máis marcado confirma esta preferencia (que o propio R. Mariño interpreta como un «indicio fiable dun feito que dende o punto de vista fonético resulta esperable: a completa desnasalización vocálica avanzou máis rapidamente nas posicións átonas e máis demoradamente na tónica» 2002: 91-92). De compararmos estes resultados cos que reflicte R. Mariño no seu estudo (2002), baseado integramente nos datos textuais do TMILG, observamos que na posición pretónica hai unha diferenza, entre os seus datos para LP e os nosos de *A*, duns corenta puntos (favorable no seu caso para as realizacións sen til) (cf. 2002: 85). Porén, si hai unha acusada similitude entre os datos das *Cantigas de Santa María* (CSM) e os de *A* (que non diverxen nesta posición máis de 5 ou 11 puntos —para as formas e as ocorrencias, respectivamente—). De nos fixarmos na posición tónica as diferenzas entre LP e *A*, existindo, non son tan acusadas coma na posición pretónica: a diminución en LP dos casos con til fronte a *A*

é de quince puntos para as formas e de dezanove para as ocorrencias (sempre a favor de *A*). Novamente, fronte a CSM, o *Cançoneiro da Ajuda* non alcanza os usos na presenza do til que ten aquela obra e queda a 12 puntos de diferenza nas formas e a 11 puntos nas ocorrencias. Neste sentido podemos afirmar que algo estaba a mudar en *A* fronte ós datos das *Cantigas de Santa María*, algo que non nos sorprende, pois, en palabras de R. Mariño, esa obra sobrancea «como un texto particularmente conservador, moi atento ó mantemento das formas gráficas canónicas» (2002: 92).

Para finalizarmos este punto queremos comprobar cal é o reparto das formas vocálicas (des)nasalizadas consonte os cadernos en que se rexistran. As formas con til distribúense así: I: 19,1%; II: 4,8%; III: 1,4%; IV: 5,7%; V: 12%; VI: 11%; VII: 6,2%; VII^a: 0,5%; VIII: 8,6%; IX: 2,4%; X: 5,7%; XI: 10%; XI^a: 1%; XII: 2,4%; XIII: 1,4%; XIV: 6,7%; XIV^a: 1%; pola súa banda, as formas sen til fano do seguinte xeito: I: 15%; II: 10%; III: 5%; IV: 7,5%; VI: 10%; VII: 12,5%; VII^a: 5%; VIII: 10%; IX: 2,5%; X: 12,5%; XI: 5%; XIV: 5%. Coma noutras oportunidades, de confrontarmos os datos da presenza/ausencia en cada un dos cadernos apréciase que a opción con nasalidade explicitada abrangue as seguintes porcentaxes: I: 87%; II: 71,4%; III: 60%; IV: 80%; V: 100%; VI: 85,2%; VII: 72,2%; VII^a: 33,3%; VIII: 81,8%; IX: 83,3%; X: 70,6%; XI: 91,3%; XI^a: 100%; XII: 100%; XIII: 100%; XIV: 87,5%; XIV^a: 100%. Fóra do caderno VII^a, que presenta unha porcentaxe moi baixa (33,3%), seguramente por tratarse dun só folio, advírtense tres grandes bloques sempre con predominio claro da explicitación do til: entre a franxa do 60 e do 70% están os cadernos II, III, VII e X, entre o 80 e o 90% atópanse os cadernos I, IV, VI, VIII, IX, XI e XIV; finalmente, co 100% están os cadernos V, XI^a, XII, XIII e XIV^a.

É o momento de falar de dúas grafías peculiares ou anómalas da nasalidade vocálica: <n> (*ũa* 107b) e <n> (*bona* 121b). Comezaremos por *ũa* amosando cal é a distribución en *A* dos herdeiros da forma latina *ũa*:

—Cadro 17—

Forma	<i>ũa</i>	<i>ũa</i>	<i>ũa</i>
%	90,6	7,8	1,6

Para podermos establecer unha comparación entre os datos de *A* e os de LP, reproducimos a seguir as porcentaxes que manexa R. Mariño para esta última obra (2002: 109, táboa 17): *ũa* 84%, *ua* 1%, *ũa* 2,5%, *ũa* 12,25%, *ũa* 0,25% e *ũa* 0%. Sen entrarmos na ausencia/presenza de <h>, obsérvase que (i) en todos os exemplos recollidos en *A* sempre está presente o til; (ii) así mesmo, fronte a LP, só se rexistra a presenza de consoante interior nun exemplo (en combinación, evidentemente, co propio til)³⁶; (iii) estes da-

tos encaixan perfectamente na 'norma gráfica' medieval que abrolla nididamente da táboa 17 do completo estudo de R. Mariño (2002: 109-110); (iv) finalmente, ten razón este autor cando avanza que a «relativa excepción» de LP se debe seguramente ós «criterios de transcripción utilizados por algúns editores de cantigas ou poetas medievais» (2002: 110).

Só nunha ocasión a combinación [vogal nasal + <n>] serve de vehículo gráfico ó fonema vocálico nasal: *ũa* (107b). De formas semellantes a esta xa Clarinda de Azevedo Maia (1986: 578) sinalou que debían «ser interpretadas como o resultado de uma contaminação dos dois processos gráficos mais frequentes para representar a nasalidade proveniente da síncope de -n-». O mesmo argumento retómao R. Lorenzo (1987: 457) ó afirmar que grafías deste tipo «representan unha contaminación» xa que «o feito de que unha consoante nasal poida representarse por *til*, *m* ou *n*, fai que, ás veces, erradamente, se coloque o til e a consoante ó mesmo tempo». Así a todo, convén non esquecer (i) que o propio R. Lorenzo sinala que o caso dos herdeiros de *unus*, *una* é máis complexo, posto que nos textos medievais alterna a forma plena *ũu* coa apocopada *un* e isto debeu condiciona-la aparición de variantes fonéticas e gráficas» (1987: 457), e (ii) que para R. Mariño / X. Varela «é probable que xa daquela en moi contados casos se xerara unha nasal velar intervocálica, seguramente aínda sen o reforzo dunha oclusiva velar que nalgunhas palabras aparecería máis tarde (*ŪNA* > *ũa*, *NEC-ŪNA* > *nēbua* (TC), *nēbūa* (TC, GE, CT, HT, MS), *nebūa* (CSM, TC, GE, CT, HT)» (2000: 221). Nisto reafirmase posteriormente R. Mariño (2002: 110).

No exemplo *bona* (121b) temos a representación da nasalidade da vogal /õ/ mediante a consoante <n> (non debe de ser casualidade que se atope nunha cantiga da autoría de Pero Garcia Burgalês, autor de orixe non galego-portuguesa). En § 2.1. xa se apuntou o estraño comportamento grafemático de <n>, pois é o único grafema de *A* que se relaciona con máis de dous fonemas. No caso de *engânar* (90a) e *quên* (139a) a combinación do til coa consoante interpretámola como variante do fonema nasal alveo-velar e incluímolo no consonantismo (cf. *supra* cos comentarios de, entre outros, R. Lorenzo).

En *uēla* (184a) (infinitivo *ueer* e clítico feminino de CD) documéntase un posible caso de til ultracorrecto sen valor nasal (cf. R. Mariño 2002: 81)³⁷. É esta unha opción excepcional en *A* tanto en termos absolutos coma relativos pois, fronte á representación da forma deste infinitivo sen til, só supón un 0,6%.

36. M.ª Ana Ramos interprétao como castelanismo (cf. 1994: 46).

37. Tamén se pode considerar un caso de nasalidade hiática analóxica (non etimolóxica).

Para finalizarmos esta sección achegámonos a algúns outros exemplos concretos. O caso de *mũi* (89b, Roi Queimado), con til no <u>, sospetamos que cómpre interpretalo como un descoido e non como posible nasalización progresiva por mor da nasal explosiva inicial porque (i) é o único exemplo fronte a 202 casos de *mui*; (ii) ningunha das formas como *muit(a/o/s)*, *muy*, *muyt(a/o/s)* presenta til; (iii) en xeral non hai, fóra deste, nin un só exemplo de ditongo plano [palatal / velar] que leve til; (iv) na fin da columna anterior do folio 89a hai un *a mĩ* case no inicio do verso e, cinco versos máis abaixo de *a mũi*, localízase un novo verso que comeza tamén con *a mĩ* que poderían actuar como reclamo gráfico que guiou o descoido do copista; (v) ó analizar en detalle a realización material de *mũi* compróbase que despois do <m> hai tres astís verticais paralelos que, no seu remate inferior con lixeira curva cara á dereita, xuntan, non as esperables (como todo <u>) primeira e segunda, senón a segunda e a terceira; a segunda queda illada das outras dúas cun claro espazo en branco (a xeito de <i>); (vi) sobre dese primeiro astil vertical, cruzando o til, hai unha especie de plica semellante ás que adoita haber, contextualmente, sobre do <i>, o que pode querer dicir que o copista interpretou a cadea gráfica como <mi-u> e non como <mu-i>; finalmente, non está de máis indicar que a propósito deste verso explica Carter que «a notation is deleted in right margin» (1941: 16, n. 1). Todo o anterior fainos sospetar que a forma que debemos ler é *mui* e que a presenza do til se xustifica por un descoido no proceso de copia rectificadado parcialmente no mesmo momento da copia.

En 145a localízase a forma posesiva *mĩna*, único exemplo que temos fronte a 462 ocorrencias de *mia* (na propia cantiga hai outros dous posesivos coa forma *mia*). Non está en posición de rima e, para a presenza do til, poderíase pensar nun descoido³⁸ que repetise a estrutura inmediatamente precedente no verso *ca nõ faz a mĩ a mũna mellor* (o subliñado é noso) mais isto xustificaría unha forma *mĩa* (variante que, canda a *mina*, tampouco se documenta en A) pero non a inclusión do <n>; tampouco se podería explicar pensando nunha hipotética variante de *mĩ* con nasal final (*mĩn*), porque esta non se rexistra no cancionero (en 145a hai, de feito, dous exemplos de *mĩ* e tres de *min*). O que si se documenta é <ĩn-> con valor de nasal palatal (cf. *adeũnar* 100b ou *deũnar* 193a) e como, ademais, hai en 205a un inequívoco exemplo *minnas*, coidamos que está fóra de toda dúbida a lectura da combinación <ñ> neste exemplo do posesivo como /ɲ/³⁹.

38. Nun fragmento no que non hai nin emendas, nin raspaduras, nin borranchos.

39. Cf. R. Mariño (2002: 107) que constrúe unha argumentación neste mesmo sentido para exemplos con <ia> procedentes das *Cantigas de Santa María*.

A continuación ímonos centrar noutros cinco exemplos do cancioneiro: *eltrāyaria* (144a), *eltrayār* (144a), *ltrāyallē* (193b), *eltrayara* (246b) e *eltraydade* (166b)⁴⁰. Como se aprecia de inmediato, os catro primeiros pertencen ó paradigma do verbo *eltrayar* e o cuarto é un substantivo da mesma familia léxica. En *A* non documentamos nin o adxectivo nin o verbo coas variantes *eltrann-* ou *eltrān-*, representantes prototípicas de /ɲ/ (tamén forma galega documentada dende o s. XIII). O interese da análise destas formas radica na interpretación fonolóxica da grafía <(-)y>: ¿é un representante atípico en *A* da nasal palatal —fóra destes exemplos non se documenta no noso cancioneiro ningún outro exemplo con este posible valor—, ou é máis ben un alógrafo da vogal palatal pechada con valor de glide? Ó exemplo *eltrayara* (246b) refírese M.ª Ana Ramos como «forma lingüística singular» (1994: 44) aínda que ela mesma recoñece, referíndose ó fragmento considerado, que «embora não seja incomum no Cancioneiro, adquire importância no conjunto das irregularidades» (1994: 44).

Lembremos, con M. Ferreiro, que o galego medieval é «con certa frecuencia» (1995: 173) permeable á lenición de /n/ tamén cando vai seguido de iode. Xa R. Lorenzo (1977, *s.v. estrano*) subliñou que «la forma medieval *estraio*» (en exemplos como *estrāyo*, *estraya* ou *estraia* entre outros) aparece moi documentada «en textos de los ss. XIII-XIV (espec. gallegos)». Fernando Tato (1999, *s.v. testimojo*) insiste tamén en que en exemplos deste tipo (*testimojo*, *estrayo*, *juyo*, *comoyon*) «anormalmente o grupo *nj* non dá unha consoante palatal, senón que se perde o *n* como se fose intervocálico» e mais en que non son poucos os exemplos desta forma no período medieval. R. Mariño (2002: 91) fala de que, en posición tónica, nalgunhas palabras consagrouse «a desnasalización completa e xeneralizada das vocais iniciais dos seguintes hiatos» e, entre outros exemplos, fornece o seguinte: /^häio/ EX-TRANEU > *estrāyo* (CSM) > *estrayo* (GE, HT...).

A propósito desta dupla interpretación en casos como *eltrayā* / *eltraya* R. Lorenzo (1987: 477) explica:

Para min é innecesario pensar nunha dobre solución para as mesmas palabras. Se admitimos que se perdeu o -N- intervocálico nestes semicultismos, o resultado primitivo ten que ter vocal nasalizada e despois desnasalización: *estraÿā* > *estraya*, (...). Polo tanto, é difícil que *y* ou *i* con til sexan representacións gráficas de /ñ/.

40. Os dous primeiros pertencen a Roi Queimado, o terceiro é de Fernan Gonçalves de Seabra, o cuarto de Vasco Rodríguez de Calvelo e o quinto de Johan Soarez Coelho. Obsérvese que é moi probable que os catro autores sexan orixinarios de terras ó sur do Miño.

Para a prosa notarial C. de Azevedo Maia comenta que os exemplos coa grafía <y> (do tipo *eltraya* de 1318) «é muito provábel que representem» (1986: 489) o fonema nasal palatal. Porén, a mesma autora sinala que en exemplos como *extraya* (1262) ou *eltraya* (1269) «palabras de carácter erudito ou semi-erudito [...] non se realizou a palatalización, tendo-se, polo contrario, perdido *n* como acontece en posición intervocálica» (1986: 624), de aí que para a autora portuguesa exemplos coma estes representan «formas vivas da linguagem da época» (1986: 494). A autora lusitana subliña tamén que nos documentos galegos, fronte ós portugueses, «non só são mais numerosas as formas encontradas, como esse mesmo tratamento atingiu formas provenientes de outros étimos» (1986: 624)⁴¹.

Non podemos deixar de sinalar tamén, por especialisimamente relevante, cal é a situación nas CSM. Polo que se refire ás opcións gráficas para representar este adxectivo *estraño* hai unha dupla posibilidade: <nn> (76,9%) ou <y> (23,1%). Na cantiga 366 *estrāya* rima con *companna*, na 386 *estrāya* rima con *Bretan[n]a* e na cantiga 2 *estrāyo* rima con *ēayo* (as outras ocorrencias son *estrāyo* na cantiga 25, *estrāya* na 52 e mais na 243). A falta de comprobarmos o terceiro dos exemplos mencionados na oración anterior, a posición de rima obriga a interpretar <y> inequivocamente como nasal palatal.

Sabemos, pois, que, á vista do carácter non patrimonial das voces, ningunha das dúas opcións ([eʃtra]no] - [eʃtra]jo]) é descartable. Mais, cal delas, se non as dúas, é a que está a reflectir *A*? Coidamos que para responder atinadamente esta cuestión precisamos afondar especificamente no coñecemento da historia destas formas tanto en *A* coma noutras fontes. Nestes momentos tal obxectivo excede as nosas posibilidades e, polo tanto, queda pendente para outra ocasión. A situación reclama prudencia e, sendo o noso un traballo de presentación xeral, debemos tomar decisións xeneralistas. Por iso, e unicamente a efectos estatísticos, asociamos provisionalmente <(-)y> ó valor consonántico (/ɲ/).

2.1.2. Os grafemas e alógrafos consonánticos

No eido consonántico contabilizamos en total 7605 formas (con practicamente setenta e unha mil setecentas cincuenta ocorrencias). No cadro número deza-oito pódese apreciar a repartición porcentual dende a perspectiva fonolóxica:

41. Clarinda Maia observa este mesmo resultado noutras voces eruditas: TESTIMONIUM>*teſtemōyo* ..., JUNIUM>*Juyō*... En cambio para as voces patrimoniais só sinala a existencia de consoante nasal palatal, mesmo nos casos nos que non hai til: «Há também alguns casos esporádicos em que a nasal palatal não aparece representada na grafia. É o caso que sucede com *uia* ‘vinha’, *uias*, *uiias* (1296 P 110), *uuiā* (1296 P 109), *uia* (1296 P 109)» (1986: 623).

—Cadro 18—

Unidades	Formas [Ocorrencias]	Grafemas/Alógrafos
Fonemas oclusivos [6]	35,3 [30,4]	92,4/7,6
Fonemas africados [3]	3,5 [2,5]	82,9/17,1
Fonemas fricativos [6]	22,2 [21,8]	70,9/29,1
Fonemas líquidos [4]	21,3 [20,2]	97,5/2,5
Fonemas nasais [3]	17,7 [25,1]	83,4/16,6

En primeiro lugar, son os seis fonemas oclusivos os que posúen algo máis da terceira parte do total; en segunda posición por número de formas (non así no de ocorrencias, que ocupan os nasais) sitúanse os fonemas fricativos; a curta distancia, están os catro líquidos; os nasais, a pesar de seren só tres, sitúanse no cuarto lugar non moi afastados dos anteriores; en último termo e moi lonxe das outras series están os tres fonemas africados, que non pasan do 3,5% de formas (2,5% de todas as ocorrencias consonánticas). Polo que se refire á escolla gráfica por medio de grafemas ou alógrafos, obsérvase que son os fonemas líquidos os que posúen maior porcentaxe de representación grafemática; en segundo lugar sitúanse os oclusivos, que tamén superan a barreira do 90%; na franxa do 80% de preferencia polo grafema sitúanse os africados e os nasais; finalmente, os fonemas fricativos sitúan a representación grafemática un pouco por riba do 70%.

A continuación aproximámonos á distribución en *A* das grafías consonánticas (con independencia do(s) fonema(s) que representen e do seu carácter grafemático ou alográfico):

—Cadro 19—

<Unidades>	Formas	[Ocorrencias]
<g> 16,8 [15,2]	<f> 2,6 [3,1]	<nn> 0,7 [0,7]
<d> 12,3 [8,8]	<f> 2,2 [2,1]	<x> 0,6 [0,3]
<n> 9,8 [13,3]	<ff> 2 [1,2]	<gu> 0,6 [0,2]
<v> 7,5 [5,3]	<v> 1,9 [1,3]	<q> 0,5 [0,7]
<f> 7,3 [6,7]	<ç> 1,5 [0,7]	<ch> 0,4 [0,1]
<m> 5,1 [9,3]	<qu> 1,4 [3,8]	<ff> 0,3 [0,2]
<p> 5 [4,9]	 1,4 [1,8]	<n> 0,2 [0,5]
<u> 4,9 [5,4]	<z> 1,1 [1,6]	<uu> 0,1 [0] ⁴²
<c> 4,2 [3,4]	<ll> 1,1 [1,4]	<ñ> 0,1 [0] ⁴³
<s> 3,7 [4,9]	<n> 0,9 [0,5]	<tt> 0,1 [0] ⁴⁴
<g> 2,9 [1,8]	<i> 0,8 [0,8]	<cc> 0 [0] ⁴⁵

42. Hai dez ocorrencias.

43. Posúe vinte e dúas ocorrencias.

44. Documéntanse cinco ocorrencias.

45. En realidade son dúas formas con tres ocorrencias.

Soamente hai dúas grafías que pasen do 10%: <d> e, como grafía máis rendible coa sexta parte do total, <r>; outras cinco grafías, todas simples, abranguen entre o 9,8 e o 5% das formas (de maior a menor presenza: <n, t, f, m, p>); <u, c, s> amosan tamén unha certa rendibilidade (que oscila entre o 4,9 e o 3,7%); ningunha outra grafía alcanza xa o 3% e, entre as simples, as menos produtivas son <i, x, q>. Polo que se refire ás grafías complexas, non alcanzan valores significativos, pois mesmo entre todas elas non chegan ó 10% (exactamente o 9,8%), o que dá unha media de 0,75% por cada unha (fronte ó 4,7% de media nas simples); así a todo son catro as que exceden do 1% (sen pasar nunca, en todo caso, do 2%): <ff, ~, qu, ll>. De enfocarmos os resultados dende a perspectiva das ocorrencias obsérvase que hai algún caso especialmente produtivo: <qu> posúe poucas formas mais algunhas delas repítense moito (co que case triplica a súa presenza) e, entre as simples, <m> e <n> experimentan un notable aumento fronte á diminución bastante marcada de <ç>, <x>, <d> ou mesmo <t>.

Para concluírmos esta presentación de conxunto ofrecemos en cadro a distribución grafémica/alográfica das distintas grafías consonánticas de A:

—Cadro 20—

Unidade	Grafema	Alógrafo(s)
/p/	<p> 100	
/b/	 100	
/t/	<t> 99,1 [99,9]	<tt> 0,9 [0,1]
/d/	<d> 100	
/k/	<c> 65,5 [42,7] ⁴⁶	<qu 25 [48,6] ⁴⁷ , q 9,1 [8,6], cc 0,4 [0,1]>
/g/	<g> 80,6 [86,8]	<gu> 19,4 [13,2]
/ts/	<c> 73,2 [89,2]	<c 18,8 [7,8], z 2,7 [1,4], fç 3,3[1,2], fc 1,3[0,3], ffç 0,7[0,1]>
/dz/	<z> 95,3 [99,6]	<c 3,5 [0,4], s 1,2 [0] ⁴⁸ >
/tj/	<ch> 94,3 [88,9]	<x> 5,7 [11,1]
/β-v/	<u> 97,7 [99,7]	<uu 2,1 [0,3], b 0,2 [0] ⁴⁹ >
/f/	<f> 88,6 [89,8]	<ff> 11,4 [10,2]
/s/	<f> 49,9 [48,3]	<ff 16,7 [10,2], s 33,4 [41,5]>
/z/	<f> 90,5 [95,3]	<ff 8,2 [4,4], s 1,3 [0,3]
/j/	<x> 100	
/ʒ/	<i> 69,3 [76,4]	<g 29,6 [23,3], x 1,1 [0,3]>
/m/	<m> 100	
/n/	<n> 79,1 [89,7]	< 15,1 [8,8], m 5,5 [1,5], ~n 0,2 [0] ⁵⁰ , nn 0,1 [0]>
/ɲ/	<nn> 58,1 [59]	<n 20,9 [35,9], n 9,3 [2,3], ñ 7 [2,4], (~y 4,7 [0,4])>
/r/	<r> 100	
/r/	<rr> 68,4 [46,2]	<r> 31,6 [53,8]
/l/	<l> 96,9 [99,7]	<ll> 3,1 [0,3]
/k/	<ll> 93,1 [99,4]	<l> 6,9 [0,6]

46. Excluimos do cómputo as dez ocorrencias de <c> (en catro formas) sen valor fonético (cf. § 2.1).

47. As formas parcialmente abreviadas de <qu> (seguido de <e, i>) inclúíronse entre as abreviaturas de A (cf. § 4).

48. En realidade hai un exemplo.

49. Realmente hai un exemplo.

50. Son dous exemplos e o seguinte, de <nn>, un.

Dos vinte e dous fonemas consonánticos, seis (27,3%) non presentan alografía (/p, b, d, ʃ, m, r/). O resto dos fonemas presentan, ademais dun grafema, un alógrafo (/*ĩ*/, t, g, f, r, l, *ʎ*/) (31,8%), dous (/*ḏ*z, β-v, s, z, ʒ/) (22,7%), tres (/*k*/) (4,55%), catro (/*n*, *ɲ*/) (9,1%) ou cinco (/*ts*/) (4,55%). Entre os grafemas concorridos por un só alógrafo, unicamente un (<r> de /r/) alcanza unha cifra importante, o 31,6%; <gu> e <ff> sitúanse entre o 10 e o 20% e nos outros catro a porcentaxe do alógrafo nunca chega ó 7%. Dos cinco casos con dous alógrafos, hai unha parella que contén un alógrafo razoablemente produtivo e outro moi pouco rendible (<g, x>); porén hai catro parellas que se afastan da distribución anterior: en tres casos os dous alógrafos son escasamente rendibles (<uu, b>, <ff, s> [=/z/] e <ç, s>), no outro (<ff, s> [=/s/] ambos os alógrafos amosan unha rendibilidade nada desprezable: 16,7 e 33,4%, respectivamente (en calquera caso lonxe do 49,9% que posúe o grafema). Son tres os alógrafos de /k/: unicamente o primeiro deles, <qu>, é produtivo, coa cuarta parte dos exemplos; o segundo só o é relativamente e o terceiro é excepcional (<q> 9,1% e <cc> 0,4%, respectivamente). Nas dúas oportunidades en que son catro os alógrafos existentes a casuística é a seguinte: con /n/ só un deles é especialmente produtivo (<~> co 15,1%), outro é escasamente rendible (<m> co 5,6%) e os outros dous son completamente excepcionais (<~n, nn> ambos na órbita do 0,1%); con /ɲ/ só hai un alógrafo produtivo (<~n> con algo máis da quinta parte das formas pero con máis da terceira parte das ocorrencias), e os outros tres (<n, ñ, (~)y>), aínda que son algo rendibles no plano das formas non o son en absoluto por número de ocorrencias. No caso de alografía quintupla só un dos alógrafos amosa unhas porcentaxes de uso relevantes (<c> con case a quinta parte das formas); fronte a el, os outros catro alógrafos <z, fç, fc, ffç> sitúanse no ámbito da excepcionalidade. Emporiso cómpre verificar a rendibilidade real dos alógrafos tendo en conta a posible distribución complementaria que exista entre eles. Será o que fagamos nas seguintes páxinas.

(A) Consoantes oclusivas

Como xa se adiantou no capítulo inicial, os grafemas que representan os fonemas oclusivos en *A* son <b, c, d, g, p, t>. Ós anteriores engádense unha serie de alógrafos, quer simples (<q>), quer complexos homorgánicos —xeminados e non xeminados— (<cc, tt; gu, qu>). Suman 2683 formas e máis de vinte e unha mil oitocentas ocorrencias. O fonema /d/ é o que máis se detecta, con 935 formas, seguido a bastante distancia de /t/ (con 579) e, no rango das 450/350 están /k/ e /p/. Os menos documentados son /g/, con case 250, e /b/ con pouco máis de cen formas.

As dúas oclusivas labiais presentan en todos os contextos unha única representación —grafemática—. <p> atópase en posición inicial (non agrupa-

da: *pagaua* 1, *pauor* 51, *pedir* 5, *penar* 2, *perden* 1, *pode* 27, *pois* 232, *punnarei* 1...; ou como primeiro membro dun grupo consonántico homosilábico: *praz* 1, *prender* 11, *prol* 13, *pran* 38, *prazia* 1, *pregunta* 2, *preito* 4, *prelo* 1, *primeiro* 3, *primero* 1, *primeyro* 1, *prouarei* 1...), posconsonántica (non agrupada: *ampararei* 1, *corpo* 3, *culpa* 6, *defampare* 1, *despois* 2, *espedi* 1, *tempo* 4...; ou iniciando un grupo consonántico homosilábico: *comprida* 1, *despraz* 1, *fêpre* 2, *fempre* 38...) e intervocálica (non agrupada: *aposto* 2, *despois* 8, *escapara* 1...; ou agrupada como primeiro elemento dun grupo consonántico homosilábico: *aprendeu* 1, *aprouguer* 1...). Pola súa banda, rexístrase en posición inicial (non agrupada: *baratara* 2, *bê* 25, *ben* 720, *bon* 63, *buscar* 10...; ou agrupada como primeiro membro dun grupo consonántico homosilábico: *branca* 1, *brauo* 1), posconsonántica⁵¹ (non agrupada: *ambos* 2, *cambiar* 1...; ou agrupada no inicio dun grupo consonántico homosilábico: *nêbrar* 3, *nembra* 1, *nenbrou* 1...) e intervocálica (non agrupada: *acabar* 5, *adubad'* 1, *cabe* 1, *fabe* 29, *faberia* 3, *labor* 71, *foube* 16, *trobador* 3, *trobey* 1...; ou agrupada como primeiro elemento dun grupo consonántico homosilábico: *cobrado* 1, *descobrir* 1, *obridado* 1, *fobre* 11...).

Das dentais, /t/, representado maioritariamente polo grafema <t>, coñece tamén outra opción a través do alógrafo xeminado <tt>. Catro delas son variantes da mesma voz, *attender*, (*attend'* 144a, *attenderia* 144a, *attendi* 143a, *attendo* 225b) e a outra, *quanttas* (157a), aparece segmentada en dúas liñas distintas (*quant/tas*), o que fai posible unha explicación da xeminación en termos de descoido inducido polo cambio de liña. <t> documéntase en posición inicial tanto non agrupada (*tal* 135, *tallada* 2, *tamanna* 6, *tanto* 49, *tardar* 1, *teen* 4, *temer* 8, *ten* 80, *terra* 14, *toda* 8, *toller* 15, *tormenta* 1, *tornar* 3, *torto* 8...), coma agrupada, conformando o grupo consonántico homosilábico canda a líquida vibrante (*tras* 1, *traedor* 3, *trage* 3, *trifte* 4, *trobador* 3, *trobar* 8...); a posición máis rendible é a posconsonántica non agrupada (*ante* 36, *apofio* 2, *aquefio* 5, *atanto* 9, *auêturar* 1, *cantar* 6, *castigar* 1, *cor-te* 1, *culstar* 2, *ementar* 1, *endeante* 1, *entender* 18, *esta* 56, *esteuer* 2, *fezeties* 4, *forte* 6, *leuâtey* 1, *mentir* 6, *melter* 21, *morte* 90, *partir* 5, *partir* 43, *preguntar* 11, *quantas* 2, *quantas* 45, *fanta* 2, *tanto* 50, *tantos* 1, *torto* 8...); e tamén en posición posconsonántica agrupada, como primeiro elemento dun grupo consonántico homosilábico (sempre <tr>): *amoftrar* 2, *côtra* 1, *contra* 25, *estrado* 1, (*M*)*entre* 1, *mofttrar* 19, *nofttro* 30, *ontre* 1...; a posición inter-

51. Con validez para este epígrafe e para os seguintes do mesmo teor, consideramos tamén neste contexto os casos de <x> —onde x representa 'vogal'— con valor fonético de consoante implosiva.

vocálica tampouco é allea a <t>, quer non agrupada: *alcuitar* 1, *ata* 2, *atèder* 1, *baratara* 2, *catade* 1, *catiwo* 11, (C)oitá 1, *coitas* 28, *coitada* 1, *coyta* 52, *cuíta* 48, *dereito* 12, *matar* 41, *meter* 1, *muitas* 6, *preito* 4, *quitey* 1, *quitou* 3, *tolleito* 1...; quer intervocálica como primeiro elemento dun grupo consonántico homosilábico (<tr>): *atreuia* 2, *outra* 8, *outras* 27, *outro* 43, *retraya* 1... Por último, non debemos esquecer as dezanove ocorrencias da forma *et*, grafía claramente latinizante que carece de respaldo fónico para o grafema en posición implosiva final.

Polo que se refire a <d>, cómpre realizar unha precisión. No estado actual da edición de *A* de Mariña Arbor⁵² non se diferencia entre “d uncial” (<ð>) e “d recto” (<d>). No presente traballo tampouco temos en conta esta diferenciación porque, ademais, a base para a súa distribución é de natureza paleográfica: é un condicionamento contextual consonte as grafías contiguas (cf. *infra* con <r>). Explicao moi ben M.ª Ana Ramos ó sinalar que os usos dun ou doutro tipo se basean «na regra formulada por W. Meyer. Com haste inclinada para a esquerda quando está seguido de <a>, <o>, <e> e <2=r>. Com haste vertical quando está seguido de <i> e <u>» (1994: 40). No noso cancionero esta regra «cumpre-se com regularidade consistente» (1994: 40), salvo nalgunhas excepcións.

A distribución de <d>, tendo en conta a posición que ocupa, é a seguinte: posición inicial non agrupada (*dã* 1, *dar* 52, *defender* 6, *demo* 4, *defacordar* 1, *defcobrir* 1, *defeiar* 25, *deus* 195, *dia* 95, *dírei* 96, *dixe* 27, *doer* 10, *dona* 96, *doo* 15, *dormir* 13, *duas* 1, *durar* 1...); posconsonántica non agrupada (sobre todo tras nasal e vibrante, aínda que tamén hai casos tras <l> ou <f>: *âdar* 1, *acordo* 1, *aguardando* 1, *amando* 1, *andar* 27, *atèder* 1, *atendo* 1, (A)lynda 2, *catando* 2, *defender* 6, *dellden* 4, *defeiãdo* 2, *endurar* 3, *entender* 18, *enxerdados* 1, *fordes* 2, *galardon* 1, *guardar* 40, *maldade* 1, *maldito* 1, *múdo* 25, *mundo* 75, *perder* 26, *perder* 33, *punnando* 1, *quíferdes* 2, *feendo* 1, *tarde* 1, *uiuêdo* 1...); intervocálica non agrupada (*a&iudado* 1, *achegado* 2, *aduzer* 1, *amada* 5, *auede* 1, *cada* 9, *çedo* 17, *coitado* 25, *creede* 7, (C)Uidades 1, *cuidado* 6, *doede* 3, *enbaratado* 1, *entendedor* 1, *façades* 7, *fazedes* 24, *ferida* 2, *grado* 4, *gradeçi* 1, *grado* 27, *guarida* 1, *leyxades* 6, *loada* 1, *mallada* 2, *medo* 9, *mudo* 1, *oyredes* 1, *pedir* 5, *poden* 10, *podia* 19, *quedo* 1, *fabedoria* 1, *feruidor* 1, *toda* 8, *traedor* 3, *trobador* 3, *uerdade* 2, *ueede* 2, *uida* 4...); en posición intervocálica como primeiro elemento do grupo consonántico homosilábico <dr> só se documenta en tres formas: *madre* 1, *pedras* 1, *podria* 1 (evidente castelanismo nunha cantiga de Roi Queimado [149a]). Finalmente, rexístrase tamén nun único exemplo en posi-

52. A versión que empregamos non é aínda a definitiva.

ción implosiva medial, *iudga* (217a), que M.ª Ana Ramos analiza como castellanismo (1994: 45). É moi probable que se trate dunha grafía foneticamente vouga que se xustifica como vestixio gráfico dos hábitos da escrita latina, na que se conserva por tratarse dunha voz semiculta.

Concluimos coas consoantes oclusivas achegándonos ás dúas velares, /k/ e /g/. Lembremos que son catro as grafías, simples ou compostas, que representan en *A* —con presenza desigual— o primeiro dos fonemas devanditos. En primeiro lugar, a meirande parte dos exemplos de <c>, como grafema de /k/, rexístranse na posición inicial non agrupada (*ca* 451, *cabo* 2, *calar* 3, *cafás* 6, *catade* 1, *catiúo* 11, *cô* 27, *côfello* 2, *cobrar* 1, *coida* 1, *coitas* 28, *como* 93, *confonda* 3, *connoçer* 3, *confellar* 4, *contar* 3, *corpo* 3, *corte* 1, *coufa* 26, *cuidado* 6, *cuita* 48, *cuñar* 2, *cuydou* 2...). Documéntanse tamén exemplos de <c> con valor de /k/ en posición inicial como primeiro elemento dun grupo consonántico homosilábico (sempre con vibrante: *creades* 2, *creçera* 1, *creer* 23, *creo* 4...). Na posición posconsonántica non agrupada <c> tamén vehicula este valor (*alconder* 1, *alcuñar* 1, *branca* 1, *bufcar* 10, *cô&uulfo* 1, *conuulfo* 3, *descobrir* 1, *elcoller* 2, *elcontra* 2, (*N*)*unca* 4, *nũca* 25, *uolfo* 5...). En posición posconsonántica, formando parte, como primeiro elemento, dun grupo consonántico homosilábico, soamente se documentan os casos de *mezcrá* 2 e *mezcrar* 1. A última das posicións en que se rexistra é a intervocálica non agrupada (*acabar* 5, *acomend'* 1, *acordo* 1, *defaconfollado* 3, *ficar* 3, *louco* 1, *macar* 3, *pouco* 18, *recado* 2, *facade* 1...).

Polo que se refire ós alógrafos de /k/, só hai tres ocorrencias de <cc>, todas en posición intervocálica non agrupada, e en dúas voces da mesma familia léxica: *peccado* (98a, 154b) e *peccador* (212a). En ambas as dúas unidades a opción con <c> é maioritaria, pois son doce os exemplos de *pecado* (alén de *pec&ad'* e *pecados*, con cadansúa ocorrencia) e tres os de *peccador*. Non temos dúbida da importancia do peso da tradición latina na explicación destas formas.

Para concluímos co achegamento ós alógrafos, fáltannos dúas grafías, <qu> e <q>, que só coñecen o valor /k/. Estamos a falar de 110 e 40 formas (con 2703 e 476 ocorrencias), respectivamente. A segunda coñece en exclusiva un contexto: o que precede a <ua>⁵³. Atopamos esta grafía —sempre non agrupada— en posición inicial (*quã* 2, *quãtas* 6, *quaes* 2, *qual* 107, *quan* 6, *quando* 52, *quanta* 3, *quanto* 73...), en posición posconsonántica (todas son variantes da mesma forma léxica, *enquanto*: *en&quãto* 1, *enquãt'* 1, *enquant'* 6, *enquanto* 2...) e, por último, en posición intervocálica: *aquant'* 2.

53. Neste sentido cómpre lembrar que non se documenta en *A* ningún indicio de monotongación (*ca-*, *qa-*...).

Pola súa banda, o alógrafo complexo <qu> coñece un contexto prototípico no cal, ademais, é a única posibilidade gráfica: diante das vogais <e> ou <i>. Porén, poderíamos pensar que exemplos como *fiq[u]o* (113a) ou *pouq[u]o* (131b, 205b, 205b) constitúen unha excepción: non é así porque a apócope desas vogais átonas finais por fonética sintáctica fai que nas catro ocorrencias anteriores a vogal que queda en contacto con <qu> sexa sempre <e> (por exemplo, *fiq[u]end'* [113a]). Das 110 formas con <qu> hai un 68,2% que van seguidas da vogal <e> (2453 ocorrencias) e o resto preceden a vogal <i> (250 ocorrencias). Son tres os contextos en que adoitan aparecer —sempre non agrupadas—: en primeiro lugar, o máis común é que ocupen posición inicial (*que* 1712, *quē* 13, *quebrāta* 1, *queirades* 1, *queixa* 1, *queixou* 1, *quen* 120, *querer* 64, *querria* 55, *quexume* 1, *queyxar* 2...; *quis* 45, *quige* 4, *quiser* 31, *quitar* 30, *quitafse* 1, *quitey* 3, *quix* 1...); a continuación atópanse en posición intervocálica (*aquel* 17, *aquelas* 2, *aquend'* 1, *aquesta* 7, *aquesto* 35, *fiquei* 5...; *a&qui* 8, *aqui* 39...) e, finalmente, tamén se rexistran en posición posconsonántica (*busquei* 2, *conuofque* 1, *(P)orque* 3...; *meiquinn'* 1).

No cadro vinte e un recapitulamos a distribución dos grafemas e alógrafos de /k/ consonte o contexto e a posición que ocupan. Nel pódese apreciar a exactitude milimétrica con que tres grafías, <c, qu, q>, reparten complementariamente catro contextos básicos:

—Cadro 21—⁵⁴

%	InA	PnA	IntnA	InA	PnA	IntnA	InA	PnA	IntnA	IA	PA
	+a,o,u	+a,o,u	+a,o,u	+e,i	+e,i	+e,i	+ua	+ua	+ua	+r	+r
<c> ⁵⁵	70/100	14/100	10/94							5/100	1/100
	{80/100}	{15/100}	{3/96}							{2/100}	{0/100} ⁵⁶
<qu>				70/100	7/100	23/100					
				{93/100}	{1/100}	{6/100}					
<q>							78/100	20/100	2/100		
							{94/100}	{6/100}	{0/100} ⁵⁷		
<cc>			100/6								
			{100/4}								

[InA: Inicial non agrupada; IA: Inicial agrupada; PnA: Posconsonántica non agrupada; PA: Posconsonántica agrupada; IntnA: Intervocálica non agrupada]

54. Neste cadro, e nos que repiten este mesmo esquema, establecemos nas porcentaxes un redondeo sen decimais.

55. Para os casos de <c> sen valor fonético, cf. § 2.1.

56. Son tres ocorrencias.

57. Realmente son tres as ocorrencias.

O grafema <g>, como representante prototípico de /g/, rexístrase nas seguintes posicións:

(a) Explosiva inicial: non agrupada precedendo a <a> ou <ã> (*gaanney* 1, *gata* 1, *garçia* 1, *gãar* 2...) e a <ua> (*guardar* 5, *gualrria* 1, *guardar* 40, *garde* 4, *guardey* 2, *guareçer* 8, *guaria* 2, *guarida* 1, *guarirdes* 2, *guarria* 2...); ou agrupada formando grupo consonántico homosilábico con <r> (*grado* 4, *grande* 2, *graue* 1, *grã* 8, *graça* 2, *graçir* 4, *gradeçer* 6, *grado* 27, *grande* 7, *graue* 21...).

(b) Intervocálica: non agrupada diante de <a> (*achegado* 2, *câtiga* 1, *castigar* 1, *chegar* 2, *despagado* 1, *diga* 6, *logar* 18, *nega* 3, *negarei* 1, *pagaua* 1, *rogador* 2, *rogasse* 1, *uagar* 1...), de <u> (*pregũtar* 1, *pregunta* 2, *preguntador* 1, *preguntou* 1, *segund*¹ 1, *segundo* 2, *seguramente* 1...), de <ua> (*aguardando* 1) ou de <o> (*agora* 26, *amigos* 47, *rogo* 11, *figo* 1...); ou agrupada no grupo consonántico homosilábico con <r> (*agradeçer* 2, *alegrar* 2, *iograria* 1...).

(c) Posconsonántica (non agrupada): precedendo a <a> —sobre todo tras <n>— (*alongado* 1, *alongar* 4, *enganar* 2, *longa* 1, *uingaria* 1, *delgado* 1...), a <u> ou <ũ> —sempre tras <l>— (*algũa* 16, *algun* 13, *(A)lgun* 1...) ou a <ua> (*mĩgua* 1, *mingua* 3...).

De nos centrarmos en <gu>, cómpre subliñar que nas tres posicións básicas sempre precede ou a <e> ou a <i>:

(a) Explosiva inicial (non agrupada): diante de <e> (*guerra* 1, *guerrear* 1) pero sobre todo <i> (*guiomar* 4, *guifa* 15, *guifas* 1, *guifado* 3, *guifar* 4, *guifou* 3, *guiffa* 10...).

(b) Intervocálica (non agrupada): precedendo a <e> (*aprouguer* 1, *neguei* 8, *nogueyra* 2, *prouguer* 12, *paguey* 1, *roguei* 7...) ou a <i> (*aguifado* 2, *aguiflar* 1...).

(c) Posconsonántica (non agrupada): diante de <e> (*alguen* 30, *uinguey* 1...) ou <i> (*delguifa* 1, *delguifado* 1...).

Para concluírmos este punto convén sinalar que só atopamos en *A* un exemplo de monotongación na secuencia <gua>, *galardon* (247a), pero que aparece a carón da forma sen monotongar, que se documenta dúas páxinas máis adiante no mesmo caderno e, posiblemente, no mesmo ciclo (Anónimo VI): *gualardon* (249a)⁵⁸.

De xeito paralelo ó visto no cadro vinte e un, o cadro vinte e dous reflicte a perfecta distribución complementaria existente entre <g>, que precede as vogais <a, o, u>, o ditongo <ua> e mais a consoante <r>, e <gu>, que se limita na súa combinatoria a <e, i>:

58. A propósito do exemplo *guaruaya* (95b) e da súa lectura como [gar-] ou [gwar-] pódese consultar o traballo de Mariño / Varela (2005: 371-372).

—Cadro 22—⁵⁹

%	InA	PnA	IntnA	InA	PnA	IntnA	InA	PnA	IntnA	IA	PA
	+a,o,u	+a,o,u	+a,o,u	+e,i	+e,i	+e,i	+ua	+ua	+ua	+r	+r
<g>	4/100	19/100	40/100				18/100	2/100	0/100	2/100	15/100
	{1/100}	{7/100}	{34/100}				{11/100}	{1/100}	{0/100} ⁶⁰	{1/100}	{45/100}
<gu>				35/100	16/100	49/100					
				{35/100}	{27/100}	{38/100}					

[InA: Inicial non agrupada; IA: Inicial agrupada; PnA: Posconsonántica non agrupada; PA: Posconsonántica agrupada; IntnA: Intervocálica non agrupada]

Cousa parcialmente diferente é o que acontece con aqueles casos nos que, por fonética sintáctica e apócope vocálica, <g, gu> ocupan a posición final da palabra. En primeiro lugar, a vogal átona final apocopada é case sempre <o>; as únicas excepcións son *dig'* [a] (240b), *folg'* [e] (116b) e *folgu'* [e] (238a). Os dous últimos exemplos, atribuídos a Nuno Fernandez Torneol e Fernan Padron, respectivamente, insírense en dous versos idénticos: *cô que folg' o meu coraçõ e con que folgu' o meu coraçõ*, tamén respectivamente⁶¹. Advírtese, xa que logo, unha duplicidade na aplicación do criterio coa mesma forma léxica: para sinalar que a realidade sónica é a da oclusiva velar seguida de [o] elíxese no primeiro caso a representación propia da realidade vocálica patente que segue á consoante (<g>), mentres que no segundo o que se fai é optar pola representación consonte a vogal apocopada [e] na fin da forma verbal en cuestión (<gu>).

A dupla escolla gráfica tamén se rexistra noutras catro unidades léxicas (en total, a duplicidade afecta ó 62,5% de formas con apócope; só se libran dela *alg'*, *amig'* e *mig'*). Certamente, a ambigüidade na interpretación do valor fonético derivase da vogal que inicia a palabra seguinte. Na procura da ausencia de ambigüidade, o esperable (cf. coa homoxeneidade vista para <c, qu, q>) sería que se botase man de <gu> se a palabra seguinte comezaba por <e, i> e que se empregase <g> diante de <a, o, u>. Pero documéntanse dous tipos de transgresión do que poderíamos chamar a norma esperable, unha moito máis produtiva cá outra. Neste sentido, <gu> só vai seguido de <o> (nunca <a, u>) en *folgu'* (238a) (cf. *supra*). É moito máis rendible a seguinte desviación, pois <g> non sempre precede a <a, o, u>. As parellas que amosan a vacilación son as seguintes: *digu'* + <e> (9: 86b, 91b, 97b, 166b,

59. Non se inclúen no cadro as formas con apócope, que se estudan máis abaixo.

60. Realmente hai unha forma cunha ocorrencia.

61. LP, seguindo a C. Michaëlis, iguala os dous versos en *folgu' o*.

166b, 189a, 201a, 201a, 227a) / *dig'* + <e, i> (6: 118a, 120a, 146a, 178a, 201a, 246b), *logu'* + <e> (5: 89a, 94a, 98a, 180b, 202a) / *log'* + <e> (9: 86a, 88a, 105b, 120b, 123b, 133a, 149a, 202a, 211b), *log'* + <y> (10: 97b, 120a, 121b, 122a, 127b, 151b, 151b, 151b, 185a, 223b), *rogu'* + <e> (8: 121b, 135a, 141a, 168a, 169a, 169b, 185b, 185b) / *rog'* + <e> (2: 113a, 185b), *ergu'* + <e> (3: 86a, 92b, 153a) / *erg'* + <e> (1: 125a).

No 59,5% das ocorrencias de /g/ + /e, e/ a opción gráfica presente en *A* é <gu>; no 40,5% restante é, obviamente, <g>. De aproximarnos ós exemplos anteriores dende a óptica da distribución en cadernos de *A* obsérvase que: (i) só en catro cadernos (XI, XI^a, XIII, XIV^a) non hai ningún exemplo; (ii) en catro cadernos (VII, VII^a, IX, XII —nos dous últimos só con cadansúa ocorrencia—) unicamente hai exemplos de <gu' + e>; (iii) en dous cadernos (III, XIV) só hai exemplos de <g' + e> (un por caderno); (iv) son maioría, sete en total, os cadernos que posúen ambas as opcións (I, II, IV, V, VI, VIII, X); (v) nalgúns hai maioría de exemplos de <gu' + e> (I 71,4%, II 75%, V 66,7%, VIII 75%), noutros <g' + e> é maioría (IV 83,3%, VI 66,7%) e no caderno X cada unha das opcións gráficas posúe tres ocorrencias. A totalidade dos exemplos (dez, todos con forma léxica *log'*) de /g/ + /i/ (<y>) presentan <g> (nos cadernos II, IV, VI, VIII e XI). O único caso de /g/ + /i/ (<i>) (*dig'* 178a) acóllese tamén a <g>.

(B) Consoantes fricativas e africadas

En § 2.1 xa se puido comprobar cales eran os grafemas que representan en *A* os fonemas consonánticos fricativos <f, f, x, i, u> e africados <ç, z, ch>. Ó seu carón localízanse tamén alógrafos simples <s, g, b; c> ou complexos homorgánicos (dígrafos, xeminados ou non, e trígrafo con xeminación interna) <ff, ff, uu; fç, fc, ffç>. Para facérmonos unha idea do peso específico que posúen en *A* os distintos fonemas destas dúas series sinalaremos que en total suman 1685 formas (con máis de quince mil seiscentas ocorrencias) que se reparten do xeito seguinte: /s/ é, con moita diferenza, o máis rendible pois posúe 844 formas (con máis de oito mil catrocentas ocorrencias); moi afastados do anterior atópanse /β-v/ con 385 formas, /f/ con 185 formas, /z/ con 147 e, como primeira africada, /ts/ con 149 formas; a partir de aquí ningún outro fonema alcanza o cento de formas: entre as noventa e as oitenta están /z/ e /d̥z/ e, por debaixo das cincuenta, /ʃ/ e /tʃ/.

Iniciamos o percorrido aproximándonos ás consoantes fricativas. Comezamos pola labiodental, /f/, que coñece prototipicamente a representación mediante <f>. Os contextos en que adoita documentarse son: en primeiro lugar a posición inicial non agrupada (*faça* 15, *façades* 7, *falan* 1, *falar* 87, *falarei* 4, *falaua* 2, *falir* 2, *falou* 3, *faredes* 11, *farei* 41, *faz* 173, *fazê* 1, *fazedes* 23, *fazenda* 11, *fazer* 134, *fe* 56, *fea* 1, *ferida* 2, *fez* 146, *fezer* 10, *fezerô* 2, *fe-*

zo 14, *ficar* 3, *fillar* 22, *fin* 1, *fiquei* 2, *fiz* 24, *fize* 1, *fogir* 2, *foi* 11, *folia* 3, *for* 77, *fora* 10, *força* 6, *fordes* 2, *forte* 6, *foltes* 1, *foy* 36...), en segundo termo a posición posconsonántica (tras <l, n, r, l̃>: *alfanx'* 2, *alfaya* 1, *enfadar* 1, *enfadado* 1, *confonda* 3, *esforcei* 1, *perfia* 1, *esforço* 2, *polfaçar* 1...) e, xa con bastantes menos formas, a posición inicial agrupada como primeiro elemento dun grupo consonántico homosilábico en combinación con <r> (*fremola* 112, *fremoso* 18, *freyra* 7...), a posición intervocálica non agrupada (*afonlo* 4, *defêder* 1, *defender* 6, *deferença* 1) e a posición intervocálica agrupada con <r> formando grupo consonántico homosilábico (*a&frontarã* 1, *fofredor* 1, *fofrer* 4, *fofri* 3...).

Pola súa banda, o alógrafo complexo <ff> amosa unha peculiaridade: a de concentrarse só nuns poucos lexemas específicos mais, con (algúns deles), amosando unha notable rendibilidade. Os catro lexemas distintos con que se documenta distribúense entre os seguintes exemplos: como primeiro elemento dun grupo consonántico homosilábico (con <r>) en posición intervocálica unicamente en formas co lexema *foffr*:- *foffra* 1, *foffredor* 5, *foffrendo* 3, *foffrer* 81, *foffrerei* 3, *foffreria* 1, *foffreu* 1, *foffro* 12...; noutras dúas palabras sitúase en posición intervocálica non agrupada (*affan* 19, *deffender* 1...) e só nun caso aparece en posición inicial (*ffe* 5). Todas estas formas léxicas coñecen ambas as opcións <f> ou <ff>. A representación alográfica é maioritaria cos lexemas *foffr*- (93,5%) e *affan* (71,4%), e é minoritaria nos outros dous (*deffend*- 22,2%, *ffe* 8,2%). Todos os cadernos rexistran ambas as grafías excepto XI^a (no que non está presente <f>), XIV e XIV^a (nos que falta <ff>). Alén dos cadernos precedentes, e de centrármonos só nas catro familias léxicas en que coexisten as dúas opcións gráficas, advírtese que, por cadernos, <ff> é maioritario no II e no XII (máis do 94%), no VI, VIII, IX e XI (entre o 77 e o 81%), no I, IV, VII e X (entre o 58 e o 66%); é minoritario no III e no XIII (coa terceira parte dos exemplos) e no V (con algo menos da quinta parte); en VII^a teñen cadansúa ocorrencia.

O fonema aproximante ou fricativo /β-v/ aparece representado maioritariamente por <u>. Unicamente se documenta en tres posicións, sempre non agrupado:

(i) Inicial: *uagar* 1, *ual* 57, *ualedes* 4, *ualla* 34, *uê* 1, *uedes* 27, *ueen* 7, *ueer* 151, *uegada* 1, *ueian* 4, *uentura* 13, *uêo* 3, *uerey* 2, *uergonna* 1, *uermella* 1, *ui* 255, *uia* 2, *uiço* 2, *uida* 4, *uijr* 1, *uingar* 3, *uiren* 4, *uiron* 8, *uiffse* 21, *uiiu* 39, *uiua* 3, *uiuer* 155, *uiuo* 64, *uj* 11, *uos* 217, *uofco* 5, *uolfo* 72, *uou* 14, *uus* 268...

(ii) Posconsonántica (tras líquida —vibrante ou lateral—, nasal —sempre <n> ou, esporadicamente, vogal con til—, ou mesmo tras <l̃>): *cô&uulco* 1, *conuen* 4, *conuerra* 1, *del&uiygad'* 1, *deftoruar* 2, *deftoruou* 1, *ê&uiou* 1,

en&ueia 2, *faluar* 5, *faluañe* 1, *ferui* 16, *feruiço* 3, *feruir* 17, *feruirei* 1, *feruirei* 3...

(iii) Intervocálica: *adeuinnar* 1, *amaua* 1, *atreuia* 2, *auer* 1, *auergõnar* 1, *auedes* 13, *auẽo* 1, *auer* 130, *brauo* 1, *bulcaua* 1, *catiuo* 11, *daua* 2, *de&uia* 2, *deuedes* 6, *deuia* 10, *deuo* 4, *elsteuer* 2, *falaua* 2, *graue* 1, *gouernar* 1, *graue* 21, *leuar* 16, *ouue* 20, *ouuo* 1, *pauor* 51, *preçaua* 1, *rogaua* 1, *uiuã* 3, *uiuuer* 155, *uiuo* 64...

Emporiso este fonema tamén coñece a representación a través de <uu> ou mesmo de . Todos os exemplos de <uu> excepto *uuuer* (94a), que se sitúa en posición inicial, preséntano en posición intervocálica (*auueria* 1, *deuua* 1, *uiuuer* 1⁶²) na que, en moitas ocasións, intervén a sinalefa (*catiuu'* 1, *deuu'* 2, *tiuui* 1, *uiuui* 2). E non é de estrañar porque, tal e como sosteñen Mariño / Varela, este caso de grafía dupla «sitúase na liña das que tiñan distintividade fonética» (2005: 359), tanto na diferenza vogal/consoante coma na intraconsonántica (/b/ vs /β-v/).

Ó rastrexarmos en *A* algún indicio de betacismo, só topamos un caso que, en principio, admitiría tal interpretación: trátase do exónimo *legobia* (205b). Mais, despois dun demorado estudo desta forma, Mariño / Varela chegan á conclusión de que é preferible explicar este exemplo

non como mostra e evidencia da confusión entre labiais no romance peninsular occidental, senón como o efecto gráfico da adopción dun estranxeirismo exónimo que, nas terras da meseta central de onde era orixinario, sería pronunciado polos propios segovianos daquel tempo con [b] ou con [β], mais de ningunha forma con [v] (2005: 359).

Ocupámonos agora da parella de fonemas fricativos alveolares. Dende a perspectiva escriptográfica /s/ presenta, como xa se adiantou, unha importante peculiaridade pois, tanto polo número de formas coma polo de ocorrencias, é o único caso en *A* de grafema, <f>, con porcentaxe de uso inferior á metade dos exemplos (lembramos, 49,9% das formas e 48,3% das ocorrencias). De todos os xeitos, cómpre afondarmos na análise distribucional para podermos enxergar en toda a súa dimensión a sistemática do reparatimento real. Observemos, de inicio, os datos do cadro seguinte:

62. Esta palabra aparece segmentada no salto de liña (*uiu/uer*), polo que podería tratarse dunha xeminação con motivación codicolóxica e non glotográfica, coma no caso de *quantitas* (197a), mencionado anteriormente ó falar das grafías de /t/.

—Cadro 23—

%	/s/					/z/
	EI	P	I	IF	IM	I
<ɫ>	34/96 {63/99}	7/93 {3/97}	3/10 {0/2} ⁶³	3/6 {3/4}	29/99 {16/100}	24/91 {15/95}
<ɺ>	4/4 {4/1}	2/7 {0/3} ⁶⁴	85/90 {92/98}		1/1 {0/0} ⁶⁵	8/8 {4/5}
<s>				99/94 {100/96}		1/1 {0/0} ⁶⁶

[EI: Explosiva inicial; P: Posconsonántica; I: Intervocálica; IF: Implosiva final; IM: Implosiva medial]

Os puntos que se poden concluír da súa lectura, deixando xa de lado a propia existencia de dous tipos de ‘ese’ (o alto e o de dobre curva), son: (i) a complementariedade entre as distintas opcións é clara e evidente: <ɫ> representa prototipicamente /z/ en posición intervocálica e /s/ nas posicións explosiva inicial, posconsonántica e implosiva medial; <ɺ> asume prototipicamente a representación de /s/ en posición intervocálica; e <s> reserva para si a representación de /s/ en posición implosiva final (ningunha destas opcións conta con porcentaxes de formas inferiores ó 90%); (ii) agora ben, non é menos certo que, dos seis contextos —incluídos os dous fonemas fricativos— <ɫ> está presente en todos, <ɺ> aparece en cinco e <s> rexístrase unicamente en dous; (iii) en principio, cf. *infra*, ningunha das tres grafías se asocia en exclusiva a un único fonema, todas tres coñecen exemplos con ambos os fonemas fricativos alveolares; (iv) o grao de inadecuación grafo-fonolóxica amosa proporcións non moi elevadas, mais significativas e bastante parellas, sobre todo no uso de <ɫ> intervocálico con valor /s/ (algo máis do 10% do total de formas só nesa posición) e algo menos no de <ɺ> intervocálico con valor /z/ (8% do total); (v) a concorrencia de <ɺ> e <ɫ> tamén se dá nos tres contextos en que <ɫ> representa prototipicamente /s/ (o único en que non se rexistra <ɺ> é en posición implosiva final) sempre, iso si, con porcentaxes que, a nivel de formas, van do 1 ó 7%; (vi) de enfocarmos a distribución dende a perspectiva das ocorrencias, apréciase unha clara tendencia ó aumento das porcentaxes das formas prototípicas, xa que non hai ningún representante gráfico que, por posicións, baixe —a nivel de ocorrencias—

63. En total son dezaseis ocorrencias.

64. Son catro as ocorrencias que hai.

65. Documéntase unha ocorrencia.

66. En realidade hai dúas ocorrencias.

do 95% (precisamente é neste punto onde se advirte unha diminución moito máis acusada no número de ocorrencias de <f> intervocálico con valor /s/, 2%, ca no de <ll> intervocálico con valor /z/, 5%); (vii) de observarmos atentamente os dous casos en que <s> aparece en posición intervocálica comprobamos que, realmente, non constitúen unha excepción pois tanto *des&amar* (240b) coma *des&amou* (240b), a pesar de formaren unha unidade léxica (cf. entre outros, por exemplo, con *defamado* 247a), están grafados cun claro espazo en branco que deixa como palabra independente o prefixo *des*, quedando <s>, xa que logo, en posición gráfica implosiva final⁶⁷; (viii) por último, cómpre non esquecer que este é o único caso en *A* en que dous fonemas (/s/ e /z/) están representados exactamente polos mesmos membros gráficos (en distintas proporcións e/ou contextos, por suposto).

Aproximámonos a continuación ós exemplos concretos. Comezamos por <f> como representante de /s/ que, como xa se sinalou, aparece nas cinco posicións seguintes:

(a) Explosiva inicial (*labe* 29, *labedor* 28, *laberen* 5, *saluar* 5, *lande* 6, *lanna* 1, *fazon* 34, *leer* 18, *leia* 11, *lemellan* 1, *fenon* 4, *fentido* 1, *fentir* 2, *feran* 2, *feruico* 3, *feus* 7, *sobre* 11, *fodes* 11, *foffrerey* 1, *fofrer* 4, *fol* 31, *fouber* 7, *foubelle* 11, *fy* 2...).

(b) Posconsonántica, practicamente sempre tras nasal (*aconsell'* 1, *afonso* 4, *cõfello* 2, *cõfentir* 1, *consellado* 1, *consellar* 4, *consentir* 3, *en&landeçer* 4, *mãsa* 2, *manfedume* 2, *penſar* 4...), excepto no exemplo *fall'* (247b).

(c) Intervocálica. Nesta posición, na que con este valor o esperable sería a grafía <ll> (cf. *infra*), tamén se localizan en *A* algúns exemplos de <f> coa distribución seguinte: o 26,7% das formas sitúanse fóra do ámbito verbal: *a&ll'* (146b), *alli* (86a), *uaſalo* (87a), *uof* (195b); polo que se refire ás formas verbais case todos os exemplos (81,8%) son estruturalmente idénticos porque a sibilante sempre se atopa na desinencia modotemporal do pretérito de subxuntivo: *amale* (213b), *deuel'* (166b), *difefe* (213b), *ouſa'* (241a), *ouſafe* (188a), *podel'* (213a), *quifeſedes* (89a, 212b, 215b), *foffrefen* (87b), *uif'* (102a) (de contarmos só cos datos neste contexto desinencial comprobamos que <f> supón un nada desprezable 8,8% das formas e un 3,9% de todas as ocorrencias de /s/ nesta desinencia modotemporal); os dous exemplos verbais fóra do contexto anterior son *difeſfe* (131b) (no radical) e *poſ'* (213b) (pres. ind.). Todas as formas léxicas anteriores, excepto

67. Ten razón Xulián Maure (2006: 160) cando sinala, seguindo a R. Lorenzo, que a explicación no uso dos tipos de ese que el estuda en documentos galegos do s. xv -hai que busca a nexos da escritura e nun reparto con criterios posicionais dentro da palabra e cunha importante dependencia do contexto do 'ese'.

deuef, *quifeledes* e *soffrelen* (que son formas únicas) coñecen —maioritariamente, cf. *infra*— a representación a través de <ff>. Neste sentido é especialmente interesante o segundo deles, *quifeledes*, pois conta con tres ocorrencias, en lugares distintos de A (89a, 212b e 215b), e non coñecen a concorrencia de formas con <ff>. A proporción que en todos os exemplos anteriores supón a escollo gráfica con <f> (fronte a <ff>) é a seguinte: *ali* 0,5%, *uof* 1,4%, *po* 1,9%, *ui* 6,3%, *pod* 9,1%, *difeffe* 14,3%, *diffe* 16,7%, *amafe* 20%, *ouffafe* 20%, *a&fi* 33,3%, *oufal* 50%, *uafalo* 50%, *deuef* 100%, *quifeledes* 100%, *soffrelen* 100%. Os nove autores en que se localizan estes exemplos son: Johan Soarez Somesso (4), Martin Soarez (1), Pero Garcia Buralês (1), Roi Queimado (1), Johan Soarez Coelho (1), Fernan Gonçalvez de Seabra (1), Pero Barroso (1), Pai Gomez Charinho (6) e Pero da Ponte.

(d) Implosiva final (*af* 6, *caf* 1, *def* 113, *deuf* 1, *donaf* 1, *maif* 2, *mentef* 1, *meuf* 1, *poif* 3, *total* 1...). A súa distribución ó longo dos cadernos de A non é homoxénea e así, fronte a cadernos como o V e o VIII que contan con cadanseus vinte exemplos, os cadernos I, II, VI, VII, IX e XI oscilan entre os 10 e os 15, os cadernos III, IV, VII^a, X, XI^a, XII e XIII posúen menos de dez exemplos e, finalmente, os cadernos XIV e XIV^a non contan con ningún caso entre os seus folios.

(e) Implosiva medial (*amoftrar* 2, *apofito* 2, *aquesta* 1, *aquesta* 7, *alconder* 1, *alcuitar* 1, *buscã* 1, *busquei* 2, *castigado* 1, *castigar* 1, *conuofque* 1, *conuufco* 3, *cultar* 2, *descobrir* 1, *delden* 4, *deguisada* 2, *delmentido* 1, *delmesura* 1, *delpagado* 1, *despois* 2, *deltoruar* 2, *escapara* 1, *escoller* 2, *esforço* 2, *espedir* 1, *espello* 1, *estarei* 1, *este* 41, *estou* 17, *falites* 1, *matates* 1, *melter* 21, *moltrar* 19, *oimar* 5, *oytes* 2, *preltar* 2, *soubeltes* 1, *triste* 4, *uofco* 5...).

Esta mesma grafía, <f>, é a que presenta a meirande parte dos exemplos do fonema /z/. Sempre en posición intervocálica, localizamos formas coma as seguintes: *aguilado* 2, *calas* 6, *calar* 1, *coufa* 26, *coufimento* 2, *delacordar* 1, *delamar* 2, *delamor* 6, *delamparades* 1, *delasperado* 1, *deseiar* 26, *deseiei* 12, *desenparar* 1, *deguisado* 1, *fremofos* 1, *guifa* 15, *guifar* 4, *mesura* 18, *oufarei* 5, *pefar* 111, *poderof* 1, *quifer* 31, *uiçofo* 1...

Valéndonos de idéntico esquema expositivo, fornecemos algúns dos exemplos de <ff> como representante de /s/ nas catro posicións en que se localiza:

(a) Explosiva inicial: son uns poucos exemplos (ff 8, ffe 6, ffeu 3, ffey 1, ffi 13, fffrer 2, ffoubefte 1) que se distribúen de xeito proporcional ó longo de todos os cadernos de A: I 2, II 3, III 1, IV 2, V 2, VI 2, VII 4, VII^a 1, VIII 4, IX 1, X 2, XI 1, XI^a 1, XII 1, XIII 2, XIV 4, XIV^a 1. Deste uso, así como do seguinte, indican Mariño / Varela que é unha «propagación do recurso marcado —a gra-

fía xeminada— a contextos nos que non eran posibles as confusións [fonolóxicas]» (2005: 360).

(b) Posconsonántica, sempre tras nasal, no mesmo lexema (*confsell-*) e só en tres formas diferentes: *confsellado* 1, *confsellar* 1, *confsello* 2. Nesta oportunidade, todas as ocorrencias rexístranse nos cadernos XIII (unha ocorrencia) e XIV (tres casos).

(c) Intervocálica (*achaffe* 3, *amaffe* 4, *affannar* 4, *affi* 198, *aventuraffe* 1, *caeffe* 1, *cbegaffe* 1, *cobraffe* 1, *coidaffe* 2, *contaffe* 1, *cuidaff* 2, *deffe* 6, *difeffe* 1, *differ* 14, *diffeff* 3, *diffeffe* 5, *diffo* 3, *doeffe* 1, *entendeffe* 2, *effes* 1, *effo* 5, *falaffe* 1, *feriffe* 1, *fezeffe* 10, *ficaffe* 1, *fogiffe* 2, *foffē* 1, *iuraffe* 1, *leixaffe* 2, *mallaffe* 1, *mataffe* 4, *morreffe* 2, *negaffe* 1, *osmaffe* 1, *ouueffe* 12, *perdeffe* 1, *perdōaffe* 2, *partiffe* 1, *paffar* 1, *perdeffe* 1, *podeffe* 29, *prendeffe* 1, *quiseffe* 14, *rogaffe* 1, *saluaffe* 1, *lentiffe* 1, *foffreffe* 1, *foubeffe* 11, *tolleffe* 1, *tornaffe* 1, *uaffalo* 1, *uiffe* 21, *uoffa* 5, *uoffos* 4...).

(d) Implosiva medial. Localízase un único e estraño exemplo en todo o cancionero en sílaba inicial: *effcaeffçer* (98a, Martín Soarez). Talvez a explicación haxa que buscala no proceso manuscritario, no que se produciu unha incorrecta interpretación do contexto inmediato. A unidade escrita entre pausas préstase á ambigüidade na súa segmentación por conter seis <f> (<podeffe/ffcaeffçer> ou <podeff/effcaeffçer>). A existencia dunha plica sobre o <e> de <...fféffca...> pode ser indicativa de que a segmentación válida é a segunda, por marcar este signo diacrítico comezo de nova palabra, mais no proceso de manuscritura a execución da plica ben puido realizarse nunha fase posterior á copia e a realización desta puido estar presidida por unha atmosfera de ambigüidade na que a indecisión e os titubeos posibilitaron unha solución anómala na representación de /s/ implosivo. O paralelismo das secuencias internas <ffç> e <ffç> en todos os seus extremos puideron contribuír á plasmación material dun inconsciente gráfico transgresor.

Xa se sinalou que <f>, contrariamente ó esperable, tamén representa nalgúns exemplos o fonema /z/. Localizamos os seguintes casos, sempre en posición intervocálica: *dellamar* (80a)⁶⁸, *dellamorado* (184a), *guiffa* (83a, 102a, 103a, 103a, 103a, 106a, 106a, 154b, 170b, 213b), *guiffada* (107b), *ouff* (159b), *ouffafe* (188a), *ouffaffe* (159a, 163a, 177b, 181b), *ouffo* (169b, 216a), *peffar* (90a, 137a, 204a, 228b, 228b, 229b, 230a, 230a), *quiffar* (82b, 170b), *quiffeffe* (131b, 212a), *quiffa* (212a). Son doce formas (en sete lexemas distintos) cun número de ocorrencias nada desprezable: trinta e catro. Ningunha das palabras anteriores descoñece o emprego da grafía <f> mais

68. Obsérvase como os problemas coa representación da coda prefixal comprometen tamén a lectura fonolóxica (cf. *supra*). Non descartamos que represente a sibilante xorda.

non en todas elas a proporción dunha grafía ou outra é a mesma. Así, a porcentaxe que supón o uso de <ff> oscila entre o 6,1% e o 50%: *quiffer* 6,1%, *pefflar* 6,7%, *ouff* 8,3%, *quiffesse* 11,1%, *quiffo* 11,1%, *dellamparado* 16,7%, *guiffada* 25%, *dellamar* 33,3%, *guiffa* 40%, *ouffasse* 40%, *ouffoffi* 40%, *ouffafe* 50%. Os textos nos que se atopan os exemplos pertencen ós seguintes autores: Vasco Praga (3), Johan Soarez Somesso (1), Martin Soarez (6), Anónimo I (1), Pero Garcia Burgalês (1), Fernan Garcia Esgaravunha (1), Vasco Gil (1), Johan Soarez Coelho (3), Rodrigu' Eanes Redondo (3), Roi Paez de Ribela (1), Johan Lopez de Ulhoa (2), Fernan Gonçalves de Seabra (1), Johan Garcia de Guilhade (1), Pai Gomez Charinho (4), Anónimo III (5).

Contrariamente ó que ocorría nos casos de <f> por <ff>, neste caso advírtese que (i) non hai exemplos sen a opción gráfica canónica; (ii) non hai ningún exemplo 'desviado' que posúa un emprego superior ó 50%; (iii) tampouco hai porcentaxes inferiores ó 6% (tres formas de <f> por <ff> presentaban unha rendibilidade menor ó 2%). Coinciden ambos os grupos, ademais de nunha cantidade de formas semellante, en que a proporción de formas verbais implicadas nas confusións é moi elevada (entre a sexta parte e as tres cuartas partes dos exemplos), e tamén en que entre estas formas é moi habitual a copresenza doutro fonema fricativo alveolar (25% e 35,7%, respectivamente).

Para podermos enxergar a potencialidade das confusións en contexto intervocálico entre as grafías de ambas as sibilantes, servirémonos dos datos que recolle Xosé Henrique Costas na súa valiosa tese de doutoramento (iné dita). Nos cinco bloques documentais de prosa notarial do s. XIII constata a abundancia de casos de <s> por <ss> e de <ss> por <s>. A media porcentual que podemos extraer dos seus datos é, respectivamente, do 32,5 e do 28,5% (X. Henrique Costas 1994: 54-61 e 94). Neste sentido as porcentaxes do 10 e 8%, respectivamente, de *A* quedan bastante lonxe dos datos tirados da prosa notarial do s. XIII, mais son sobradamente importantes en si mesmos polo tipo de texto en que aparecen (cf. co apuntado en § 1).

A seguir queremos introducir o parámetro dos cadernos con aquelas formas que, en posición intervocálica, presentan confusión en calquera das dúas direccións. Os resultados, por número de ocorrencias, son os seguintes: nos cadernos IV, XI^a, XIV e XIV^a non hai nin un só exemplo de confusión (a pesar de que o número de casos correctamente grafados é importante: 41, 8, 31 e 6, respectivamente); hai un exemplo nos cadernos III e XIII, dous exemplos no VI, tres nos cadernos V, VII^a, VIII e IX, catro nos cadernos VII e X, cinco no XII, sete nos cadernos II e XI, e oito no caderno I. De xogarmos coa proporción que estes exemplos supoñen fronte ás representacións graficamente canónicas os datos que se obteñen son os seguintes (deixamos fóra os catro cadernos que non presentan confusións): I: 9,3%; II: 9,7%; III:

2,6%; V: 5,1%; VI: 2,9%; VII: 9,8%; VII^a: 33,3%; VIII: 5,6%; IX: 8,3%; X: 7,7%; XI: 15,6%; XII: 29,4%; XIII: 3,3%. Os cadernos VII^a e XII amosan as porcentaxes máis elevadas de confusións (ó redor da terceira parte), a medio camiño atópase o caderno XI (case coa sexta parte), os cadernos I, II, VII, IX e mesmo o X acaróanse, sen a alcanzar plenamente, á décima parte e, finalmente, os cadernos III, V, VI, VIII e XIII oscilan entre o 5,6 e o 2,6%.

Xa M.ª Ana Ramos afirmou que en *A* existía un «número interesante de formas com alternância na grafía destas sibilantes» (1994: 45) e, ademais dalgúns exemplos por fonética sintáctica, proporcionou seis exemplos de <ss> por <s> (/z/) e sete de <ss> por <ss> (/s/) en posición intervocálica. Mariño / Varela, pola súa banda, fornecen dez formas de <ff> por <f> e unha de <f> por <ff> (en contexto intervocálico e con posible repercusión fonolóxica). Isto permítelles afirmar que *A* se amosa «como un texto en que a distinción entre as representacións gráficas das fricativas alveolares xorda e sonora resulta imperfecta» (Mariño / Varela 2005: 360).

Agora ben, cousa distinta é a interpretación que os estudosos fan da incontestable existencia en *A* desta dualidade grafofonolóxica. Mentres para a primeira das autoras estes exemplos xustificanse «porque a permuta é devida ao facto de non estarem bem assentes as grafías correspondentes à surda e à sonora» (M.ª Ana Ramos 1994: 45)⁶⁹, para os segundos demóstrase «incontestablemente que *A* non foi refractario á variación lingüística e en especial á variación fonética» (Mariño / Varela 2005: 360). Como se pode comprobar, entre os investigadores que se achegaron ó Cancioneiro da Ajuda detéctanse as dúas posturas de que fala X. Henrique Costas e que se resumen na concesión ou non de relevancia (fonético-fonolóxica) ás «irregularidades gráficas» (cf. X. H. Costas 1994: 49-52). Nós, abeirados máis ben a opinións coma as de Mariño / Varela vistas antes, somos conscientes de que para calibrarmos a exactitude milimétrica que poida posuír calquera afirmación neste sentido, precísase comprobar tamén o que ocorre coas demais sibilantes (cf. *infra*) e que a investigación se centre monograficamente na interpretación do sistema fonolóxico de *A*⁷⁰.

Concluímos a aproximación ós fonemas fricativos alveolares desenvolvendo a casuística dos exemplos de ‘ese de dobre curva’ (<s>). Tal e como se sinalou, esta grafía, que non coñece a representación xemorada, rexístrase en dous contextos, aínda que só nun deles é verdadeiramente produtiva:

69. Con esta lectura concorda Mariña Arbor ó sinalar que «esta característica (...) explícase nun momento de flutuación, de non fixación dos grafemas correspondentes á xorda e á sonora» (2005: 96).

70. Ese vieiro percorrerémolo non hoxe senón nun traballo específico futuro.

(a) Como /s/, atópase na posición implosiva final: *as* 56, *acharedes* 1, *aiades* 1, *ambos* 2, *amigos* 47, *aquelas* 1, *aqueles* 2, *auedes* 13, *boas* 1, *cafas* 6, *catuios* 1, *coitados* 5, *confellos* 1, *coufas* 11, *cuidades* 2, *cuitados* 1, *dades* 6, *demais* 1, *defeios* 5, *dias* 6, *digades* 8, *doedes* 8, *donas* 28, *elas* 5, *esses* 1, *faledes* 1, *fazedes* 24, *fordes* 2, *fremofos* 1, *grandes* 3, *guarirdes* 2, *herdades* 1, *iamais* 2, *ides* 3, *leixades* 2, *leyxardes* 1, *lles* 39, *marauillados* 1, *matastes* 1, *mays* 59, *mentes* 1, *muitas* 6, *nêbrades* 1, *oiftes* 1, *outros* 8, *oyfites* 2, *perdedes* 1, *pecados* 1, *pedras* 1, *quiferdes* 2, *quantas* 2, *quãtas* 6, *quantos* 12, *quererdes* 1, *faberdes* 1, *feiades* 1, *fênores* 1, *fomos* 1, *tantos* 1, *terras* 1, *todas* 6, *tollerdes* 1, *trobadores* 1, *uedes* 27, *uezes* 8, *uiuos* 1, *uos* 217, *uoffos* 4, *ydes* 2...

Aproveitamos precisamente este punto para desenvolver un pouco polo miúdo un caso concreto. A P3 do pretérito do verbo *querer* coñece en *A* as seguintes variantes: *quis* 44, *quís* 14, *quiffo* 8, *quiffo* 1, *quiffo* 1, *quife* 1⁷¹. Os exemplos anteriores pódense reducir a tres esquemas básicos: (a) <-s> (84,1%), (b) <-f(D)>+<o> (14,5%), (c) <-f>+<e> (1,4%). O modelo (a) é o verdadeiramente rendible, cunha presenza seis veces maior ca (b), e (c) é excepcional. A distribución polos cadernos de *A* é a seguinte: (a) I 8, II 7, III 4, IV 2, V 8, VI 4, VII 5, VII^a, VIII 9, IX 2, XI 4, XIII 2, XIV 2; (b) I, V, VI, VII 3, VIII, XI, XIV, XIV^a; (c) VI⁷². O tipo (a) está presente con moita regularidade en todos os cadernos de *A* (nos poucos nos que está ausente tampouco se rexistra ningunha das outras variantes); do modelo (b) chama a atención que está tamén moi espallado, case sempre só cunha ocorrencia, por todos os cadernos e, en comparación con (a), falta en II, III, IV, VII^a, IX, XIII, mais, pola contra, é a única forma rexistrada en XIV^a e no caderno VII supón unha porcentaxe do 37,5%; o caderno VI é o único que conta coa presenza das tres variantes.

(b) Como /z/, só aparece en dous exemplos: *des&amar* (240b) e *des&amou* (240b), sempre que non se interprete o <s> como implosivo no marco morfofónico sufixal (cf. *supra*).

Centramos agora a nosa atención na parella de fonemas fricativos (pre)palatais ou postalveolares /j/ e /ʒ/. O primeiro deles, o xordo, só coñece unha representación, a da grafía <x>. Malia que pode aparecer en catro posicións distintas, soamente nunha é realmente rendible, a intervocálica:

71. Cf. *infra* o que acontece con <-x> (aquí incluiremos tamén as variantes da P1 do pretérito de *querer*) ou <-z>. Cf. tamén co traballo de X. Varela Barreiro (1999).

72. Se nun caderno non se sinala o número de ocorrencias enténdese que só posúe unha.

(a) Explosiva inicial: só no clítico P3 resultante da palatalización de *se* en contexto antevocálico e posterior incorporación do resultado palatal ó paradigma ([ʃe + o > ʃjo > ʃjo > ʃo → ʃe]). Parécenos segura esta atribución morfo-fonética (fronte á outra posibilidade: P2 con valor africado ([tʃ]) (cf. *infra*) nos seguintes seis casos: *xe* (91a, 116b, 120b, 139b, 150b) e *x'* (170b). Do total de 34 casos de {*xe*, *x'*} son maioría os que non son facilmente analizables como /ʃe/ ou como /tʃ/ e preferimos non pronunciarnos antes de facer un estudo demorado deles e dalgúns outros que aparecen espallados polos nosos textos medievais. Quedan, pois, fóra das estatísticas, sen que isto ocasione graves distorsións ó estaren concentradas as formas nun mesmo contexto para as dúas consoantes (a fricativa e a africada). Sempre será preferible unha estatística por establecer a unha estatística errónea.

(b) Posconsonántica: exclusivamente no exemplo *enxerdados* (217b).

(c) Intervocálica que, como xa adiantamos, é o contexto máis produtivo, aínda que o número de lexemas diferentes é realmente moi pequeno: *dix'* 11, *dixe* 27, *dixi* 6; *leixa* 7, *leixar* 11, *leixara* 1, *leixalle* 2, *leixedes* 5, *leixei* 1, *leixou* 4, *leixar* 3; *queixar* 3, *queixedes* 2, *queixa* 1, *queixara* 1, *queixen* 1, *queixo* 2, *queixou* 1, *queyxar* 2...

Á vista dos exemplos precedentes ten sentido que nos aproximemos de maneira específica á P1 do pretérito do verbo *dizer*. En primeiro lugar comprobamos que a proporción das distintas variantes en *A*, que suman corenta e seis ocorrencias, é a seguinte: *dixe* 58,7%, (*D*)*dixe* 2,2%, *dix'* 23,9%, *dixi* 13%, *dille* 2,2%. En segundo lugar verifícase que, mentres *dix'* vai sempre seguido de vogal, *dixi* atópase no mesmo número de ocasións en contexto antevocálico e anteconsonántico, *dixe* vai seguido de vogal só no 25,9% das ocasións e *dille* precede unha consoante. Finalmente, advírtese unha distribución das formas en función dos cadernos: <-i> concéntrase nun único caderno, o VII (e supón un 40% do total neste caderno), <-e> espállase polos cadernos I, V₁₁, VI₃, VII₅, IX, X₆ e XII, *dix'* localízase nos cadernos V₂, VII₄, IX₂, X, XI e XIV, e o exemplo de *dille* sitúase no caderno IV.

(d) Implosiva final, con dous exemplos, *prix* (84a) e *quix* (100b) (ambos os dous van seguidos de palabra que comeza por consoante <p->). R. Lorenzo (1987: 476) explica que formas verbais deste tipo se deben «á palatalización medieval orixinada polo -i final, xa que, ó lado de *quis*, *fis*, *pris*, xorden as formas *quigi*, *quige*, *figi*, *fige*, etc. Por contaminación das dúas aparecen *quix*, *fix*, etc., pois en posición final hai neutralización xorda / sonora». X. Varela Barreiro (1999: 1058) sostén o mesmo e propón un esquema explicativo da propagación analóxica do radical palatal ó resto de tempos e formas do tema de perfecto: «P1 do indicativo pretérito → Singular do indicativo pretérito → Paradigma completo do indicativo pretérito → Outros tempos do tema de perfecto». A forma do pretérito de *prender* (*prix*) é única en todo

A, polo que non é posible saber se, de haber máis casos dela, presentarían variación gráfica, como ocorre con *quix*, P1 do pretérito de *querer*, que tamén coñece as seguintes variantes: *quige* 4, *quif* 1, *quis* 3 e *quís* 5 (o 93,3% das ocorrencias de *quis* e o 73,7% de *quís* son P3). Son tres, pois, os tipos básicos: (a) <-x> (7,1%), (b) <-s/f> (64,3%), (c) <-g>+vogal (28,6%)⁷³. Ademais da clara desproporción entre o número de ocorrencias duns e doutros, que subliña o modelo (b) como prototípico, tampouco se distribúen polos cadernos de A de maneira homoxénea: (a) II; (b) IV₂, V₂, VI, VIII₂, XI, XII; (c) IV, V₂, XIV^a. Obsérvase, xa que logo, que (a) é excepcional pero é forma única no seu caderno, que (c) se concentra en dúas zonas de A, e que (b) é a forma máis rendible por toda a franxa central do cancionero.

Pasamos agora ó fonema /ʒ/. Como xa se sinalou (cf. cadros 9 e, sobre todo, 20) —e deixando a un lado o caso de *trajé* (126b)—, tres son as grafías que vehiculan en A este fonema: <i, g, x>. Fano de maneira moi desigual pois a primeira, o grafema, concentra case o 70% das formas (e algo máis das tres cuartas partes das ocorrencias) e a terceira só posúe un exemplo. No cadro número vinte e catro recapitulamos a distribución consonte a posición que ocupan na palabra⁷⁴:

—Cadro 24—⁷⁵

%	/ʒ/			/ʃ/			
	EI	P	I	EI	P	IF	I
<i>	31/83 {53/96}		69/69 {47/83}				
<g>	16/17 {7/4}	8/67 {3/71}	76/31 {90/17}				
<x>		2/33 {1/29}		5/100 {4/100}	2/100 {1/100}	5/100 {1/100}	86/100 {93/100}

[EI: Explosiva inicial; P: Posconsonántica; I: Intervocálica; IF: Implosiva final]

Só hai unha grafía, <g>, que se rexistra nos tres contextos; <i> documéntase en dous e <x> só nun (nunha única forma). Tanto con <i> coma con <g> a posición maioritaria é a intervocálica (hai, iso si, máis do dobre de for-

73. Cf. *supra* o que ocorre con <-s> ou *infra* con <-z>.

74. Como é habitual, os datos que ofrecemos son en tantos por cento; convén non esquecer que nesta parella de fonemas o número real de formas nin sequera chega ó cento con /ʒ/ nin ó medio cento con /ʃ/ (cf. *supra*).

75. Presentamos conxuntamente os datos das dúas fricativas palatais para facilitar a súa visión contrastiva.

mas da primeira ca da segunda), en segundo lugar ambas as grafías aparecen na posición explosiva inicial (novamente a primeira presenta o dobre de formas cá segunda) e, finalmente, <g> rexístrase tamén en posición posconsonántica (contexto que descoñece <i>).

Percorremos a través dos exemplos, que sempre xiran ó redor duns poucos lexemas, a situación que acabamos de describir brevemente:

(i) <i>:

(a) Explosiva inicial: *ia* 256, *iamais* 2, *iaz* 10, *ioan* 5, *ioana* 3, *iograria* 1, *ioban* 1, *iuntar* 1, *iur* 1, *iura* 1, *iurar* 7, *iuraffe* 1, *iuo* 1...

(b) Intervocálica: *a&iudaria* 1, *aiades* 1, *aian* 5, *aiudar* 1, *aiude* 1, *defeiãdo* 2, *defeiades* 1, *defeian* 2, *defeiando* 5, *defeiar* 26, *defeiaría* 1, *defeiaua* 4, *defeio* 17, *en&ueia* 2, *guerrear* 1, *oie* 4, *feia* 11, *feiades* 1, *fobeio* 1, *uei&o* 1, *ueia* 16, *ueian* 4, *uei'* 22, *ueio* 61...

(ii) <g>:

(a) Explosiva inicial: *gent'* 1, *gente* 1, *gentes* 9, *gil* 1.

(b) Posconsonántica: *loge* 1, *longe* 4⁷⁶.

(c) Intervocálica: *corregera* 1, *defeg'* 5, *defegei* 3, *fige* 2, *fogi* 1, *fogir* 2, *fogiffe* 2, *linnage* 2, *menage* 1, *o&ge* 1, *og'* 67, *oge* 19, *puge* 1, *quige* 4, *trage* 3, *ueg'* 30...

En posición intervocálica advírtese unha lixeira preferencia por <g> cando, por fonética sintáctica, se dá un fenómeno de apócope vocálica: 9,5% dos exemplos de <i> están nesta situación fronte ó 21,1% dos de <g>.

(iii) <x>:

Só se documenta un posible caso de emprego de <x> con valor de /ʒ/ na forma *alfanx'* (233a, 233b; Anónimo V). A forma común é unha palabra que, segundo Corominas / Pascual (*s.v. alfanje*), procede do hispanoárabe *ḥānǧal* (árabe *al-khanjal* para Machado, *s.v. alfanje*) e que xa comparece en 1136 nun documento en latín baixo a forma *alfaniar* (en castelán rexístrase xa como *alfanje* no s. XIII), mais no exemplo concreto que nos ocupa semella máis ben tratarse do topónimo *Alfanje*, do que di o propio Machado que «tem outra orixe: do ár. *al-banx*» (1977³, *s.v. Alfanje*). De estarmos diante dun caso de inadecuación gráfica, pode semellar discutible a atribución do carácter sonoro da consoante (/ʒ/) por tratarse dun hápax gráfico, mais non debe sorprendere se temos en conta, por exemplo, o que destas consoantes afirma de X. H. Costas (1994) no sentido de que, no eido das sibilantes, é a parella de fonemas postalveolares que menores desviacións gráficas presenta. Tres son os principais argumentos que xustifican esta afirmación: «a) ori-

76. No primeiro dos exemplos, do ciclo de Pero Garcia Burgalês (122b), non presenta til nin consoante nasal no manuscrito.

xes latinas fono-gráficas nididamente diferenciadas; b) simbolismo gráfico ben afastado, (...); c) escasísimo rendemento fonolóxico da oposición devandita e, asemade, relativamente baixa frecuencia de aparición destas consoantes no discurso» (X. H. Costas 1994: 82, n. 90).

(iv) Un posible caso de <j>:

A introdución do único caso desta grafía en *A*, en posición intervocálica, non vén da man do copista senón do corrector (*traþ amor* corrigindo *trae amor* [126b]). Consonte o sinalado en § 1, na presente contribución centrámonos exclusivamente nas grafías que constitúen o texto poético de *A*: neste sentido convén precisar que si nos ocupamos daquelas anotacións e/ou correccións «que foron atendidas en moitos casos, raspándose o fragmento inicialmente escrito» (M. Arbor 2005: 65), mais, por coherencia metodolóxica, non o facemos con aquelas outras que, como esta, non chegaron a ser realizadas quizais «por interrupción do traballo» (M. Arbor 2005: 65).

O anterior non obsta para que recoñezamos a importancia e singularidade deste exemplo en concreto (que posibilitaría incluír <j> entre os recursos gráficos de representación minúscula de /3/) e por iso mesmo ímonos deter algo nel. Non queremos deixar pasar por alto o carácter excepcional da corrección: en contra do que sucede coa inmensa maioría das anotacións, non se realiza na marxe do folio senón directamente sobre o texto e, o que aínda é máis sorprendente, mantense a letra orixinal. Este procedemento de corrección é comprensible como algo excepcional dentro da dinámica do escritorio no que se compilou o cancionero, pero tamén pode ser explicable como intervención posterior á conclusión dos traballos do escritorio. Non coñecemos estudos monográficos nos que se aborde a sistemática e a cronoloxía particularizada das anotacións de *A* e, polo tanto, non nos é posible establecer unha cronoloxía para esta en particular nin chegar a unha conclusión sobre a súa pertinencia. Mesmo temos dúbidas de que este tipo de corrección estea tratado con suficiente atención e, polo tanto, estea ben explicado na clasificación de C. Michaëlis de Vasconcelos (1904: 167-179). Das tres grandes categorías de notas marxinais das que fala a ilustre filóloga parece que é á primeira á que pertence: «meras correções de erros» (C. Michaëlis de Vasconcelos 1904: 167)⁷⁷. Na súa opinión son obra da mesma man que fixo as da segunda categoría e ambas son contemporáneas á compilación. Refírese expresamente ás correccións efectuadas directamente sobre o texto ó afirmar que son atribuíbles á mesma man: «Devem ser portanto

77. As outras clases son «avisos praticos do escrevente ou revisor para o pintor das maiusculas e copista da notação musical» e «reflexões de varios leitores que se entretiveram a recamar a obra dos antepassados com glossas, ora serias, ora galhofeiras» (Michaëlis de Vasconcelos 1904: II, 167).

obra do propio escribente (a quem estou disposta a atribuír as correccións, executadas sem auxilio de notas marginaes)» (C. Michaélis de Vasconcelos 1904: 167). Pensamos que os argumentos non son suficientemente sólidos e que, xa que logo, é preferible deixar esta forma en hibernación.

Non queremos abandonar este desafío codicolóxico sen falar da motivación da corrección e do seu alcance na tradición manuscrita trobadoresca. A nivel lingüístico *trae* (e en xeral o radical *tra-*) é unha forma de escasísima presenza nos textos galego-portugueses medievais. A dominante en toda a Idade Media é *trage* (e *trager*). En *A* temos outros tres casos de P3 e nos tres a forma é *trage* (126b e 241b [2]). No conxunto da *Lírica Profana* unicamente existe outro caso de *trae*, na produción de Airas Perez Vuitoron: «*salvo é quen trae castelo, a preito que o isopen!*» (M. Brea 1996: I, 16,1 [p. 131]). Chegan os dedos de dúas mans para contar os casos presentes nas demais obras medievais non notariais: dous nas *Cantigas de Santa María* (*traer*), un nun fragmento dunha tradución da *Terceira Partida* (*traendo*), catro na *Crónica troiana* (*traerfija*, *traesem*, *traesem* [2]), un na *Crónica de Iria* (*traer*) e un no *Tratado de Albeitaría* (*traeras*) (consulta feita no TMILG). Unha boa parte dos exemplos comparecen en traducións feitas a partir dun orixinal castelán e algúns outros fano en textos que, aínda sendo textos orixinais en galego, sentiron a proximidade do castelán na súa feitura. A mesma proximidade que supoñemos na feitura da cantiga que alberga este *traþ*, composta polo trobador castelán Pero Garcia Burgalês. Talvez non sexa pura casualidade que o outro *trae* da *Lírica Profana* sexa de Airas Perez Vuitoron, un dos trobadores cos que mantivo estreita relación o burgalês. Deste xeito a corrección debeu ter a súa xustificación (i) no empeño de eliminar os elementos espurios ou (ii) na defensa das formas propias máis canónicas. A segunda das posturas adóptaa Xosé Bestilleiro nun traballo recente baseado no corpus TMILG; defende este investigador que as formas con radical *tra-* «póden-se dar como válidas [non espurias], aínda que cun mínimo de reservas» (2005: 19). Considera relevante este autor que «a cronoloxía de *traer* conta con testemuños desde moi cedo (1281, 1292, 1378, 1421, 1480 e 1490)» (2005: 19). A nós parécenos que a presión do modelo do castelán, xuntamente coa atracción analóxica doutros verbos como *caer* (á que tamén se refire X. Bestilleiro 2005: 20) puido influír notablemente na escolla, en época moderna, de *traer* como forma dominante en detrimento da esmagadoramente maioritaria *trager* nos textos da Idade Media.

A forma 'ajudiana' corrixida *traþ* ten todas as trazas de representar un elemento consagrado pola nosa tradición lírica e a súa transmisión. No outro asentamento conservado desta cantiga de Pero Garcia Burgalês, presente en *B*, un dos dous apógrafos quíñentistas italianos, a grafía empregada é <i> (<traimor>) (cantiga 205, *Cancioneiro da Biblioteca Nacional* 1982: 129) e,

como sucede co <j> da lectura corrixida de *A*, remite inequivocamente a /ʒ/ e non á vogal /i/. Esta coincidencia —plena no plano fonético pero só parcial no gráfico— dentro dunha transmisión textual na que non é absolutamente descartable unha liña directa entre *A* e α (o antecedente de *B*), reforza a opción da validez da corrección dentro da dinámica construtiva de *A* dende o respaldo que supón a súa aceptación na máis importante instancia posterior da transmisión do noso corpus trobadoresco.

Neste sentido, o proceder dos nosos tres editores de referencia de *A* apunta tamén claramente á lectura corrixida. Coinciden en preferir a lectura *traj*' (Michaëlis de Vasconcelos, c. 98, v. 14; Carter, p. 59; Arbor, c. 98) e en deixar para o aparato crítico a forma *trae* orixinal. Tamén coinciden en que a letra empregada na corrección é <j> (Michaëlis de Vasconcelos: «O CA tem, erradamente: 'porque trae' [cant. 98, n. I]; Carter: «j written upon e» [p. 59, n. 2]; Arbor: «Inicialmente escribiuse un e; nun segundo momento corrixíuse, anotándose o j» [c. 98, nota]. Pero non podemos desbotar a posibilidade de que nunha edición crítica de *A* se puidese propoñer a lectura *trai*' —ou mesmo *trag*'—, respectando a *scripta* interna do texto poético de *A* —coma a de todo o período medieval, cf. *supra*—, de entendermos que <j> é un indicador de incorrección por uso de vogal no canto de consoante. Este xeito de proceder é perfectamente imaxinable en *A*, pois noutras ocasións diverxe a grafía empregada na anotación da utilizada na ulterior fixación do texto corrixido [anotación → texto poético]: *femēda* → *fe mēda* (84b), *amj* → *amin* (84b), *no* → *non* (87b), *parti* → *party* (90b), *pder* → *perder* (91b), *offen τ mal pecado* → *o fen τ mal peccado* (98a), *ffaz* → *faz* (98a), *fazer poif eu no* → *faz pois eu non* (114b), *ffen* → *fen* (130b), *amj* → *ami* (133a), *mjo* → *mio* (135b), *mj* → *mi* (139a), *uj* → *ui* (146b), *q ogeuuj efey* → *que ogeu ui e ffey* (183a)... (cf. tamén con § 3). Á vista dos exemplos citados, debemos dicir que <g> debería ser a opción menos probable, visto que as unidades de diverxencia son <i>, <j> e <y>.

Concluimos a exposición neste grupo achegándonos ós tres fonemas africados de *A*: /ʃs/, /dʒz/ e /tʃ/. Tal e como se sinalou ó comezo do epígrafe (B), a rendibilidade destes fonemas en canto ó número de formas non é moita e, en todo caso, é desigual entre eles: cento corenta e nove para o primeiro, oitenta e cinco para o segundo e trinta e cinco para o terceiro. Porén, o número de ocorrencias é, proporcionalmente ó de formas, máis elevado, polo menos para os dous primeiros: 564, 1117 e 90, respectivamente. Antes de iniciarmos a aproximación a cada un deles fornecemos, no cadro vinte e cinco, os resultados globais dos dous non palatais tendo en conta a distribución segundo as posicións que ocupan:

—Cadro 25—

%	/ts/			/dz/		
	EI	P	I	IM	IF	I
<ç>	4/56 {7/79}	24/87 {10/93}	69/71 {82/90}			3/5 {1/1}
<c>	11/33 {21/19}	15/13 {9/7}	74/18 {70/7}			
<fç>			100/4 {100/1}			
<fc>	33/11 {33/2}		67/2 {67/0} ⁷⁸			
<ffç>			100/1 {100/0} ⁷⁹			
<z>			5/4 {1/2}	2/100 {0/100} ⁸⁰	20/94 {38/100}	73/95 {61/99}
<s>					100/6 {100/0} ⁸¹	

[EI: Explosiva inicial; P: Posconsonántica; I: Intervocálica; IM: Implosiva medial; IF: Implosiva final]

Como noutras unidades, aprécianse unhas claras liñas mestras na distribución das distintas grafías consonte o fonema e a posición que ocupan na palabra. En primeiro lugar é realmente importante constatar que a única posición en que as unidades poden representar os dous fonemas é a intervocálica; as outras catro posicións implicadas só coñecen un valor fonolóxico. É certo que é precisamente a posición intervocálica a que concentra a inmensa maioría das formas, tanto de /ts/ (73%) coma de /dz/ (77,4%). Non é menos verdade que nas outras posicións se detectan en exclusiva quer o primeiro (explosiva inicial, posconsonántica), quer o segundo (implosiva medial, implosiva final). Das sete grafías implicadas só dúas interveñen en procesos de confusión gráfica e, como veremos, trátase precisamente dos dous grafemas.

O primeiro dos fonemas, /ts/, está representado por seis grafías <ç, c, fç, fc, ffç, z> (nunca <s>). Agora ben, desas seis realidades gráficas só o grafema <ç> e mais o alógrafo <c> son rendibles. O resto asumen a súa representación de xeito moi ocasional. O primeiro deles rexístrase, en proporción desigual, nos tres contextos en que se documenta este fonema:

78. Realmente son dúas as ocorrencias.

79. Hai unha ocorrencia.

80. Rexístranse tres ocorrencias.

81. Documentábase unha forma cunha ocorrencia.

(a) Explosiva inicial (*çed*' 14, *çedo* 17, *çegan* 4, *çeguei* 2, *çima* 1).

(b) Posconsonántica tras nasal, sempre <n> (*començar* 1, *conçello* 1, *diferença* 1, *menço* 1, *uençer* 1, *uençud*' 1, *uengança* 1...) ou vibrante (*barçelos* 1, *elforçar* 2, *elforçe* 1, *elforço* 2, *força* 6, *forçar* 6, *forçedes* 1, *forçou* 3, *garçia* 1, *perç*' 1, *perço* 1, *perçades* 1, *perço* 1...).

(c) Intervocálica (*agradeçer* 2, *começei* 1, *começey* 1, *connoçer* 3, *connoçi* 1, *conteçe* 1, *coraçon* 112, *creçera* 1, *en&fandecer* 4, *en&fandeci* 2, *efcaecer* 10, *faça* 15, *façades* 7, *faço* 24, *graça* 2, *gracir* 4, *gradeçer* 6, *guareçer* 8, *iaço* 2, *mereçer* 1, *mereçi* 9, *'n&fandecer* 1, *naçer* 1, *'n&fandeci* 1, *ouço* 8, *padeçe* 1, *pareçedes* 3, *pareçia* 1, *peço* 3, *polfaçar* 1, *preçar* 1, *preço* 2, *reçear* 1, *reçey* 2, *reçeu* 1, *fandeci* 4, *feruiço* 3, *traycion* 2, *uiçofo* 1...).

O alógrafo <c> está presente nos mesmos tres contextos anteriores do xeito seguinte:

(a) Explosiva inicial (*cedo* 7, *çegan* 1, *çeguei* 1).

(b) Posconsonántica tras nasal ou vibrante (*elforcei* 1, *mercee* 1, *uencer* 1, *uinganca* 1).

(c) Intervocálica ante <e, i>, nalgún caso por sinalefa, (*comecei* 1, *en&fandecerei* 1, *en&fandeci* 2, *gracir* 1, *gracirei* 1, *mereci* 1, *nacer* 1, *naci* 2, *parecedes* 1, *parecer* 6, *receaua* 1; *fac'eu* [152b], *fac'e* [203b], *iac'en* [85a]...) e tamén ante <a, o> (*coracon* 3, *polfacado* 1, *precar* 1).

Como xa se puido deducir do cadro vinte e cinco, a proporción relativa entre as formas con <ç> e as formas con <c> son sempre favorables á primeira cunha vantaxe que vai dos 68 puntos en posición intervocálica, ós 23 da posición explosiva inicial, pasando polos 74 da posconsonántica. A diferenza por número de ocorrencias elévase para as posicións anteriores ós 83, 60 e 86 puntos, respectivamente (sempre a favor de <ç>). De nos fixarmos na vogal inmediatamente posterior á consoante africada, comprobamos a existencia dalgunhas tendencias na combinatoria: (i) o único contexto alleo a <c> é o da coalescencia con <u> (é un contexto moi pouco produtivo porque mesmo con <ç> só hai unha forma: *uençud*' 213b); (ii) mentres que con <a, o, u> o uso de <ç> é totalmente maioritario (a porcentaxe non baixa en ningún caso do 94%), con <e, i> aumenta a presenza de <c> dende o 23% coa primeira vogal ata o 28,6% coa segunda; (iii) coa apócope da vogal átona final temos nas tres cuartas partes <ç> e case na cuarta parte das ocasións <c>; (iv) tanto nun caso coma noutro (<ç, c>) a vogal máis habitual é <e> (43,1% e 56%, respectivamente); (v) nas catro quintas partes dos exemplos de <c> as vogais que interveñen son <e, i> (proporción que se reduce ata pouco máis da metade no caso de <ç>). Véxase o cadro seguinte:

—Cadro 26—

%	<a>	<o>	<u>	<e>	<i>	[apócopel]
<ç> +	17,4/95	15,6/94,4	0,9/100	43,1/77	13,8/71,4	9,2/76,9
<c> +	4/5	4/5,6		56/23	24/28,6	12/23,1

O parámetro do caderno en que se localizan os exemplos de africada tamén se revela pertinente. No cadro vinte e sete reproducimos a proporción con que se detectan en cada caderno as ocorrencias de ambas as grafías:

—Cadro 27—⁸²

%	I	II	III	IV	V	VI	VII	VII ^a	VIII	IX	X	XI	XI ^a	XII	XIII	XIV	XIV ^a
<ç>	87,5	89,6	93,5	87,5	93,5	90,9	87,5	100,2	93,3	100,1 ₄	90,9	94,3	100,2	100,1 ₄	100,1 ₁₁	100,2 ₁	100,1
<c>	12,5	10,4	6,5	12,5	6,5	9,1	12,5		6,7		9,1	5,7					

Obsérvase, en primeiro lugar, que mentres <ç> se rexistra en todos os cadernos de A, <c>, como consoante africada, ademais dos cadernos VII^a e IX, non se detecta a partir do caderno XI^a: o último exemplo é *gracirei* 222b, no caderno XI. Nos cadernos en que si existe a dupla opción, pódense discriminar dous subconxuntos segundo <c> se sitúe entre o 10 e o 12% (I, II, IV e VII) ou entre o 5 e o 9% (cadernos III, V, VI, VIII, X e XI).

As outras tres grafías encargadas de vehicular, en exclusiva, o fonema /t͡s/ son <fç>, <fc> e <ffç>. Todas tres aparecen en posición intervocálica e <fc> faíno tamén na inicial. Posúen moi poucas formas e ocorrencias e circunscríbense a unha zona moi determinada de A:

<fç> Das sete ocorrencias catro concéntranse no caderno II (tres no ciclo de Martin Soares e unha no de Pai Soares de Taveirós), unha no IV (Pero Garcia Bungalês), outra no V (Fernan Garcia Esgaravunha) e outra no IX (Fernan Gonçalves de Seabra): *connofçer* (102a, 104a), *cônnofçer* (93a), *efcaefçer* (102a, 142b), *efcaefçera* (121a), *ialfço* (188b). Este último exemplo comparte en A o espazo da P1 do presente de indicativo de *iazer* con *iac'* (85a) e *iaço* (98a, 120a). As tres formas son representación do mesmo fonema africado /t͡s/. Neste sentido constátase que *ialfço* comparte posición de rima perfecta con *faço*. Daquela, estamos inequivocamente diante da forma galego-portuguesa herdeira directa de IACĒŌ latino (cf. Williams, que fala da forma do «port. arc. *jaço*» 1975³: 231), que ademais monopoliza as páxinas de A.

82. Neste cadro e nos sucesivos, cando algunha porcentaxe é do 100% engádese en subíndice o número de ocorrencias.

<lc> Os tres exemplos localízanse nos cadernos I e II (nos ciclos de Vasco Fernandez Praga de Sandin e de Martin Soarez): o primeiro sorprende por ser inicial (*lcient'* 81a), o segundo tamén é sorprendente por ser voz alóglota (*cōnolcielle* 97a) e o terceiro é intervocálico (*nalci* 103a).

<llç> O único caso con este alógrafo tamén se sitúa no caderno II e no ciclo de Martin Soarez: *effcaeffçer* (98a).

R. Lorenzo refírese á alternancia gráfica entre <sc> e <ç> nos seguintes termos: «ocorre moitas veces que se utiliza para a representación do ç a grafía latinizante sc, na que non se pronunciaba o s» (1985: 110). Clarinda de Azevedo Maia (1986: 442) constata que <lc> é un «grafema composto, de uso muito restrito» para representar o fonema africado /ʎs/ (que ela só documenta no exemplo *feruilço* de 1299). Tamén X. H. Costas confirma que a grafía <ç> nalgún exemplo presenta unha variante, a do «dígrafo latinizante -SÇ- (*naçemento*)» (1994: 93). No traballo de Xulián Maure (2006: 256-257) sobre documentación notarial tudense do s. xv afirmase que as grafías <ç, sc, sc> amosan un reparto entre si do 58,9%, 39,7% e 1,4%, respectivamente, o que eleva o uso de <sc> ata practicamente as dúas quintas partes dos exemplos.

Finalmente, a través de <z>, que prototipicamente serve de soporte gráfico para o fonema /dʒ/, tamén se recollen en A algúns exemplos co valor de /ʎs/. Son catro formas de heterodoxia gráfica as que, todas en posición intervocálica, están nesta situación: *faza* (2: 93a, 165a), *fazo* (4: 81b, 162b, 225b, 225b), *nazer* (154b), *ouzo* (87b)⁸³. Todas catro alternan, por suposto, coa forma esperable, con <ç> (*faça* 15 e *faço* 24 [tamén *faç'* 13], *naçer* 1 e *ouço* 8 [tamén *ouç'* 2]), ou mesmo con <c> (*fac'* 2). Os autores das composicións nas que se rexistran estes exemplos con <z> son Pai Soarez de Taveirós, Johan Soarez Coelho (2), Vasco Fernandez Praga de Sandin, Anónimo III (2), Vasco Gil e Johan Soarez Somesso. Detéctanse en cinco cadernos de A: I₂, II, VI, VII₂, XI^a₂. A proporción relativa neses cinco cadernos (formas con <ç> rexístranse en todos os cadernos agás no VII^a e no XII) fronte á opción non marcada é: I 20%, II 14,3%, VI 20%, VII 66,7%, XI^a 40%.

O segundo dos fonemas africados non palatais, /dʒ/, coñece unha menor variación na súa representación gráfica e un grafema, <z>, moi consistente (alcanza o 95,3% das formas e o 99,6% das ocorrencias). Aínda que son tres os contextos nos que se rexistra, só un deles, o intervocálico, é verdadeiramente produtivo:

(a) Implosiva medial. Nesta posición só se localizan dúas formas, variantes categoriais do mesmo lexema: *mezcra* (94b, 95a) e *mezcrar* (138a).

83. As tres últimas xa as recolleu M.ª Ana Ramos (1994: 45).

(b) Implosiva final (*delpraz* 1, *diz* 8, *faz* 173, *fez* 146, *fiz* 24, *ffz* 1, *grãadez* 1, *iaz* 10, *moniz* 1, *praz* 1, *prez* 1, *paz* 2, *praz* 17, *prez* 27, *uez* 15...).

Tal e como se advertiu para <-x> ou <-s> nesta mesma posición (cf. *supra*), os exemplos dalgúñas formas verbais de *A*, aínda que amosan nidiamente preferencia pola terminación <-z>, son permeables á variación desinencial, que combina distinta consoante en posición final con ausencia ou presenza de vogal átona final. Nesta circunstancia atópanse os seguintes exemplos: *fiz* 24 e *ffz* 1 (P1 do pretérito de *fazer*, seguidos de consoante agás en oito casos da primeira das formas) sofren a concorrencia moi limitada de *fige* 2 (sempre seguido de vogal) e *fize* 1 (seguido de consoante); *fez* 146 (P3 do pretérito de *fazer*, maioritariamente seguido de consoante) conta, a moita distancia, con tres formas concorrentes: unha sen vogal átona final, *fes* 1 (que vai seguida de consoante), e dúas con vogal átona final, quer <-o> *fezo* 14 (só nun caso vai seguido de vogal), quer <-e> *feze* 2 (nunha das ocorrencias vai seguido de vogal)⁸⁴; *praz* 17, (*P*)*raz* 2 e *praz* 1 (P3 do presente de indicativo de *prazer*, practicamente sempre seguidos de consoante) coñecen a existencia da opción con vogal átona final, *praze* 1⁸⁵, tamén seguida de consoante.

De observarmos o que acontece na distribución por cadernos (non nos podemos deter a analizar neste traballo outros parámetros como as peculiaridades propias do verso) advírtese que hai cadernos que descoñecen a opción con vogal átona final (VII^a, IX, XI^a, XII, XIII, XIV e XIV^a), outros nos cales esta opción non alcanza a décima parte (II, V, VI) e outros en que a escolla vocálica se sitúa entre o 11 e o 19% (I, III, IV, VII, VIII, X, XI):

—Cadro 28—

%	I	II	III	IV	V	VI	VII	VII ^a	VIII	IX	X	XI	XI ^a	XII	XIII	XIV	XIV ^a
C≠	88,9	92,9	87,5	88,6	95	93,8	81	100 ₁	85,7	100 ₁₂	88,9	86,7	100 ₃	100 ₄	100 ₄	100 ₉	100 ₂
V≠	11,1	7,1	12,5	11,4	5	6,2	19		14,3		11,1	13,3					

[C≠: Consoante en posición final de palabra; V≠: Vogal en posición átona final]

84. Parece clara a vixencia desta regra: se a P3 do pretérito do verbo *fazer* vai seguida da P3 do clítico de acusativo a presenza da vogal final na forma verbal semella obrigatoria: *fezoa* (160a), *fezea* (116b).

85. A excepcionalidade desta forma vén subliñada polo feito de que a vogal <-e> é produto das anotacións marxinais presentes no manuscrito. Mariña Arbor sinala nunha nota no pé da súa edición que «Na marxe esquerda da columna de escritura, *e*. A marca para a súa colocación no texto aparece despois de *praze*. Xusto no verso seguinte rexístrase, precisamente, a única forma *praz* de todo o caderno VII.

(c) Intervocálica (*aduzer* 1, *dizer* 7, *dizede* 10, *dizedes* 2, *dizen* 23, *dizer* 178, *dizia* 2, *fazer* 8, *fazê* 1, *fazedes* 24, *fazen* 8, *fazenda* 11, *fazer* 134, *fazia* 1, *fezer* 10, *fezera* 5, *fezeron* 1, *fezelle* 10, *lazerar* 1, *lazeyro* 1, *lezer* 3, *prazer* 6, *prazentear* 1, (*P*)*razer* 1, *prazer* 70, *prazera* 1, *prazia* 1, *razô* 6, *razôar* 1, *razon* 33, *fazô* 3, *fazon* 34, *uezes* 8...).

Os exemplos de confusión gráfica en que, en posición intervocálica, <ç> aparece no canto do esperable <z>, sen seren moitos, son en si mesmos moi significativos: *façedes* 140b, *façen* 199a e 201a, *praçer* 85a⁸⁶. Tanto nestes exemplos coma nos de <z> por <ç>, estamos diante de formas léxicas moi usuais e cunha alta frecuencia en *A*, o que non permite, en principio, interpretar as desviacións do canon en termos de descoñecemento da forma léxica (prototípica). Os textos nos que se localizan pertencen, con cadanseu exemplo, a Fernan Garcia Esgaravunha, Men Rodriguez Tenoiro, Johan Garcia de Guilhade e Johan Soarez Somesso, respectivamente. Como se pode observar, sitúanse nos cadernos I, V e X₂. Neles, fronte á opción esperable, <z>, supoñen, respectivamente, un 7,7%, 11,1% e 25%.

Nunha obra tan sistemática como *A* son aínda máis transcendentos todos estes exemplos de incoherencia grafo-fonolóxica. A variabilidade é, pois, inquestionable, e non só nunha posición (intervocálica ou implosiva final) senón nas dúas. Nesta dirección o noso cancioneiro apoia a liña argumental dos estudosos do consonantismo medieval galego ó sinalaren, por exemplo, que para o sistema de sibilantes xa no propio s. XIII agroman exemplos textuais da deriva lingüística posterior da nosa lingua (cf., entre outros, X. H. Costas, R. Lorenzo, C. de Azevedo Maia, R. Mariño ou M. Ferreiro).

Por último, convén salientar que o único exemplo de <s> con valor de /dz/ aparece en posición implosiva final na forma *fes* (89b). Como xa se sinalou antes, trátase da terceira persoa do pretérito do verbo *fazer* que, maioritariamente (89,6%), aparece grafada como *fez*. Inclúese nunha composición de Johan Soarez Somesso. Aínda que esteamos diante dun único caso non sorprende en absoluto a súa aparición: por exemplo, X. H. Costas sinala que en documentos galegos do s. XIII detéctase a «alternancia -Z, -S e -Ç en posición implosiva final, e non só nos patronímicos» (1994: 54). Ben é verdade

86. M.ª Ana Ramos (1994: 45) recolle as dúas últimas e engade tamén *preçaua*. Os exemplos que presentan en *A* esta última raíz son *preçado* (184a), *preçar* (184a), *preçaua* (202b) e *preço* (138b, 158b). Existe, daquela, homoxeneidade total á hora de seleccionar unha realidade gráfica. Tal e como sinala M. Ferreiro (1995: 168) “o resultado xordo en posición intervocálica é bastante común, talvez por razóns cronolóxicas ou por un tratamento semiculto” e, entre os exemplos que dá, atópase PRĒTĪU > *preço*. A prudencia obríganos, en consecuencia, a preferir para estes exemplos unha explicación por evolución fonética espontánea, mais tampouco descartamos que se poida tratar dunha evidencia de enxordecemento.

que a presenza da grafía <s> por <z> en posición implosiva final, segundo os seus propios datos, non se ve rexistrada (si o fai, nun 3% dos casos <-s-> por <-z-> nalgunha das coleccións documentais manexadas, cf. 1994: 56 e 94). Nos datos de X. H. Costas conséntase que nos textos galegos do s. xv estudados por el «en final absoluta está consumado o proceso de desafricación, pois atopamos sistematicamente -S» (1994: 92). Neste sentido, o exemplo presente en *A* encaixa perfectamente nos parámetros evolutivos propugnados pola nosa tradición crítica, na que «a práctica totalidade dos estudosos da nosa lingua medieval coinciden en sinalar que é máis que probable que a desafricación comezase nesta distribución implosiva final» (X. H. Costas 1994: 92).

Do último dos fonemas africados, /tʃ/, xa se subliñou a súa escasa presenza en *A* tanto pola cantidade de formas (trinta e cinco) coma pola de ocorrencias (non chegan a un cento). O grafema que o representa é o dígrafo homorgánico <ch> e, como alógrafo exclusivamente no ámbito clítico, <x>. A propósito da relación grafonolóxica entre este fonema e o grafema, <ch>, di C. de Azevedo Maia que «desde os documentos mais antigos [...] é notoria a regularidade com que o grafema complexo *ch* representa aquele fonema» (1986: 468). Son tres as posicións en que aparece: inicial, intervocálica e posconsonántica. En calquera caso e con independencia de que sexan os dous primeiros contextos anteriores os máis rendibles, é certo que o número real de lexemas diferentes presentes nesta trintena e pico de formas son moi poucos e quedan mesmo nos lindeiros da decena:

(a) Explosiva inicial (60,6% das formas): *ch*' 3, *chamada* 1, *chamando* 1, *chamarei* 1, *chamei* 3, *chega* 1, *chegado* 3, *chegar* 2, *chegaŀle* 1, *chegou* 2, *chorades* 2, *chorando* 5, *chorar* 6, *chorauam* 1, *choredes* 1, *choro* 3...

(b) Intervocálica (33,3%): *a&char* 1, *ach*' 1, *acha* 1, *achar* 10, *acharedes* 1, *acharei* 2, *achalle* 3, *achegado* 2, *achei* 4, *acho* 3⁸⁷.

(c) Posconsonántica (6,1%): *fancha* 8⁸⁸.

A grafía <x>, bastante inusual nos nosos primeiros textos e desprazada ben axiña dos posteriores, é coñecida da *scripta* primitiva de distintas partes da península ibérica pero destaca a súa presenza na *scripta* astur-leonesa. En *A* só é empregada co clítico P2 —en posición explosiva inicial— e, de forma moi característica, con valor de dativo de solidariedade. Como dixemos ó tratar o fonema /ʃ/ (cf. *supra*), hai un número importante de casos de *xe* ~ *x'* que nos son dubidosos (18 sobre 34) e que non temos en conta por non introducir aquí factores de indecisión. Fronte a eles parécennos claros casos

87. Excluimos *fachaz* (142a) por tratarse dun galicismo.

88. Non incluimos *enchal* (156b) por ser un galicismo.

de P2 —e consoante africada— os dez seguintes: *xē* (79b, 88a, 131b, 131b, 152a, 193b) e *x'* (100a, 152a, 201a, 217b).

(C) *Consoantes líquidas e nasais*

Concluimos o percorrido polo eido consonántico de *A* aproximándonos a dous grupos de consoantes que, tal e como reflicte o cadro número dezaoitto, sitúanse no segundo e terceiro lugar, respectivamente, na produtividade das formas (mudan a orde, terceiro e segundo, de nos fixar nas ocorrencias). En total suman mil seiscentas vinte e tres formas os líquidos e mil trescentas corenta e sete os nasais (con case catorce mil cincocentas e dezaoitto mil cincuenta ocorrencias, respectivamente). A distribución real entre os fonemas é moi desigual pois, dos líquidos, é realmente /r/ o que concentra a meirande parte das formas, con mil duascenas corenta e nove (76,9% dos fonemas líquidos). Moi lonxe del atópanse os demais: /l/ con cento noventa e tres, /r/ con noventa e cinco e /k/ con oitenta e sete. Aínda que a desproporción non é tan acusada, cos fonemas nasais acontece algo similar: /n/ é o máis rendible con novecentas trinta e cinco formas (69,4% dos fonemas nasais), seguido de /m/ con trescentas trinta e tres e, xa moi afastado, /ɲ/ con setenta e nove. No cadro xa sinalado tamén se advertía a escasísima variación alográfica dos catro fonemas líquidos (un 2,5% de media) e a maior variación no caso dos tres fonemas nasais (cun 16,6% de media de representación por medio de alógrafos). Os catro grafemas dos fonemas líquidos son <r, rr, l, ll> e os tres dos fonemas nasais son <m, n, nn>. Nos parágrafos que seguen desenvolvemos un pouco máis polo miúdo cada un deles, así como os seus alógrafos.

Comezamos observando o que ocorre cos fonemas vibrantes. O primeiro deles, /r/, coñece a existencia dun único grafema que o representa: <r>. É certo que, ó igual que acontece con <d> (cf. *supra*), a edición de *A* da que partimos non distingue os dous tipos de 'erre' presentes nas súas páxinas: o de trazo redondo e o de trazo recto. Como é ben sabido, a variación entrambos os dous responde a un condicionamento contextual de acordo coas grafías contiguas e así, o primeiro, de astil recto, é o corrente fronte ó marcado, de trazo redondo, que se usa cando está antecedido de letra de corpo redondo. Este é o motivo de que na nosa aproximación non teñamos en conta esta diferenciación.

As seis posicións nas que se documenta /r/, sempre realizado como <r>, son as seguintes:

(a) Inicial agrupada como segundo elemento de grupo consonántico homosilábico (10,3% das formas). Os exemplos coñecen seis combinacións:
 (1,6%) *branca* 1, *brauo* 1; <fr> (3,9%) *freyra* 7, *fremofa* 112, *fremofa* 18...; <gr> (19,4%) *grã* 8, *graça* 2, *graçir* 4, *gradeçer* 6, *grado* 27, *gradoar* 1, *gran* 309, *grande* 7, *graue* 21 *grã* 8, *graça* 2, *graçir* 4, *gradeçer* 6, *grado* 27,

gradoar 1, *gran* 309, *grande* 7, *grau*e 21...; <cr> (10,8%) *creçera* 1, *creede* 7, *creer* 23, *creeran* 1, *creerey* 2, *creo* 4...; <pr> (48,8%) *pran* 38, *prazer* 70, *prazia* 1, *prêda* 1, *prêdi* 1, *preçado* 1, *preço* 2, *pregunta* 2, *preguntar* 11, *preito* 4, *prenda* 3, *prender* 16, *prendo* 2, *preño* 1, *preñar* 2, *preto* 1, *prez* 27, *primeiro* 3, *prol* 17, *prouar* 4, *prouguer* 5...; <tr> (15,5%) *traedor* 3, *trage* 3, *trameter* 1, *tres* 4, *tremi* 1, *triste* 4, *trobador* 3, *trobar* 8, *trobo* 1...

(b) Agrupada como segundo elemento de grupo consonántico homosilábico tras consoante heterosilábica precedente (5,2% das formas). Son catro as combinacións documentadas:
 (15,6%) *nêbrar* 3, *nenbrar* 7, *nenbrara* 1, *nenbrou* 1...; <cr> (3,1%) *mezcr*a 2, *mezcrar* 1; <pr> (17,2%) *comprida* 1, *despraz* 1, *fempre* 38...; <tr> (64,1%) *amoftrar* 2, *antre* 1, *contra* 25, *entrar* 2, *escôtra* 1, *efrado* 1, *mêtr* 4, *mentre* 8, *mostrar* 19, *mostrou* 6, *noftro* 30, *ontre* 1, *uoftro* 1...

(c) Agrupada como segundo elemento de grupo consonántico homosilábico en posición intervocálica (4,6% das formas), con seis combinacións posibles:
 (22,4%) *coabraste* 1, *descobrir* 1, *'ncobrir* 1, *obridado* 1, *quebrãta* 1, *fobre* 11...; <dr> (3,4%) *madre* 1, *pedras* 1; <f(fr)> (38%) *foffri* 17, *foffredor* 5, *foffreu* 1, *foffro* 12, *a&frontarã* 1, *fofri* 3, *fofre* 1...; <gr> (6,9%) *agradeçer* 2, *iograria* 1...; <pr> (1,7%) *aprouguer* 1; <tr> (27,6%) *atreuia* 2, *outra* 85, *outro* 43, *retraya* 1...

(d) Intervocálica non agrupada (34,8% das formas): *acharei* 2, *agora* 27, *amarei* 4, *ampararei* 1, *andarey* 1, *atenderia* 1, *auera* 6, *auerian* 1, *buscaron* 1, *calaren* 3, *choro* 3, *cobrarei* 1, *creeran* 1, *cuidarei* 1, *darei* 1, *dereito* 12, *delalperado* 1, *delautentura* 4, *dira* 13, *doeria* 2, *dormirõ* 1, *durei* 1, *era* 7, *estarei* 1, *falarey* 1, *fãredes* 11, *ferida* 2, *fezera* 5, *fora* 10, *freyra* 7, *gareçer* 8, *guarida* 1, *ira* 2, *iuro* 1, *lazeyro* 1, *loarei* 1, *loucura* 1, *mêtira* 1, *mentirei* 2, *meçura* 18, *moira* 7, *morarei* 2, *moyro* 11, *namorado* 1, *negarei* 1, *ora* 92, *oyren* 2, *parado* 1, *parella* 1, *pero* 96, *podera* 2, *poderey* 2, *poderofo* 1, *poren* 80, *punnarei* 1, *queira* 4, *quero* 21, *queyra* 2, *fabledoria* 1, *fentirei* 2, *foubera* 2, *temerei* 3, *ueera* 1, *uentura* 13, *uingaria* 1, *uiuieren* 1...

(e) Implosiva medial (13,1% das formas): *acordo* 1, *corpo* 3, *corte* 1, *deftoruan* 1, *dormia* 1, *ergo* 4, *esforço* 2, *força* 6, *forte* 6, *garçia* 1, *guardado* 8, *guardey* 2, *berdades* 1, *leixardes* 1, *martin* 1, *mortal* 2, *parte* 2, *perden* 1, *perdon* 24, *perdudo* 1, *perfia* 1, *porque* 3, *ferui* 16, *tarde* 1, *torna* 1, *torto* 8, *uerdad'* 6, *uermella* 1...

(f) Implosiva final (32% das formas): *acabar* 5, *adur* 1, *amar* 67, *ar* 73, *atender* 11, *buscar* 10, *caber* 1, *coitar* 2, *consentir* 3, *contar* 3, *cuidar* 15, *defeder* 1, *der* 9, *deuedor* 2, *doer* 10, *ementar* 1, *entender* 17, *espedir* 1, *falir* 2, *ficar* 3, *for* 77, *guisar* 4, *ir* 33, *leonor* 2, *loar* 3, *mar* 11, *mayor* 68, *meter* 2, *negar* 17, *oyr* 10, *prender* 11, *pauor* 51, *pecador* 3, *pedir* 5, *quitar* 30, *labor* 71, *saluar* 5, *fentir* 2, *Sennor* 1, *fouber* 7, *temer* 8, *uagar* 1, *ualer* 30, *uer* 2...

Aproximámonos agora ó outro membro da parella de fonemas vibrantes, /r/, que coñece en *A* unha realidade grafemática <rr> (68,4%) e outra alográfica <r> (31,6%). A distribución entre elas é practicamente perfecta e, en todo caso, os pouquísimos exemplos de inadecuación nunca afectan á distinción fonolóxica /r/-/r/. O grafema, o dígrafo xeminado <rr>, que posúe en exclusiva a equivalencia fonolóxica /r/, monopoliza as posicións intervocálica (92,3% do total de casos de <rr>; *auerra* 3, *correia* 1, *corregera* 1, *erro* 1, *esterran* 1, *guerra* 1, *morren* 1, *morreu* 4, *terran* 1, *terrian* 1, *uerra* 3, *uerria* 3...) e posconsonántica non agrupada (4,6%; *gualrria* 1, *ualrra* 3, *ualrria* 1), nas que o presentan de forma característica os futuros irregulares medievais con vibrante múltiple —tanto na intervocálica como na posconsonántica— substituídos modernamente por formas con vibrante simple no radical (X. Varela 1998). Unicamente en dúas oportunidades (3,1%; *rrog'* [144a]; *ren* [120b, 174b]) aparece en posición inicial (6,3% de todas as formas de /r/ nesta posición, mais que só supoñen 0,7% das ocorrencias). Ambas as formas están presentes en *A* a través da grafía canónica con <r>: *rog'* 11, *ren* 244 (en consecuencia, a opción con dígrafo inicial só supón un 8,3% e un 0,8%, respectivamente). Precisamente é a posición inicial a que está reservada, con valor de /r/, para a grafía <r> (93,7%; *razon* 32, *recado* 2, *reçeu* 1, *rey* 4, *ria* 1, *rogador* 2, *rogo* 11, *rubi* 1...).

Cómpre prestarlle atención a algún paradigma verbal por mor da variación que se produce entre <r> e <rr> (/r/-/r/)⁸⁹. Isto é o que acontece na P1 do futuro de indicativo do verbo *querer*: en catro ocasións (33,3%) presenta <r> (*querei* [114b] e [115a], *querey* [116b], *querey* [85b])⁹⁰ e, en oito (66,7%), posúe <rr> (*querrei* [82b], *querrei* [115a, 143b, 147b, 147b, 184b], *querrey* [228b], *querrey* [229a]). Como se pode observar, a primeira das opcións concéntrase con tres exemplos, no ciclo de Nuno Fernandez Torneol (que tamén coñece unha ocorrencia da variante *querrei*) e, cun, no de Johan Soarez Somesso; a segunda, pola contra, localízase, alén do exemplo xa comentado de Nuno Fernandez Torneol, nos ciclos de Vasco Fernandez Praga de Sandin (1), Roi Queimado (3), Johan Lopez de Ulhoa (1) e Anónimo III (2). Por cadernos a opción con <r> está presente no caderno I₁ e no III₃, a variante <rr> atópase tamén no I e no III con cadansúa ocorrencia, no VI₃, VIII₁ e XII₂.

Continuamos cos fonemas líquidos e achegámonos nos seguintes parágrafos ós dous da serie lateral. Comezamos con /l/, para o que, a pesar de presentar en *A* dúas posibles realizacións gráficas, só unha delas, o grafema <l>, é verdadeiramente rendible: alcánzase o 97% das formas con este fone-

89. As cuestións morfolóxicas pódense consultar no artigo de M. López e E. Moscoso (recollido neste mesmo volume). Cf. tamén X. Varela Barreiro (1998).

90. En 114b *querei* rima con *chamarei*.

ma, porcentaxe que se eleva ata o 99,7% se nos fixamos nas ocorrencias. Son cinco as posicións nas que se rexistra:

(a) Explosiva inicial non agrupada (34,9% das formas): *lazerar* 1, *leal* 2, *ledo* 4, *leixa* 7, *leon* 1, *leuar* 16, *leuo* 5, *leyxou* 1, *lezer* 3, *loada* 1, *loar* 3, *logar* 18, *longa* 1, *longe* 4, *louco* 1, *lume* 10...

(b) Inicial agrupada como segundo elemento de grupo consonántico homosilábico na combinación <pl> (1% das formas). Só hai dous exemplos: *plazera* (215b) e *pleyto* (226a) (cadernos XI e XI^a nos ciclos de Pai Gomez Charinho e Anónimo III, respectivamente). No primeiro caso trátase dunha forma completamente minoritaria (só no 0,5% das ocorrencias), pois <pr> é a escolla habitual; de fixármolos nas documentacións presentes só no caderno XI a opción con <l> supón o 6,7% e, de considerarmos só os exemplos situados no ciclo de Pai Gomez Charinho, fronte ó caso devandito hai tres con <r>⁹¹. A situación con *pleyto* é distinta porque os exemplos con <r> explícito, sendo maioría, non o son nos extremos da anterior, pois só hai seis ocorrencias (*preito* 4, *preyto* 2); estas últimas, por cadernos, distribúense no I₂, II, IX e XIII₂, en ningún caso nin no caderno XI^a nin no ciclo do Anónimo III.

(c) Intervocálica non agrupada (30,2% das formas): *ala* 3, *ali* 14, *alongado* 1, *aqueles* 2, *calo* 1, *eles* 23, *fala* 2, (F)*alan* 1, *falir* 2, *folia* 3, *ualen* 1, *ualia* 2...

(d) Implosiva medial (17,5% das formas): *alfaya* 1, *algo* 2, (A)*lgun* 1, *alma* 1, *culpa* 6, *delgado* 1, *falf'* 1, *lealdade* 1, *lealmente* 1, *maldito* 1, *salue* 1...

(e) Implosiva final (16,4% das formas): *aque* 17, *atal* 41, *fol* 1, *leal* 2, *mal* 397, *mil* 9, *mortal* 2, *natural* 3, *prol* 17, *fol* 31, (T)*al* 1, *uil* 1...

Pola súa banda, <ll>, como alógrafo, tamén representa o valor /l/ nuns poucos exemplos (3,1% das formas e 0,3% das ocorrencias deste fonema). Sempre aparece en posición intervocálica e, aínda que son seis as formas (con cadansúa ocorrencia), realmente redúcense a tres lexemas diferentes: *a&quella* (222b), *a&quella* (145a); *castella* (217a); *falla* (79b)⁹², *fallar* (246b), *fallei* (98b). Por cadernos e ciclos de autores a súa distribución é a seguinte: I (Vasco Fernandez Praga de Sandin), II (Martin Soarez), VI (Roi Queimado), XI (Pai Gomez Charinho, Fernan Velho) e XIV (Vasco Rodriguez de Calvelo). *Castella* é forma única en todo o cancionero. A forma do deíctico feminino singular con <l> só se rexistra en *a&quela* (142a, caderno V)⁹³; tamén

91. Temos en conta toda a familia léxica (con <r> minúsculo explícito).

92. Este exemplo xa o menciona M.ª Ana Ramos (1994: 45) como caso de «<ll> para /l/».

93. No plural hai outras dúas formas con tres ocorrencias: *aque* (163a), *aque* (204b, 204b).

se rexistran as tres formas anteriores de <fal->: *fala* 2, *falar* 87 e *falei* 7 (tamén *faley* 1)⁹⁴. Estas últimas distribúense ó longo de case todos os cadernos; só faltan de VII^a, XI^a, XII, XIII e XIV^a. Naqueles cadernos nos que coexisten coas formas con <ll> con valor de /l/, a proporción que supón a escollo marcada fronte ó total de cada caderno é: I 7,1%, II 12,5%, VI 7,7%, XI 28,6% e XIV 20%.

O último dos fonemas líquidos é /k/ que, como /l/, admite dúas realizacións gráficas, mais é o grafema <ll>, co 93,1% das formas e o 99,4% das ocorrencias, o realmente produtivo⁹⁵. Aínda que se localiza en tres posicións, destaca na intervocálica:

(a) Explosiva inicial (7,4% das formas), exclusivamente no clítico herdeiro do dativo latino da terceira persoa: *lle* 195, *lles* 39, *lli* 1, *lly* 1...

(b) Posconsonántica (1,2 %): só se localiza un exemplo: *nenllur* 1.

(c) Intervocálica (91,4%): *aconfell'* 1, *cõfellar* 2, *cõello* 1, *confellador* 5, *confellos* 1, *elcoller* 2, *elpello* 1, *fülla* 3, *füllara* 1, *füllo* 2, *mallafte* 1, *marauillo* 5, *mellores* 1, *moller* 1, *null'* 8, *ollos* 74, *parella* 1, *femella* 6, *tallada* 2, *tollede* 1, *tolleito* 1, *uallades* 1, *uermella* 1...

Tal e como se indicou, o 6,9% das formas do fonema /k/ (0,6% das ocorrencias) presentan o alógrafo <l>. Xa R. Lorenzo advertiu (1987: 477) que «nos textos galegos medievais [...] é bastante corrente atopar *l* xunto a *ll*». Retomando as palabras anteriores, pero aplicándoas directamente á *scripta* de A, M.ª Ana Ramos sinalou que «Todavía, ao lado da cantidade elevada de <ll> registam-se, de igual maneira, casos de <-l-> para /k/» (1994: 45) e fornece dous exemplos: *filei* e *alur*⁹⁶. Pola nosa banda, identificamos en A catro formas (con sete ocorrencias), dúas en posición intervocálica (*alur* [209a], *filei* [99a, 99a, 99b]) e dúas en posición inicial (*le* [151a, 184a], *les* [145a]). Todas catro coñecen tamén a representación por medio do grafema: *allur* 4, *filei* 4 (tamén *filley* 2), ademais dos xa vistos *lle* 195 e *lles* 39.

Os exemplos precedentes localízanse nos cadernos e ciclos dos autores seguintes: II₃ (Martin Soarez), VI₂ (Roi Queimado, Vasco Gil), VIII (Johan Lopez de Ulhoa) e X (Johan Vasquiz de Talaveira). Obsérvese que, de compararmos estes datos cos de <ll> con valor de /l/, cinco das sete ocorrencias anteriores (71,4%) comparten espazo (cadernos II e VI) e ciclos (Martin Soarez e Roi Queimado) o que, obviamente, non pode ser froito da casualidade.

94. Alén doutras oito formas —dezaseis ocorrencias— do paradigma de *falar* (todas grafadas con <l>).

95. M.ª Ana Ramos (1994: 45) afirma que /k/ se transcribe «em maior número» a través de <ll>.

96. Ó abeiro do marco explicativo xa adiantado para as sibilantes (cf. *supra*), M.ª Ana Ramos xustifica a variación gráfica anterior porque «em uma época de instabilidade gráfica é perfectamente possível acolher <l> para /k/ e <ll> para /l/ tal como acontece no Cancioneiro da Ajuda» (1994: 45).

Non convén abandonar o ámbito deste fonema líquido sen antes tomar en consideración a existencia dunha posible terceira opción gráfica, aínda que na instancia das anotacións marxinais e, polo tanto, fóra do noso campo de interese. Tanto H. Carter coma M.ª Ana Ramos falan da presenza nunha das anotacións de *A* (na páxina 150b) do dígrafo <lh> con valor de /ʎ/⁹⁷. Na súa lectura, aínda inédita, Mariña Arbor le «*q eu morrer filla?* (cortado)». Nós, pola nosa banda, á vista do facsímile, non podemos corroborar a opinión dos dous primeiros, pois comprobamos que nas anotacións marxinais de *A* non hai <lh>, nin no exemplo truncado nin nos outros casos de /ʎ/⁹⁸. Por outra banda, consideramos relevante que ó realizar a corrección sobre o texto poético o amanuense escribiu claramente <ll>: *fillara* (150b).

Desenvolvemos a seguir o último dos bloques consonánticos deste ítem, o das nasais. Comezamos co fonema bilabial, /m/, que, tal e como se sinalou en cadros anteriores, coñece en *A* unha única representación gráfica —minúscula—: a do grafema <m>. Deixamos fóra desta sección o dígrafo xeminado <MM> por ser sempre de realización plenamente maiúscula (capital + poscapital): *MMeu* (104b) e *MMeus* (222a).

As posicións nas que se atopa <m> son as seguintes:

(a) Explosiva inicial (55,4% das formas): *macar* 3, *maldito* 1, *mando* 1, *mar* 11, *matou* 1, *med'* 2, *mentes* 1, *mentre* 8, *meta* 1, *meuf* 1, *mil* 9, *moller* 31, *morei* 1, *morreria* 2, *morria* 6, *mostrar* 4, *müd'* 10, *muita* 1, *muyt'* 8...

(b) Intervocálica (38,3%): *amador* 1, *amaua* 1, *amig'* 7, *amou* 5, *chamada* 1, *começey* 1, *coulimento* 2, *demo* 4, *ementar* 1, *fremof'* 2, *iamais* 2, *lume* 10, *primeira&mente* 1, *femellan* 1, *tema* 1, *temudo* 1, *trameter* 1, *trem'* 2...

(c) Posconsonántica (6,3%): *alma* 1, *defmentido* 1, *defmefura* 1, *dormen* 1, *dormia* 1, *lealmente* 1, *ofm'* 1, *tormenta* 1, *uermella* 1...

O segundo dos fonemas nasais, /n/, amosa unha quintupla posibilidade de representación gráfica. No cadro que segue obsérvase a distribución conxunta a posición na que se sitúa cada unha das variantes gráficas:

97. O primeiro escribe, como comentario do verso “[P]ois que eu morrer fillara”, -faded; in right margin: *q̄ eu morrer fillara* (1941: 87, n. 1); a segunda defende que -os dígrafos <lh> e <nh> están ausentes do manuscrito, se exceptuarmos uma correção marginal, contemporânea da cópia, em que o revisor usa <lhe> [sic] em *fillara* (*A* 143) (1994: 45).

98. *tolle* (98a), *uallades* (99b), *en/lle* (103b), *que/lle* (115b, 127b), *toller* (130a), *mellor* (161b).

—Cadro 29—⁹⁹

%	/n/					/ɲ/
	EI	P	IF	IM	I	I
<n>	9/100 {25/100}	2/100 {0/100} ¹⁰⁰	26/69 {51/86}	59/81 {22/87}	3/92 {2/98}	1/9 {0/2} ¹⁰¹
<>			43/21 {79/13}	57/15 {21/8}		
<n>			4/0 {0/0} ¹⁰²		4/4 {0/1}	92/22 {100/38}
<m>			56/10 {33/1}	44/4 {67/5}		
<nn>					2/4 {0/1} ¹⁰³	98/59 {100/59}
<ñ>						100/5 {100/1}
<(-)y>						100/5 {100/0}

[EI: Explosiva inicial; P: Posconsonántica; IF: Implosiva final; IM: Implosiva medial; I: Intervocálica]

Dos cinco contextos en que aparece /n/, só unha grafía, o grafema <n>, está en todos. E non só iso, senón que ademais é a opción maioritaria en todos eles: alcanza o cen por cen na posición explosiva inicial e mais na posconsonántica; supera o noventa por cento en posición intervocálica, e nas posicións implosiva medial ou final oscila entre o 81% e o 69%, respectivamente. Estas porcentaxes soben aínda máis se manexamos as ocorrencias e non o número de formas. Os alógrafos localízanse, como moito, en dúas posicións, que en ningún caso son a explosiva inicial e a posconsonántica. Tampouco hai ningún contexto que conte coas cinco posibilidades gráficas; neste sentido é a posición implosiva final a que concentra un maior número de opcións gráficas, con catro. A continuación achegámonos ós distintos exemplos tendo en conta estas dúas variables básicas: a grafía e o contexto.

99. Incorporamos tamén, por complementariedade e por facilitar o contraste, o fonema /ɲ/.

100. Son quince ocorrencias.

101. En total suman vinte e unha ocorrencias.

102. Tanto esta posición coma a intervocálica posúen cadanseu exemplo.

103. Rexístrase un caso.

Comezamos co grafema, <n>, que, como xa se sinalou, é o que máis ampla combinatoria posúe (transcendendo incluso os lindeiros do propio fonema /n/):

(a) Explosiva inicial: *na* 3, *nad'* 1, *natural* 3, *nega* 3, *nego* 2, *nos* 1, *no-gueyra* 2, *noite* 1, *nulla* 55...

(b) Posconsonántica, presente só en dous lexemas, pero sobre todo con *tornar*: *torne* 1, *tornaua* 1, *tornar* 3, *tornad'* 1, *torn'* 2, *gouernar* 1, *tornou* 1...

(c) Implosiva final: *alguen* 30, *aueran* 1, *cafaren* 3, *cuidan* 2, *dan* 2, *don* 7, *eran* 1, *están* 4, *fin* 1, *mataran* 1, *morreron* 1, *ouueron* 3, *preguntaran* 1, *perdon* 24, *queren* 11, *faberen* 5, *fouberen* 1, *ten* 80, *uan* 4, *uen* 54, *uiren* 4, *un* 20...

(d) Implosiva medial: *aconfell'* 1, *afonso* 4, *ainda* 5, *and'* 11, *antre* 1, *atende* 1, *auenturar* 1, *bondade* 1, *cantiga* 1, *chorand'* 1, *confonda* 3, *consentir* 3, *cuidando* 5, *demande* 2, *ementar* 1, *endeante* 1, *enquanto* 2, *entanto* 4, *entenda* 5, *entendera* 1, *entrar* 2, *fazenda* 11, *gente* 1, *longa* 1, *mandar* 1, *mentir* 6, *mund'* 16, *nenbra* 5, *nunc'* 8, *prendi* 2, *penfo* 2, *preguntan* 1, *prendo* 2, *quanta* 3, *santa* 2, *tanta* 1, *ueendo* 2, *uentura* 13...

(e) Intervocálica¹⁰⁴: *dano* 2, *dona* 97, *enganou* 1, *ioana* 4, *leonor* 2, *penado* 1, *penar* 2, *fenõ* 3...

Pola súa banda, <^> é exclusivo de posición implosiva:

(a) Implosiva final: *affã* 1, *algũ* 5, *bõ* 3, *bulcã* 1, *cõ* 27, *deseiã* 1, *dormirõ* 1, *ẽ* 3, *entõ* 2, *fezerõ* 2, *grã* 8, *mĩ* 81, *nẽ* 43, *perdõ* 1, *poderõ* 1, *quã* 2, *quẽ* 13, *labẽ* 1, *tã* 8, *uẽ* 1, *uirõ* 1, *uiuere* 1...

(b) Implosiva non final: *ãdar* 1, *alõgar* 1, *atẽder* 1, *cãtiga* 1, *cõfell'* 1, *cõsentir* 1, *cõtra* 1, *deseiãdo* 2, *emẽtar* 1, *enquãt'* 1, *entẽder* 7, *leuãtey* 1, *mãdar* 1, *mẽtir* 1, *mũdo* 25, *nũc'* 1, *prẽda* 1, *quãdo* 4, *quãto* 9, *sẽpre* 2, *tãto* 1, *uiuẽdo* 1...

Idénticos contextos posicionais son os que acollen a aparición de <m>:

(a) Implosiva final: *andam* 1, *auiam* 1, *bem* 1, *chorauam* 1, *diram* 2, *em* 2, *mim* 3, *neum* 2, *podiam* 1, *porem* 1, *quam* 3, *quem* 11, *rem* 3, *ueiam* 1, *yam* 1...

(b) Implosiva non final: *ambos* 2, *amparar* 5, *cambiar* 1, *comprida* 1, *defampar* 1, *emperador* 2, *nembra* 1, *fempr'* 24, *tempo* 4...

Finalmente, as últimas dúas opcións alográficas, <^n> e <nn>, son totalmente excepciónais: aquela só se rexistra en dúas ocasións, nun caso en posición intervocálica (*engãnar* [90a]) e no outro en posición implosiva final

104. Algúns destes exemplos foron interpretados en termos de interferencia castelá: *amenas* 2, *arenas* 4 (cf. M.ª Ana Ramos 1994: 46).

(*quên* [139a]). Este último exemplo localízase nun verso parcialmente modificado, con notación na marxe esquerda (en palabras de Carter: «in left margin: *o ame come mj* 1941: 72, n. 4) e, como se aprecia nidiamente, co til moito máis difuso en intensidade de tinta que o <e> ou o <n>. En xeral é esta unha páxina con bastantes borranchos e correccións; ademais, catro versos antes hai un exemplo estruturalmente idéntico (*quen* + clítico P3 CDIR) pero botando man do sinal de abreviatura xeral con valor de <ue>: *quen*. O outro alógrafo, <nn>, unicamente aparece con valor de /n/ nun exemplo, en posición intervocálica (*fennon* [240b]).

Nos parágrafos que seguen expoñemos máis en detalle o que ocorre na posición imploriva.

A análise das formas en <-m> amosa que dezaseis delas son verbos (55,2%); a vogal que precede é *a* en doce exemplos (41,4%), *e* en catorce (48,3%), *u* en dous (6,9%) e *i* nun só caso (3,4%). Na súa combinatoria coa primeira letra da palabra posterior obsérvase a seguinte distribución:

(a) En catorce ocorrencias os exemplos de <-m> atópanse en posición de rima (26,9%): en tres casos con rima imperfecta en vogal (*a*, *i*) ou en vogal e consoante (-*er*); en oito ocasións riman con palabras acabadas en <-n> (sete -*en* e unha -*in*) e en tres oportunidades riman entre si, con formas acabadas en -*em* (2) e -*im* (1).

(b) Alén de dous exemplos nos que a grafía que segue é a nota tironiana, as formas en <-m> antepóñense a unha vogal en dez ocasións (19,2%): *a* (4), *e* (4), *o* (1) e *u* (1).

(c) Por último, en vinte e seis exemplos a palabra seguinte comeza por consoante (50%). Nesta oportunidade o peso específico do carácter labial da consoante é innegable: *m* (26,9%), *p* (26,9%), *qu* (11,5%), *d* (7,7%) e, con cadanseu exemplo, *b*, *c*, *f*, *g*, *i*, *l*, *n*.

Se nos aproximamos agora ás formas con <^> observamos que, polo que se refire á vogal á que se asocia o til, é *e* en dezanove oportunidades (32,2%), *o* en dezaoto (30,5%; lembremos que esta vogal non se documenta co alógrafo <-m>), *a* en dezasete (28,8%), *u* en catro (6,8%) e, novamente, só nun caso é *i*. Entre todas as súas formas hai trinta e catro (57,6%) de carácter verbal (cifra só un pouco máis elevada cá vista para o alógrafo anterior). Comprobamos agora cal é o reparto segundo a grafía con que se inicia a palabra que vén despois deste alógrafo nasal:

(a) Setenta e nove ocorrencias de <^> ocupan a posición de rima (10,7%). Esta porcentaxe queda moi lonxe da que amosa o alógrafo precedente.

(b) Nun caso a grafía que segue é a nota tironiana *e*, en cento nove, <^> precede a unha vogal (14,8%): *a* (45%), *e* (42,2%), *o* (11,9%) e *i* (0,9%). Nesta oportunidade compróbase que os datos entrambos os alógrafos non están tan afastados.

(c) Finalmente, en cincocentos corenta e oito exemplos a palabra seguinte comeza por consoante (74,4%). A distribución de maior a menor presenza é: *m* (18,1%), *p* (16,1%), *u* (12,8%), *f* (11,1%), *qu* (10,6%), *d* (8,4%), *f* (5,1%), *l* (4,4%), *c* (4%), *n* (2,6%), *g* (2,2%), *t* (1,8%), *b* (1,3%), *i* (0,9%), *r* (0,5%), *b* (1 exemplo). Á vista destas proporcións, as que presentan <-m> cobran unha inequívoca relevancia: en case as tres quintas partes dos exemplos de <-m>, cando vai seguido de palabra que comeza por consoante, esta consoante é <m> ou <p> (con ambas as dúas <^> atópase a algo máis de vinte puntos de distancia); chama tamén a atención que, a pesar da cantidade nada desprezable de exemplos coa consoante <u-> ou <f->, en ningún destes casos a opción alográfica empregada fose <-m>.

Para que o deseño do cadro se complete, cómpre revisarmos a distribución do grafema <-n> sobre o manto dos exemplos. As vogais que preceden a consoante nasal son *e* (37,8%), *a* (34,2%), *o* (19,7%), *u* (3,6%) e *i* (2,6%)¹⁰⁵; ós anteriores hai que engadir dous exemplos de abreviación da vogal *a* e outros dous de *e*. O 56% das formas pertencen a paradigmas verbais (mantense a proporción observada para os dous alógrafos e sitúase nunha posición intermedia). O reparto segundo a grafía que vai tras da nasal implosiva é o seguinte:

(a) Algo máis de mil cen ocorrencias de <-n> ocupan a posición de rima (22,5%).

(b) En seiscentos cincuenta e nove antepónese a unha vogal (13,4%): *a* (36,7%), *e* (31,6%), *o* (28,8%), *u* (1,5%) e *y* (1,4%)¹⁰⁶; ademais, en 18 oportunidades vai seguida da nota tironiana.

(c) Finalmente, case en tres mil cento cincuenta exemplos a palabra seguinte comeza por consoante (63,8%). A distribución de maior a menor presenza é: *m* (14,1%), *p* (13,2%), *qu* (12,5%), *f* (10,5%), *d* (9%), *c* (8,6%), *u* (8,4%), *b* (5%), *g* (4%), *t* (3,9%), *f* (3,5%), *n* (3,2%), *l* (2,6%), *r* (0,8%), *i* (0,4%), *x* (2 exemplos) e *b* (1). Sendo novamente maioritarias as consoantes labiais, diminúe progresivamente a súa vantaxe fronte ás outras consoantes; confírmase novamente a importante presenza de consoantes como <f-> ou <u->, ausentes co alógrafo <-m>.

De facermos o seguimento das tres opcións gráficas por cadernos descubrimos que: (i) <m> e <^> son as únicas que están ausentes nalgúns cader-

105. *Linnagen* (4, todos en 95a) e *omen* (4: 97b, 164a, 245a, 247a) coñecen en *A* a competencia das variantes sen nasal final, minoritaria no caso de *linnage* (2: 241b, 241b), maioritaria no caso de *ome* (75) ou *om'* (21).

106. Paga a pena que resaltemos que neste contexto a vogal /i/ está representada sempre por <y>, mentres que no caso de <-^> só se rexistra a grafía <i>. Estamos, pois, ante un caso de perfecta complementariedade contextual.

nos, mais en distinta medida: a primeira falta en VIII, XII, XIII, XIV e XIV^a, a segunda só está ausente de XIV^a; (ii) <n>, o grafema, é sempre maioritario en todos eles, mais non sempre en idéntica porcentaxe (en todo caso nunca baixa das tres cuartas partes dos exemplos); (iii) o alógrafo con til riba da vogal, que sempre é a segunda opción nos dezaseis cadernos nos que se documenta, varía a proporción con que aparece: sitúase ó redor da cuarta parte nos tres primeiros cadernos, oscila entre o once e o dezaseis por cento nos cadernos IV, VII, VIII e XII, atópase entre o cinco e o nove por cento nos cadernos V, VI, VII^a, IX, X, XI e é inferior ó cinco por cento nos cadernos XI^a, XIII e XIV; (iv) pola súa banda, <m> alcanza a máxima representación en dous cadernos, X e XI^a, cunha porcentaxe na órbita do 3%, en seis sitúase na franxa do 1% (I, IV, VI, VII^a, IX e XI) e é inferior a ela nos cadernos II, III, V e VII (cf. cadro 30).

—Cadro 30—

%	I	II	III	IV	V	VI	VII	VII ^a	VIII	IX	X	XI	XI ^a	XII	XIII	XIV	XIV ^a
<n>	74,3	74,8	74,4	87	90	91,1	83,2	91,5	87,5	89,2	91,1	92,2	92,3	86,3	97,1	99,6	100 ₁₁
<>	24,7	24,3	25,2	11,9	9,4	7,7	16,4	7,4	12,5	9,7	5,8	6,8	4,6	13,7	2,9	0,4	
<m>	1	0,9	0,4	1,1	0,6	1,2	0,4	1,1		1,1	3,1	1	3,1				

Cómpre sinalar tamén que <m> se concentra, por veces, nalgunha páxina en especial: así son seis os exemplos que hai en 205a, de Johan Garcia de Guillhade (autor que, en total, posúe no seu ciclo dez exemplos), catro en 148b (Roi Queimado), ou tres en 122a (Pero Garcia Buralês).

Polo que se refire ás formas léxicas específicas, só once delas amosan a tripla posibilidade (alo)gráfica¹⁰⁷: *ben* (96,6% - 3,3% - 0,1%), *diran* (40% - 20% - 40%), *en* (99% - 0,6% - 0,4%), *min* (58,8% - 39,7% - 1,5%), *neun* (62,5% - 12,5% - 25%), *poren* (90,9% - 8% - 1,1%), *quan* (61,5% - 15,4% - 23,1%), *quen* (83,3% - 8,6% - 8,1%), *querrian* (33,3% - 33,3% - 33,3%), *ren* (97,2% - 1,6% - 1,2%) e *fen* (98,5% - 1% - 0,5%). En case a metade delas a proporción con que <n> prevalece é moi acusada (maior do noventa por cento), en catro ocasións oscila entre o 58 e o 83% e unicamente en dúas oportunidades se sitúa por baixo do cincuenta por cento (*diran* e *querrian*, precisamente as formas, de todas elas, que contan con menos exemplos).

Só hai seis formas que se rexistran exclusivamente con <m>. Pertencen todas a paradigmas verbais e só contan cunha ocorrencia: *auiam* (161b), *chorauam* (192b), *creeram* (118a), *detem* (204a), *podiam* (161b), *yam*

107. As proporcións son, respectivamente, de <n>, <> e <m>.

(170a). Hai sete parellas coa vacilación <n>/<m>: en catro hai maioría da primeira (*niun, poderan, ueen, ueian*), en dúas parellas ambas presentan cadanseu exemplo (*andam, pregunten/pregütem*) e só nun caso a maioría (dúas ocorrencias fronte a unha) vén representada por <m> (*choram*).

Son trinta e sete as parellas que amosan a vacilación <n>/<̃>: en trinta delas <n> é a forma maioritaria (*aff̃an, bon, con, corazón, defeian, enton, fazen, gran, poden, faben, fazon, ten, uen...*), en seis formas ambas as grafías rexistran cadansúa ocorrencia (*bulscan, dormiran, foren, perderon, fouberen, uiueren*) e só nun caso (*fezerō*) a opción co alógrafo supera a do grafema (dúas ocorrencias fronte a unha). Hai dez exemplos que, todos formas verbais e cunha única ocorrencia, só contan coa representación do alógrafo <̃>: *a&frontarã, deuuã, dormirō, differō, forũ, follẽ, punnã, poderẽ, fouberō*. No resto de formas (case cento trinta) <n> é a única escolla gráfica presente en *A*.

A outra posición que merece unha atención específica é a implosiva non final. O alógrafo <̃> vai precedido das seguintes vogais: *a* (29,3%), *e* (37,8%), *i* (2,4%), *o* (18,3%), *u* (12,2%). As consoantes que se atopan detrás do alógrafo nasal son: *t* (37,5%), *d* (27,5%), *p* (8,75%), *f* (8,75%), *b* (5%), *g* (5%), *u* (5%), *c* (2,5%). Cando o alógrafo é <m> as vogais que o anteceden son: *a* (56,5%), *e* (39,1%) e *o* (4,4%). As únicas consoantes que o seguen son as tres seguintes: *p* (82,6%), *b* (13,1%) e *d* (este último só no exemplo *porrem&de* 207a, que, como se pode observar, aparece grafado cun espazo entre as dúas consoantes).

As distintas vogais que preceden o grafema nasal (<n>) distribúense, alén dun 2,5% con formas vocálicas abreviadas, do xeito seguinte: *a* (28,1%), *e* (47,3%), *o* (14%), *u* (5,2%), *i* <*i*, *y*> (2,9%). Para a confrontación cos datos dos alógrafos nasais nesta posición resulta máis produtivo observar cal é a consoante que vén despois da nasal. Ordenadas de maior a menor presenza, os datos que reflicte *A* son: *d* (37,5%), *t* (31,3%), *f* (7,9%), *p* (5,2%), *g* (4,7%), *u* (3,2%), *c* (2,9%), *qu* (2,2%), *ç* (2%), *b* (1,6%), *f* (0,9%), *x* (0,4%) e *l* (0,2%). O paralelismo que seguen o primeiro dos alógrafos (<̃>) e o grafema (<n>) é evidente, do mesmo xeito que tamén se aprecian nididamente as liñas mestras que rexen a elección do segundo dos alógrafos, <m>: queda reservado ó contexto —e é ‘esixido’ por el— das consoantes <p> e (sobre todo a primeira). A distribución das tres opcións gráficas ó longo dos cadernos é a seguinte:

—*Cadro 31*—

%	I	II	III	IV	V	VI	VII	VII ^a	VIII	IX	X	XI	XI ^a	XII	XIII	XIV	XIV ^a
<n>	77,4	83,5	81	92,5	95,5	96,5	80,9	90,6	83,2	86,5	87,2	82,7	84,2	83,3	89,7	90,9	100 ₁₅
<̃>	18,9	11	18,1	4,5	4	2	17,7	9,4	13,9	7,9	2,7	4,5	10,5	9	6,5	9,1	
<m>	3,7	5,5	0,9	3	0,5	1,5	1,4		2,9	5,6	10,1	12,8	5,3	7,7	3,7		

Certamente, <n> é amplamente maioritaria en todos os cadernos de *A*, mesmo nalgún deles, o XIV^a¹⁰⁸, é a única forma que se rexistra. Mais non o é sempre na mesma proporción: mentres nalgúns casos (V e VI por exemplo) excede do 95%, noutros queda ó redor do 80% (I, VII, XI, III...). De xeito inversamente proporcional <^>, que é practicamente sempre a segunda máis empregada e que só está ausente de XIV^a, chega a estar moi próximo da quinta parte dos exemplos en I, III e VII, mais na maioría dos casos oscila entre o 5% e o 10%¹⁰⁹. Pola súa banda, <m>, que non se rexistra en VII^a, XIV e XIV^a, posúe case sempre porcentaxes inferiores ó 5% (o que a sitúa claramente como terceira escolla), excepto nos cadernos X e XI nos cales é, tamén nidamente, a segunda opción gráfica nasal nesta posición.

Fronte ó sinalado no penúltimo parágrafo, hai unha serie de exemplos que non seguen a regra anterior, isto é, que amosan <^> ou <n> diante de <p> ou . A primeira das opcións, marcadamente precedida da vogal *e* (84,2%), concéntrase en catro lexemas, tres diante de <p> (*côpoer* 1, *defâparado* 1, *defâparar* 1, *fêpre* 2, *fêpre* 2, *fêpr'* 6) e un diante de (*nêbrades* 1, *nêbrar* 3, *nêbrardes* 1, *nêbraffe* 1). De as compararmos coas respectivas formas en <m> observamos que, mentres en dúas ocasións é maioritaria a grafía <m> (*defampar-* con dez ocorrencias e *fempre* con setenta), nas outras dúas acontece xustamente o contrario (*côpoer* non coñece a grafía con <m> —e tampouco con <n>—; do cuarto só hai unha ocorrencia con <m>: *nembra* [245b]).

As dislocacións gráficas con <n>, tamén notoriamente acaroadas á vogal *e* co 95,3% (e por veces de natureza prefixal), céntranse ó redor de oito lexemas, sempre diante de <p>: *conprida* 1; *delanparou* 1, *defenparad'* 2; *enpero* 1; *enpensado* 1; *enpeorar* 1; *enprender* 1; *fenpr'* 44, *fenpre* 50; *temp'* 4, *tempo* 2... Dos lexemas anteriores só catro presentan as correspondentes formas con <m>; alén das xa mencionadas *defampar-* (10) e *fempre* (70), documéntanse *comprida* 1 e *tempo* 8.

Para concluímos esta breve aproximación abordamos a distribución por cadernos destes exemplos de <^> ou <n> diante de <p> ou (cf. cadro 32). Os tres cadernos unifolios son os únicos nos cales ou só se coñecen formas con <m> (VII^a), con <^>/<n> (XIV^a) ou están repartidas por igual (XI^a). Só catro deles amosan preferencia pola grafía <m> (IX, XI, XII, XIV); son

108. Non esquezamos que tanto este caderno coma VII^a e XI^a están constituídos por un só folio.
109. Ó non podermos descender na presente achega ó estudo polo miúdo de toda a casuística gráfica de *A*, poden escapar datos relevantes para a interpretación: neste sentido cumpriría observar cales son as formas léxicas con nasal en cada un dos cadernos, do mesmo xeito que nalgún deles poida que non todos os folios presenten idénticos resultados (por exemplo, todos os casos agás un de <^> en XIII están concentrados na páxina 235).

maioría os que se inclinan por calquera das outras dúas grafías de nasais, ben na franxa do 55 ó 80% (I, II, IV, VII, VIII, XIII), ben na do 82% en diante (III, V, VI, X).

—Cadro 32—

%	I	II	III	IV	V	VI	VII	VII ^a	VIII	IX	X	XI	XI ^a	XII	XIII	XIV	XIV ^a
<n>/ <˘n>	66,7	55,6	90,9	72,7	92,3	85,7	77,8		70,6	28,6	82,6	29,2	50	24	78,9	33,3	100,
<m>	33,3	44,4	9,1	27,3	7,7	14,3	22,2	100,	29,4	71,4	17,4	70,8	50	76	21,1	66,7	

Chegamos á fin do noso percorrido e facémolo desenvolvendo as grafías correspondentes ó fonema nasal palatal /ɲ/. Ó longo do traballo, pero sobre todo no cadro vinte e nove, indicáronse as catro (ou cinco) posibles grafías con este valor: <nn>, <˘n>, <n>, <ñ> (para <˘y> cf. § 2.1.1). Sinalouse tamén a distinta proporción con que aparecen e a súa limitación a un único contexto, o intervocálico.

Comezamos polo grafema, <nn>, que amosa unha rendibilidade que o sitúa no 58,1% das formas (59% das ocorrencias). Daquela, *A* amosa neste punto aberta discrepancia co estado xeral das grafías galegas medievais, posto que, segundo R. Lorenzo, «nos textos galegos medievais se usa moito máis *n* ca *ñ* (raramente *nn*) para /ñ/» (1987: 477). De <nn> con valor de /ɲ/ en *A* di M.ª Ana Ramos que «aparece con regularidade» (1994: 45). A especialización de <nn> na representación do valor palatal é, en realidade, moi marcada, pois só se rexistra un único exemplo con outro valor (*fennon* [240b]).

O medio cento de formas distintas de <nn> repártense entre dezaoito leixemas, oito dos cales só coñecen a representación a través do grafema (e non dos alógrafos). A desproporción entre o número de formas e o de ocorrencias débese, basicamente, á enorme rendibilidade de *fennor*/*ñenor*/*ñenor*/*fenor*. Sumadas as distintas variantes, pasa das setecentas sesenta ocorrencias (55,3% / 40,4% / 2,5% / 1,8%, respectivamente). A seguir reproducéase unha escolma de exemplos: *adeuinnar* 1, *affannar* 4, *connoçer* 3, *connoçi* 1, *deuinnar* 1, *espanna* 2, *gaanney* 1, *linnage* 2, *linnagen* 4, *mannas* 1, *mefquinn'* 1, *minnas* 1, *ponna* 1, *punn'* 4, *punna* 1, *punnar* 2, *punnarei* 1, (*P*)*unnei* 1, *punno* 2, *fanna* 1, *fannudo* 1, *fenner* 1, *SEnnor* 18, *fennor* 383, *tamanna* 6, *tenn'* 15, *tenna* 3, *tenno* 11, *uenn'* 5, *uenna* 9, *uergonna* 1...

Xa M.ª Ana Ramos constatou que na representación de /ɲ/ en *A* tamén interveñen «<˘n>, <ñ> e <n> e que o til pode ser por veces, apenas un punto tal como um sinal de abreviatura» (1994: 45). Dende a perspectiva paleográfica e despois de revisarmos todos os exemplos cómpre concluír que realmente o comportamento prototípico é que o til (que, en efecto, por veces só é un punto) se sitúe riba da vogal anterior: o trazo do til comeza ine-

Obsérvase, en primeiro lugar, que <nn> é a única grafía omnipresente de principio a fin. Convén distinguir, iso sí, unha cuádrupla tipoloxía no seu comportamento: en tres cadernos, XIII, XIV e XIV^a, é practicamente a única forma existente; nos cadernos III, V, VI, VII, VIII, IX, X, XI e XI^a é a escolla maioritaria cunha marxe que oscila entre o 55 e o 70%; en tres cadernos, I, II e IV, <nn> ocupa, cun 42/43%, o segundo lugar na preferencia como grafía desta nasal por detrás de <n>; finalmente, ademais de VII^a cunha ocorrencia de <nn> e outra de <n>, no caderno XII é a opción que máis veces se documenta (35,4%) pero a moi pouca distancia da segunda, <n̄>. De xeito complementario, xa que logo, <n̄> é a forma maioritaria nos cadernos I, II e IV, con porcentaxes que van do 51 ó 55%. No resto de cadernos, fóra dos tres últimos (e da igualdade en VII^a), a súa presenza oscila nunha franxa que vai do 25 ó 44%. É importante sinalar que neses tres últimos cadernos só se rexistra un caso de <n̄>, *feñor* (245b), que ademais presenta unha tipoloxía estraña do til no noso cancionero porque parte de riba do astil da dereita da consoante nasal, prolóngase por entre as dúas grafías e finaliza riba do corpo do <o> seguinte (cf. *supra*). En xeral, pódese apuntar de <n̄> que se localiza no treito final de *A* concentrándose, especialmente, no caderno XII. Os casos de <n>, sendo poucos, están espallados por múltiples cadernos (once), con moi poucas ocorrencias en cada un (o máximo que alcanzan está no XII con catro, dous cadernos posúen cadanseus tres exemplos, mais o normal é que contén só cunha documentación —en cinco cadernos— ou dúas —tres cadernos—). Non sorprende, pola súa pouca extensión, que non haxa casos de <n> en VII^a, XI^a e XIV^a, mais cómpre salientar que tampouco hai ningún nos cadernos VII, XIII e XIV¹¹⁰. <(-)y> confirma o seu carácter residual pois en ningún dos tres cadernos en que se detecta alcanza o 3% de representatividade.

3. AS MAIÚSCULAS

Este é un dos aspectos gráficos para os que dispoñemos de bibliografía específica. En Varela Barreiro (2005) preséntase o alfabeto maiúsculo de *A* e explícanse os usos sistemáticos e asistemáticos destas unidades alográficas. Por tal motivo eludimos volver sobre eles e remitimos a ese traballo. Aquí presentamos as súas estatísticas, que constitúen información novidosa e, polo tanto, de valor. Así mesmo retomamos os usos de <I, J, Y> maiúsculos pa-

110. Lembremos que é tamén no caderno XIII onde se localiza o único exemplo de <nn> como /n/ (*fennon* [240b]; cf. *supra*).

ra facer algunha rectificación, xa que nese traballo, por distintos motivos, non están recollidos con exactitude.

En xeral podemos afirmar que son moi poucos os contextos nos que o uso das maiúsculas é copioso —e sistemático— en *A*. A meirande parte delas responde ó modelo do que Nina Catach denomina «majuscule de phrase» (*maiúscula de sintagma*) e só unhas poucas ó modelo da «majuscule de mot» (*maiúscula de palabra*) (1990: 50). Canto á súa definición, Varela Barreiro (2005) refírese a elas atinadamente como variacións sistemáticas de teor alográfico.

Polo contexto de uso, en *A* hai os dous grandes tipos de maiúscula mencionados: de sintagma e de palabra. As primeiras teñen valor demarcativo de unidade ou subunidade métrico-literaria (ciclo, cantiga, cobra, refrán ou fin da) e aparecen na cabeza da palabra-pórtico da unidade respectiva. As da posición inicial denomínanse capitais (*Punnar* [156b]) e as que aparecen na segunda posición da palabra denominámolas poscapitais (*MQrareí* [107a]). As maiúsculas de palabra —só <R> presenta en *A* este uso— defíneas N. Catach (1990: 50) como «signe de mise en valeur et de classification grammaticale et sémantique des termes, et aussi signe d'expressivité, de révérence, etc.». No principio da palabra «cumpría función de demarcación de unidades lingüísticas (palabras) e de singularización e realce de voces relevantes do texto» (Varela Barreiro 2005: 285). No final da palabra

podía ter valor lingüístico-literario e valor codicográfico. Era recurso auxiliar e complementario dos outros dous que tiñan emprego regular: a posición na marxe dereita da columna —no plano codicolóxico— e o punto —no plano gráfico—. A funcionalidade lingüístico-literaria levábao a indicar fin de verso e a codicográfica a indicar fin de liña (Varela Barreiro 2005: 286).

O carácter inconcluso do labor do rubricador no cancionero abre nas maiúsculas capitais unha tripla realidade que nos parece pertinente reflectir na reprodución dos exemplos citados —fixémolo ó longo de todo o traballo—. Hai: (i) capitais realizadas (bastante menos da metade do total), (ii) capitais non realizadas para as que se conserva a anotación do corrector —ou copista— para o rubricador e (iii) capitais non realizadas e sen anotación para o rubricador. Usamos as parénteses para as do segundo tipo e as chaves para as do terceiro. Estes son algúns exemplos ilustrativos:

- (i) *U uus ueio* (142b).
- (ii) (*U*) *uus ueio* (142b).
- (iii) {*D*}izer (142a).

No cadro 34 resumimos con valores porcentuais a distribución en *A* de todas as ocorrencias de grafías maiúsculas:

—Cadro 34—

LETRA	FONEMA	OCORRENCIAS	DE SINTAGMA			DE PALABRA	
			Capital		Poscapital	Inicial	Final
			Realizada	Non Real.			
A	/a/	82	86,6	4,9	8,5		
E	/e, e/	480	45,6	36,1	18,3		
I	/i/	6	50	16,7	33,3		
	/ɜ/	2		100			
J	/i/	2			100		
	/ɜ/	5	40	60			
Y	/i/	1	100				
O	/o, o/	71	25,4	15,5	59,1		
U	/u/	12	58,3	16,7	25		
	/β-v/	10	90	10			
V	/u/	24			100		
B	/b/	9	44,4	55,6			
C	/k/	165	64,2	35,8			
C(h)	/tʃ/	8	87,5		12,5		
D	/d/	106	59,4	39,6	1		
F	/f/	4	50	50			
G	/g/	9	44,4	44,4	11,2		
L	/l/	6	16,7	50	33,3		
M	/m/	88	42	50	8		
N	/n/	91	61,5	38,5			
P	/p/	185	65,9	34,1			
Q	/k/	112	72,3	27,7			
R	/r, r/	36	2,8		27,8	16,6	52,8
S	/s/	116	62,9	37,1			
T	/t/	23	47,8	52,2			

A representación dos fonemas /i, ɜ/ en contexto capital e poscapital reviste moito interese polas claras diferenzas existentes entre maiúsculas e minúsculas no establecemento das regras de distribución das tres unidades gráficas susceptibles de levarena a cabo: <i, y, j>. Estas diferenzas pódense resumir, no esencial, dicindo que <j> é completamente marxinal no sistema das minúsculas, no que <i> só é concorrido significativamente —e moi contextualizadamente— por <y> (véxase cadro 14), pero goza dun estatus sólido —e mesmo dominante—, ó par de <i>, como unidade maiúscula.

Aínda que non nos deteremos aquí niso, tamén ten moito interese o contraste entre as parellas gráficas <i, j> / <u / v> polo grao de especialización

que presentan os segundos elementos dos pares (<j> e <v>), pois revela que naquela altura do século XIII (ou talvez de comezos do XIV) aínda non se deran pasos na especialización destas unidades sobre a base da distinción vogal / consoante pero si na súa incorporación ó alfabeto das minúsculas. Neste sentido, e moi sumariamente, pódese dicir que na parella palatal o alógrafo <j>, ampliando os usos da *scripta* latina, xa gozaba da dobre natureza, minúscula e maiúscula, en tanto que na parella velar aínda non se comezara a verificar tal mudanza, pois <V> tiña valor exclusivamente maiúsculo (véxase Mariño / Varela 2005).

Antes de abordar o plano glotográfico destas unidades é preciso aclarar —ou polo menos intentalo— a súa realidade pictográfica. O caso de <y> podemos deixalo de lado, pois a súa figura non é motivo de confusións con outras unidades gráficas da súa mesma contextualización¹¹¹. Distinta é a situación á que nos enfronta a parella <i, j>. Son unidades que comparten a mesma clase de conmutación e que, ademais, presentan unha fisonomía pictórica moi semellante. Reúnen, pois, todos os ingredientes para seren foco de ambigüidade. Reducindo ó máximo a formulación, a pregunta á que hai que responder é esta: ¿Son <i> e <j> dúas letras distintas ou representan variantes de figura da mesma letra? Contestar a esta pregunta obrigaríanos a poñer pé nun terreo de debate no que nin a paleografía nin a escriptoloxía chegaron a unha conclusión: o do valor de diferencialidade que haxa que atribuírles a “i”, “i caudato”, “i longo”, “i baixo”, “i alto” ou “iota”. O único que podemos facer é constatar a realización pictográfica destas unidades en A e intentar tirar algunha conclusión a partir das regularidades observadas.

Para encarar este asunto cómpre distinguir entre dúas instancias escriturarias en A: a do(s) copista(s)-anotadore(s) e a do rubricador. Na primeira operan criterios de funcionalidade gráfica e na do rubricador incorpórase como factor esencial o criterio estético e ornamental. Das dúas, é a instancia do(s) copista(s)-anotador(es) a que se amosa máis relevante. Vexamos o tratamento que se lles dispensa nela a estas dúas unidades.

O(s) copista(s)-anotador(es) realizaron directamente estas unidades como maiúsculas ou proxectos de maiúsculas en dous contextos codicolóxicos: no poscapital dentro do corpo do texto poético e nas anotacións destinadas a indicarlle ó rubricador a letra que debía realizar como capital. Tanto nun como no outro contexto os casos de realización ou de indicación de maiúscula presentan, ó noso ver, sempre <J>:

111. A nivel puramente pictórico garda moita similitude con <x>, pero non forman parte da mesma clase de conmutación. Con todo, o punto diacrítico que presenta xeralmente <y> pode entenderse como unha maneira de resolver posibles confusións e, indirectamente, como proba da existencia destas.

(i) Texto: {D}lzen (212b), Djrei (149b), Fjz (145a), {M}ja (229a).

(ii) Anotacións: Ja [J] (88b, 99a), Ja [J] (110a), (Ja) [J] (246b, 248b), IR [J] (113a), IJr [J] (219b).

Non deixa de sorprendernos que na súa proposta de lectura das catro poscapitais H. Carter (1941) e M. Arbor —nunha proposta inicial, posteriormente modificada— non as traten uniformemente, pois o signo gráfico empregado no manuscrito é o mesmo para todos: <J>. Tamén coinciden en atribuírlles carácter maiúsculo só a dous deles:

—Cadro 35—

M. ARBOR 1	H. CARTER	PÁXINA
{D}lzen	Dizen	212b
Djrei	Djrei	149b
Fjz	Fjz	145a
{M}ja	Mja	229a

Este cadro revela que en dous casos percibiron un <I> maiúsculo e nos outros dous un <j> minúsculo. Pero o certo é que o signo gráfico é, como dixemos, o mesmo nos catro casos¹¹². De cara ó establecemento da lectura definitiva de *A* cómpre, pois, uniformizar solucións e tomar unha dobre decisión: por unha banda, decidir se son maiúsculas ou minúsculas e, por outra, se a figura é de <i-I> ou de <j-J>. Non nos cabe dúbida de que son maiúsculas, por ser nidia a diferenza de figura destes catro casos en relación cos máis de 30 casos de poscapital de realización inequivocamente minúscula (sempre <i>) e por apareceren xustamente nun dos dous únicos contextos que lles son propios ás maiúsculas. A preferencia pola minúscula neste contexto é compartida coa parella <u> / <V, U>¹¹³, aínda que nunhas proporcións máis acusadas, o cal non vai en contra da defensa dunha mesma lóxica nas dúas parellas na atribución do carácter maiúsculo ou minúsculo e tamén, certamente, dunha maior énfase na caracterización maiúscula das velares. Parécenos, pois, que nesos catro casos a letra é maiúscula. Entre <J> e <I> pensamos que <J> é a opción máis segura, baseándonos en que as diferenzas de figura son as mesmas que, en contexto de minúscula, H. Carter e M. Arbor non dubidan en expresar graficamente como <j> / <i> nas súas lecturas (<i> normal / <i> caudato). En consecuencia, a lectura que propoñemos —e que finalmente aceptou para a súa lectura Mariña Arbor— é <J> pa-

112. É un trazo recto vertical de extremos superior e inferior non isomórficos —o inferior caudato—, que sobarda a marxe inferior da caixa de escritura.

113. A proporción é de 3/1 para a parella palatal e de 1,4/1 para a parella velar.

ra os catro casos, establecendo un paralelismo exacto coa proposta para o outro contexto (minúsculo).

A incorporación dos datos das anotacións abunda na atribución dun carácter marcadamente maiúsculo para <J>. Todas as anotacións indicativas de capital para o rubricador, sete en total, presentan o mesmo signo gráfico dos catro casos mencionados de contexto poscapital (extremos superior e inferior da letra non isomórficos e grande lonxitude do trazo). É dicir, que o(s) autor(es) das anotacións, posiblemente o(s) propio(s) copista(s), incluían entre os seus principios gráficos básicos unha forte asociación entre <j> e o carácter maiúsculo; tanto que na súa acción anotadora non deixaron lugar á dúbida ó non lle daren cabida a <i> en ningún dos sete casos. Pódese dicir, pois, que este singular diálogo entre o corpo do texto poético e as anotacións para o rubricador estableceuse sobre unha perfecta univocidade na ecuación <J> → maiúscula.

A regularidade na acción do(s) copista(s)-anotador(es) non parece que se vise secundada —ou polo menos tivese eco— na acción do rubricador. Das seis capitais realizadas destas unidades, tres teñen figura isomórfica (<I>) e outras tres non isomórfica (<J>). Das dúas para as que non se conserva anotación —ou esta non foi realizada—, unha presenta <I> e a outra <J>. É dicir, parece como se o rubricador aplicase un criterio de perfecta ecuanimidade e non quixese concederlle primacía a ningún dos dous grafos. Porque tampouco se pode dicir que tras da escolla houbera razóns glotográficas ou paleográficas, como o soporte fonético (os dous grafos representan valores vocálico e consonántico —unha mesma palabra presenta as dúas grafías: *Ja* 3, *Ja* 1—) ou calquera outra circunstancia de orde contextual que condicionase e determinase a escolla (letras contiguas, unidade que encabeza a palabra na que figura a capital —ciclo, cantiga, estrofa, refrán, finda—). O que nos parece máis probable é que o rubricador fixo a súa escolla condicionado pola realidade codicolóxica e ornamental. <I> é a solución escollida para contextos nos que o espazo de rubricación presenta condicionamentos especiais de tamaño. En *Ja* (110a), en comezo de estrofa, o espazo do que se dispón excede pouco da caixa de escritura. En *Ioana* (129b), na fronte da cantiga, vese reducido o tamaño da capital para que non sobarde a liña do último verso da columna. En sentido contrario, pero no mesmo contexto de anormalidade espacial, en *IR* (113a), primeira palabra de ciclo (Nuno Fernandez Torneol), a capital ocupa na súa verticalidade máis da metade da páxina. A escolla de <J>, pola contra, parece vir dada pola inexistencia de condicionamentos de espazo ou de tamaño e tamén cremos probable que puidese ser elemento de indución a palabra que o presenta. Nos tres casos é o adverbio *Ja* e nos tres entesta cantiga (88b, 91b, 99a). Se o que vimos de expoñer é certo, pódese dicir que en contexto capital —no plano codicoló-

xico e ornamental— <J> é a forma non marcada e <I> a forma marcada. O que queda por determinar é se son maiúsculas da mesma minúscula (<i>) ou cada unha da súa (<I> de <i> e <J> de <j>).

A decisión anterior ten consecuencias directas sobre as capitais non realizadas. A aquelas que contan con anotación para o rubricador (sempre <J>, lembremos) é evidente que lles corresponde <J>: (J)a (248b) e (J)A (246b). A extensión da solución gráfica patente maioritaria nestes contextos (capital e poscapital) fai preferible <J> para os tres casos nos que non existe anotación: (J)r (219a, 219b), (J)uro (182b). Tamén se poderían aplicar outros principios, como a solución adoptada polo rubricador noutras ocorrencias da palabra cando son unívocas (e optar por <{J}>, inducido polo IR de 113a), ou o carácter marcado ou non marcado do contexto codicolóxico (e optar por (J)r —é unha capital menor que figura no medio do verso— pero por (J)uro —inicio de cantiga con espazo capital de cinco liñas, idéntico ó do Ja de 99a—). Mais preferimos non suplantarmos a figura do rubricador e si, en cambio, aplicar a uniformización total.

Coherentemente co respecto á realidade das anotacións, resolvemos mediante <Y> a capital non realizada de (Y)r (219b) por propoñer <y> o anotador.

Como remate desta apartado presentamos un cadro cos usos de <J>, <I> e <Y> en contextos capital e poscapital. Nel recolleemos tamén as anotacións para o rubricador e as lecturas de H. Carter e M. Arbor:

—Cadro 36—

M. ARBOR 2	H. CARTER	ANOTACIÓNS	PÁXINA
Capital			
Ja	Ja	j	88b
Ja	Ja		91b
Ja	Ja	j	99a
Ia	Ia	j	110a
Ioana	Ioana		129b
IR	Iir ¹¹⁴	j	113a
(J)a	Ja	j	248b
(J)A	(J)A	j	246b
(J)r	(J)r		219a
(J)r	(J)r	j	219b
(J)uro	Iuro		182b
(Y)r	Yr	y	219b
Poscapital			
(D)Jzen	Dzen		212b
Djrei	Djrei		149b
FJz	FJz		145a
(M)Ja	Mia		229a

114. É evidente que se trata dunha xeminação vocálica imputable ós traballos de imprenta ou, cousa menos probable, dunha incorrecta interpretación da secuencia <IR> como <Iir> por entender Carter que hai un <i> minúsculo e un <r> redondo.

4. AS ABREVIATURAS

Non podemos detemos máis do imprescindible no complexo universo das abreviaturas de *A*, merecentes, de certo, dunha monografía ben cumprida. Queremos presentar un primeiro balance que non vai moito máis aló da clasificación e do cómputo das unidades abreviativas empregadas no texto do cancionero. Á espera dunha nova —e necesaria— contribución máis detallada, con estes datos que ofrecemos é posible facer, cando menos, unha primeira valoración deste importante recurso manuscriturario.

Para podermos describir brevemente os recursos abreviativos e de siglas de *A* partimos dos distintos tipos que, segundo R. Lorenzo, están patentes nos manuscritos galegos medievais: «por siglas, por suspensión, por contracción, por sinais propios e por letras sobrescritas» (2004a: 451). Non todos eles están en *A* nas mesmas proporcións. No cadro seguinte recapitulamos os tres tipos básicos que localizamos: en lugar destacado, e como recurso realmente produtivo, están as abreviaturas a través de signos de abreviación particulares ou xerais (con distintos valores), e nun plano moito menos relevante —e cunha produtividade bastante limitada—, atópanse as letras sobrescritas e as siglas¹¹⁵.

—Cadro 37—

Siglas (no refrán)	Signos de abreviación	Letras sobrescritas
4,7%	89,1%	6,2%
{12%}	{85,5%}	{2,5%}

Sobre os recursos abreviativos de *A* xa sinalou M.ª Ana Ramos que «o uso das abreviaturas não é comportamento que prepondera» (1994: 39) e un pouco máis abaixo especifica que «as abreviaturas mais frequentes não ultrapassam as duas centenas como *d's*, *7*, *9*, *p*, ao lado de algumas que ocorrem uma única vez como *▷* (= con) ou *to* (= tro). É um número bastante baixo que não causa surpresa em um manuscrito com estas características» (1994: 39-40). O anterior, sendo en esencia certo (lembramos, 2,5% das formas diferentes), necesita dalgunha precisión que sitúe o recurso das grafías abreviadas existentes en *A* no terreo da exactitude. En números absolutos —e contando coas repeticións— estamos a falar de máis de tres mil oitocentas ocorrencias. Alén das siglas, que aparecen exclusivamente no corpo dalgúns refráns, na meirande parte das ocasións o recurso abreviado representa dous

115. A nasalidade incorporámola dentro do vocalismo.

grafos (80,8%), mais hai tamén casos en que representa un (18,4%) ou tres (0,8%). Pola súa alta frecuencia, destacan cinco secuencias: <ue> posúe máis de cincocentas ocorrencias, <er> pasa das trescentas e as outras tres exceden cada unha as duascenas ocorrencias: a nota tironiana, as siglas no refrán e mais o signo 9. No cadro número trinta e oito recóllese a proporción relativa de todas as ocorrencias das distintas formas de gráficas abreviadas en *A*:

—Cadro 38—

SIGLAS (no refrán)	SIGNOS DE ABREVIACIÓN				GRAFÍAS SOBREPOSTAS
	Particulares		Xerais		
11,9	Signo 9	12,5	<ue>: 24	<os>: 0,6	2,5
	Nota tironiana:	11,2	<er>: 14,1	<r>: 0,3	
	Signo ɔ:	0,05	<eu>: 11,2	<an>: 0,2	
			<ra>: 3,4	<ɔ>: 0,2	
			<re>: 2	<on>: 0,2	
			<u>: 2	<ri>: 0,05	
			<ro>: 1,5	<eir>: 0,05	
			<ua>: 1,1	<e>: 0,05	
			<ar>: 0,9		

BIBLIOGRAFÍA

- A. Pr. = *Appendix Probi*, en M. Díaz y Díaz (1962): *Antología del latín vulgar*. Madrid: Gredos, 47-53.
- Aira González, Raquel / Mónica Martínez Baleirón (2002): «As denominacións dos meses do ano: perspectiva lexicográfica», en R. Álvarez / F. Dubert García / X. Sousa Fernández (eds.): *Dialectoloxía e Léxico*. Santiago de Compostela: Instituto da Lingua Galega – Consello da Cultura Galega, 359-382, <<http://www.consellodacultura.org/mediateca/pubs.pdf/dialectoloxia.pdf>>.
- Alarcos Llorach, Emilio (1948): *Investigaciones sobre el Libro de Alexandre*. Anejo 45 de la *Revista de Filología Española*. Madrid: CSIC.
- Alarcos Llorach, Emilio (1950): *Fonología española*. Madrid: Gredos, 1991⁴.
- Alarcos Llorach, Emilio (1965): «Representaciones gráficas del lenguaje», *Archivum* 15, 6-58. Trad. ao francés en A. Martinet: *Le langage*. Paris: Gallimard, 1968, 325-364. Retraducido ao español en *La adquisición por el niño. Los desórdenes del lenguaje. Las funciones secundarias del lenguaje. Las representaciones gráficas del lenguaje*. Buenos Aires: Nueva Visión, 1976, 174-224.
- ALGA = García, Constantino / Antón Santamarina (dir.) (1990-): *Atlas Lingüístico Galego*. A Coruña: Fundación Pedro Barrié de la Maza – Instituto da Lingua Galega, 5 vols.
- Alonso, Amado (1938): *Castellano, español, idioma nacional: historia espiritual de tres nombres*. Buenos Aires: Instituto de Filología.
- Alonso, Dámaso (1958): «Metafonía y neutro de materia en España», *Zeitschrift für Romanische Philologie* 74, 1-24.
- Alonso, Dámaso (1962): «Metafonía, neutro de materia y colonización suditaliana en la Península Hispánica», en *Enciclopedia Lingüística Hispánica, Suplemento, I. La fragmentación fonética peninsular*. Madrid: CSIC, 105-154.
- Alonso, Dámaso (1972): «El primer vagido de nuestra lengua», en *Obras completas II: Estudios y ensayos sobre literatura*. Madrid: Gredos, 11-13.
- Alturo, Jesús (2003): *Història del llibre manuscrit a Catalunya*. Barcelona: Generalitat de Catalunya.

- Alvar, Carlos (1977): *La poesía trovadoresca en España y Portugal*. Madrid: Cupsa.
- Alvar, Carlos (1993): «Poesía gallego-portuguesa y Materia de Bretaña: algunas hipótesis», en Mercedes Brea (ed.): *O cantar dos trovadores. Actas do Congreso celebrado en Santiago de Compostela entre os días 26 e 29 de abril de 1993*. Santiago de Compostela: Xunta de Galicia, 31-51.
- Alvar, Carlos / José Manuel Lucía Megías (eds.) (2002): *Diccionario filológico de literatura medieval española: textos y transmisión*. Madrid: Castalia.
- Alvar, Manuel (1969): *Cantares de gesta medievales*. México: Porrúa.
- Alvar, Manuel (1976): *Libro de Apolonio*. 3 vols. Madrid: Castalia.
- Álvarez Cáccamo, Celso (1998): «From 'switching code' to 'code switching': Towards a reconceptualisation of communicative codes», en P. Auer (ed.): *Code Switching in Conversation. Language, Interaction and Identity*. London / New York: Routledge, 29-48.
- Álvarez, Rosario (1994): «As formas do dativo e a expresión do número en galego medieval: *lle / lles, llo / llelo*», *Verba* 21, 133-166.
- Álvarez, Rosario (2003-2006): «O neutro pronominal: esplendor e decadencia de *elo* en galego», en C. de Azevedo Maia / A. C. Macário Lopes / G. Mª Rio-Torto (coord.): *Revista Portuguesa de Filologia XXV. Miscelânea de Estudos In Memoriam José Gonçalves Herculano de Carvalho*. 2 vols.
- Álvarez, Rosario (2004): «A variación *nosco : conosco : con nós* en galego medieval», *Verba* 31, 43-73.
- Álvarez, Rosario / Francisco Fernández Rei / Antón Santamarina (eds.) (2004): *A Lingua Galega: historia e actualidade. Actas do I Congreso Internacional (Santiago de Compostela, 16-20 de setembro de 1996)*. Santiago de Compostela: Consello da Cultura Galega – Instituto da Lingua Galega.
- Álvarez, Rosario / Antón Santamarina (eds.) (2004): *(Dis)cursos da Escrita. Estudos de filoloxía galega ofrecidos en memoria de Fernando R. Tato Plaza*. A Coruña: Fundación Pedro Barrié de la Maza.
- Álvarez, Rosario / Xosé Xove (1998): «Lingua e variación dialectal na Crónica Xeral Galega», en D. Kremer (ed.), vol. I, 29-58.
- Álvarez, Rosario / Xosé Xove (2005): «Alternancia vocálica en verbos do tipo *servir* no galego medieval», en A. I. Boullón / X. L. Couceiro / F. Fernández Rei (eds.), 19-40.
- Andrade Cernadas, José Miguel (1995): *O tombo de Celanova: estudio introductorio, edición e índices (ss. IX-XII)*. Santiago de Compostela: Consello da Cultura Galega.
- Andrade Cernadas, José Miguel (1997): *El monacato benedictino y la sociedad de la Galicia medieval (siglos X al XIII)*. Sada (A Coruña): Edicións do Castro.

- Andrade Cernadas, José Miguel (1998): «El Rey García de Galicia en las fuentes historiográficas medievais», en *II Congreso Hispánico de Latín Medieval: actas (León, 11-14 noviembre de 1997)*. León: Universidad de León, 211-216.
- Andrade Cernadas, José Miguel (2000). «En torno a la benedictinización del monacato gallego», *Compostellanum* 3-4, 649-656.
- Andrade Cernadas, José Miguel (2002a): «La sede de Mondoñedo en los siglos XII-XV», en J. García Oro (coord.): *Iglesias de Lugo, Mondoñedo-Ferrol y Orense*. Madrid: Biblioteca de Autores Cristianos, 223-254.
- Andrade Cernadas, José Miguel (2002b): «Portugueses en Galicia: siglos XIII-XV», en *Portugal na memoria dos peregrinos: actas de las Jornadas sobre o Caminho de Santiago (29 y 30 de marzo de 2001)*. Santiago de Compostela: Xunta de Galicia, 95-109.
- Andrade Cernadas, José Miguel (2005): «Los modelos monásticos en Galicia hasta el siglo XI», *Archivo Iberoamericano* 65, 587-609.
- Arbor Aldea, Mariña (2005): «Os estudos sobre o *Cancioneiro da Ajuda*: un estado da cuestión», en M. Brea (coord.), 45-120.
- Arbor Aldea, Mariña / Carlo Pulsoni (2004): «Il Cancioneiro da Ajuda prima di Carolina Michaëlis (1904)», *Critica del testo* VII/2, 721-789.
- Arbor Aldea, Mariña / Xavier Varela Barreiro (Ino prelo): «A representación do glide palatal en ditongo decrecente no *Cancioneiro da Ajuda*», en M. Brea / F. Fernández Rei / X. L. Regueira (eds.): *Homenaxe a Antón Santamarina*. Santiago de Compostela: Universidade de Santiago de Compostela.
- Ariza Viguera, Manuel (1998): «Fernando III y el castellano alfonsí», en I. Andrés Suárez / L. López Molina (coords.): *Estudios de lingüística y filología española. Homenaje a Germán Colón*. Madrid: Gredos, 71-84.
- Ariza Viguera, Manuel (2002): «El habla de Toledo en la Edad Media», en Mª T. Echenique Elizondo / J. Sánchez Méndez (eds.): *Actas del V Congreso de Historia de la Lengua Española, I*. Madrid: Gredos, 1083-1092.
- Ariza Viguera, Manuel (2003): «La lengua española en la época de Fernando III», en *Fernando III y su tiempo (1201-1252). VIII Congreso de Estudios Medievales*. León: Fundación Sánchez Albornoz, 225-233.
- Ariza Viguera, Manuel (2004): «El castellano primitivo: los documentos», en R. Cano Aguilar (ed.), 309-324.
- Armas Castro, Xose (1992): *Pontevedra en los siglos XII-XV: configuración y desarrollo de una villa marinera en la Galicia medieval*. A Coruña. Fundación Pedro Barrié de la Maza.
- Armistead, Samuel (2000): «La Crónica de Castilla y las Mocedades de Rodrigo», en I. Fernández-Ordóñez (coord.), 159-171.
- Askins, Arthur L. F. *et alii* (1997): «Novos fragmentos de textos xurídicos gallegos (s. XIV)», *Revista de Literatura Medieval* IX, 9-43.

- Avenoz, Gemma (1994): «Apostilla lingüística al fragmento de Crónica aragonesa (Ms. 245) de la Biblioteca de Cataluña», en E. Fidalgo / P. Lorenzo Gradín (coords.), 237-248.
- Avenoz, Gemma (1997): «Datos para la identificación del traductor y del dedicatario de la traducción castellana de los *Factorum et dictorum memorabilium* de Valerio Máximo», en José Manuel Lucía (ed.): *Actas del VI Congreso Internacional de la Asociación Hispánica de Literatura Medieval (Alcalá de Henares, 1995)*. Alcalá de Henares: Servicio de Publicaciones de la Universidad, vol. I, 201-224.
- Avenoz, Gemma / Manuel Raíndo (1993): «Un fragmento de crónica aragonesa. El ms. 245 de la Biblioteca de Cataluña», *Cultura Neolatina* LII, 1-2, 37-84.
- Babarro González, Xoán (2004): «A fronteira do galego en Asturias», en R. Álvarez / F. Fernández Rei / A. Santamarina (eds.), 317-330.
- Badía, Lola (1985): «Verdad y literatura en las crónicas medievales catalanas: Ramón Muntaner», *Dispositio* X, 29-44.
- Balarí i Jovany, Josep (1899): *Orígenes históricos de Catalunya*. Barcelona: Hijos de J. Jesús.
- Banniard, Michel (1992): *Viva voce: communication écrite et communication orale du IVe au IXe siècle en Occident latin*. Paris: Institut des Etudes Augustiniennes.
- Banza, Ana Paula (1992): *A Linguagem dos Documentos em Português da Chancelaria de D. Afonso III*. Dissertação de mestrado inédita. Lisboa: Faculdade de Letras da Universidade de Lisboa.
- Baranda Leturio, Nieves (1991-1992): «Los problemas de la historia medieval de Flores y Blancaflor», *Dicenda: Cuadernos de Filología Hispánica* 10, 21-40.
- Baraut, Cebrià (1986-1987): «Els documents dels anys 1093-1100, de l'Arxiu Capítular de la Seu d'Urgell», *Urgellia* VIII, 7-149.
- Baraut, Cebrià (1988-1989): «Els documents dels anys 1101-1150 de l'Arxiu Capítular de la Seu d'Urgell», *Urgellia* IX, 7-312.
- Baraut, Cebrià / Josep Moran (1996-1997 [2000]): «Fragment d'una altra versió catalana del *Liber iudiciorum visigòtic*», *Urgellia* XIII, 7-35.
- Barceló Torres, M^a del Carmen (1984): *Minorías islámicas en el país valenciano. Historia y dialecto*. Valencia: Universidad de Valencia, Secretaría de Publicaciones.
- Barradas, Aurélio Paulo (1998): *O Rapto na Nobreza Galego-Portuguesa. O testemunho dos Livros de Linbagens*. Braga: Universidade do Minho.
- Barral Rivadulla, Mª Dolores (1998): *La Coruña en los siglos XIII-XV: historia y configuración urbana de una villa de realengo en la Edad Media*. A Coruña: Fundación Pedro Barrié de la Maza.

- Barros Guimeráns, Carlos (1994): «La frontera medieval entre Galicia y Portugal», *Medievalismo* 4, 27-39.
- Bassols de Climent, Marià / Joan Bastardas (1960-2001): *Glossarium mediae latinitatis Cataloniae: ab anno DCCC usque ad nahun MC; conditum ab...* Barcelona: Universitat de Barcelona – CSIC.
- Bastardas, Joan (1977): «El català pre-literari», en Germà Colón (coord.): *Actes del IV Col·loqui Internacional de Llengua i Literatura Catalanes (Basilea, 22-27 de març de 1976)*. Barcelona: Abadia de Montserrat, 37-64.
- Bastardas, Joan (ed.) (1984): *Usatges de Barcelona. El codi a mitjan segle XII*. Barcelona: Fundació Noguera.
- Baumgartner, Emmanuelle (1975): *Le Tristan en prose. Essai d'interprétation d'un roman médiéval*. Genève: Droz.
- Bautista Crespo, Juan (2002): «Crónica de Castilla», en C. Alvar / J. M. Lucía Megías (eds.), 285-92.
- Bec, Pierre (1984): *Burlesque et obscénité chez les troubadours. Contre-texte au Moyen Age*. Paris: Éditions Stock.
- Beltrán, Vicenç (1985): «Los trovadores en las cortes de Castilla y León: Bonifaci Calvo y Ayra Moniz d'Asme», *Cultura Neolatina* 45, 45-57.
- Beltrán, Vicenç / Gemma Avenoza (1999): «BITECA: Bibliografía de textos catalans antics», en Charles B. Faulhaber (coord.): *PHILOBIBLON*, Berkeley: The Regents of the University of California, Berkeley. URL, <<http://sunsite.berkeley.edu/Philobiblon>>.
- Berceo, Gonzalo de (1981): *El sacrificio de la misa; La vida de Santa Oria; El martirio de San Lorenzo*. Edición de Brian Dutton. London: Tamesis Books.
- Bertolucci Pizzorusso, Valeria (1992): *As poesías de Martin Soares*. Trad. ao galego de Ernesto González Seoane. Galaxia: Vigo.
- Bestilleiro Bello, Xosé (2005): «O radical do tema de presente do verbo *tra-ger* no galego medieval: estudo diacrónico», *Revista Galega de Filoloxía* 6, 11-50.
- Biber, Douglas (1993): «Using register-diversified corpora for general language studies», *Computational Linguistics* 19.2, 243-258.
- Biblia = A Biblia*. Traducción ó galego das linguas orixinais. Vigo: Sociedade de Estudos, Publicacións e Traballos (SEPT), 2001³.
- BILEGA* = F. García Gondar (dir.): *Bibliografía informatizada da lingua galega*. Santiago de Compostela: Xunta de Galicia, Centro Ramón Piñeiro para a Investigación en Humanidades, <<http://www.cirp.es/WXN/wxn/homes/bilega.html>>.
- Bono Huerta, José (1979): *Historia del Derecho notarial español. I. La Edad Media. Introducción. Preliminar y fuentes*. Madrid: Junta de Decanos de los Colegios Notariales de España.

- Bosson, Georg (1982): «Las traducciones alfonsíes y el desarrollo de la prosa científica castellana», en *Actas del coloquio hispano-alemán Ramón Menéndez Pidal*. Tübingen: Max Niemeyer, 1-14.
- Boullón Agrelo, Ana Isabel (1995): «Cronoloxía e variación das fórmulas patronímicas na Galicia altomedieval», *Verba* 22, 455-481.
- Boullón Agrelo, Ana Isabel (1998): «A influencia franca na onomástica medieval galega», en D. Kremer (ed.), 867-901.
- Boullón Agrelo, Ana Isabel (1999): *Antroponimia medieval galega (ss. VIII-XII)*. Tübingen: Max Niemeyer.
- Boullón Agrelo, Ana Isabel (2004): «Catálogo de documentos éditos en galego anteriores a 1260», *Cadernos de lingua* 26, 5-46.
- Boullón Agrelo, Ana Isabel (2005): «Consideracións sobre os primeiros textos escritos en galego na Idade Media», en A. I. Boullón Agrelo / J. L. Couceiro / F. Fernández Rei (eds.), 45-68.
- Boullón Agrelo, Ana Isabel / Xosé Luís Couceiro / Francisco Fernández Rei (eds.) (2005): *As tebras alumeadas. Estudos filolóxicos ofrecidos en homenaxe a Ramón Lorenzo*. Santiago de Compostela: Universidade de Santiago de Compostela.
- Boullón Agrelo, Ana Isabel / Henrique Monteagudo (Ino prelo): *De uerbo a uerbo. Documentos en galego anteriores a 1260*. Anexo de *Verba*. Santiago de Compostela: Universidade de Santiago de Compostela.
- Bouza Álvarez, Emilia (1960): «Orígenes de la notaría. Notarios en Santiago de 1100 a 1400», *Compostellanum* V, IV, 607-609.
- Brea, Mercedes (coord.) (1996): *Lírica profana galego-portuguesa. Corpus completo das cantigas medievals, con estudio biográfico, análise retórica e bibliografía específica*. 2 vols. Santiago de Compostela: Xunta de Galicia, Centro de Investigacións Lingüísticas e Literarias Ramón Piñeiro.
- Brea, Mercedes (coord.) (2004): *O Cancioneiro da Ajuda cen anos despois. Actas do Congreso realizado pola Dirección Xeral de Promoción Cultural en Santiago de Compostela e na Illa de San Simón os días 25-28 de maio de 2004*. Santiago de Compostela: Xunta de Galicia, Consellería de Cultura, Comunicación Social e Turismo.
- Brea, Mercedes (coord.) (2005): *Carolina Michaëlis e o Cancioneiro da Ajuda, hoxe*. Santiago de Compostela: Xunta de Galicia, Centro Ramón Piñeiro para a Investigación en Humanidades.
- Brea, Mercedes / Pilar Lorenzo Gradín (1998): *A Cantiga de Amigo*. Vigo: Edicións Xerais de Galicia.
- Brossa, Maria (1983): «Estudi lingüístic d'un document català del segle XII (Zo Són Clams) de l'Arxiu Capítular de la Seu d'Urgell», *Urgellia* VI, 335-359.
- Bruguera, Jordi (1985): «Les Homilies d'Organyà i els seus possibles occitanismes», en *Actes du XVII Congrès International de Linguistique et Philo-*

- logie Romanes* (1983). Aix-en Provence: Université de Provence, vol. III, 254-261.
- Bruguera, Jordi (ed.) (1991): *Llibre dels fets del rei en Jaume*. 2 vols. Barcelona: Barcino.
- Brunel, Clovis (1926): *Les plus anciennes chartes en langue provençale. Recueil des pièces originales antérieures au XIIIe siècle*. Paris: Auguste Picard.
- Brunner, Heinrich (1961²). *Zur Rechtsgeschichte der Römischen und Germanischen Urkunden*. Aalen: Scientia. [1880].
- Burriel, Andrés Marcos (1808 [1974]): *Memorias para la vida del santo rey don Fernando III*. Madrid: Imprenta de la Viuda de D. Joaquín Ibarra. Anotadas y editadas por Miguel de Manuel Rodríguez. [Barcelona: El Albir].
- Bustos Tovar, José Jesús (2000): «El uso de glosarios y su interés para la historia de la lengua», en *La Enseñanza en la Edad Media*. Logroño: Instituto de Estudios Riojanos, 329-355.
- Bustos Tovar, José Jesús (2004a): «La escisión latín-romance. El nacimiento de las lenguas romances: el castellano», en R. Cano Aguilar (ed.), 259-290.
- Bustos Tovar, José Jesús (2004b): «Las Glosas Emilianenses y Silenses», en R. Cano Aguilar (ed.), 291-307.
- Cacho Blecua, Juan Manuel (1997): *El gran maestro Juan Fernández de Heredia*. Zaragoza: Caja de Ahorros de la Inmaculada.
- Caetano, Marcello (1985²): *História do direito português. Fontes – Direito Público (1140-1495)*. Coimbra: Verbo.
- Cal Pardo, Enrique (1984): *El monasterio de S. Salvador de Pedroso en tierras de Trasanços*. A Coruña: Diputación Provincial.
- Cambón Suárez, Segundo (1957): *El monasterio de Santa María de Melón (ss. XII y XIII)*. Tese de doutoramento (inérita). Universidade de Santiago de Compostela.
- Cancioneiro da Ajuda*. Edição fac-similada do códice existente na Biblioteca da Ajuda. Lisboa: Edições Távola Redonda – Instituto Português do Património Arquitectónico e Arqueológico – Biblioteca da Ajuda, 1994.
- Cancioneiro da Biblioteca Nacional (Colocci-Brancuti)*. Cód. 10991. Lisboa: Biblioteca Nacional – Imprensa Nacional – Casa da Moeda, 1982.
- Cancioneiro da Vaticana = Cancioneiro português da Biblioteca Vaticana [cód.4803]*. Introdução de Luís F. Lindley Cintra. Lisboa: Centro de Estudos Filológicos – Instituto de Alta Cultura, 1973. Reprodução facsimilada.
- Cano Aguilar, Rafael (1985): «Castellano ¿drecho?», *Verba* XIII, 287-306.
- Cano Aguilar, Rafael (1989): «La construcción del idioma en Alfonso X el Sabio», *Philologia Hispalensis* IV 2, 463-473.

- Cano Aguilar, Rafael (2001): «La construcción del discurso en el siglo XIII», *Cahiers de Linguistique et de Civilisation Hispaniques Médiévales* 24, 124-141.
- Cano Aguilar, Rafael (2002): Recensión de López García 2000, *Estudis Romànics* XXIV, 250-256.
- Cano Aguilar, Rafael (ed.) (2004): *Historia de la lengua española*. Barcelona: Ariel.
- Cano González, Ana M^a / Jean Germain / Dieter Kremer (2004): *Dictionnaire historique de l'anthroponymie romane Patronymica Romanica (PatRom)*. Volume II/1. *L'homme et les parties du corps humain (première partie)*. Tübingen: Max Niemeyer.
- Cañizares del Rey, Buenaventura (1942): «El monasterio de San Martín de La Lín», *Museo de Pontevedra* 1, 177-216
- Cárdenas, Anthony J. (1992): «Alfonso X nunca escribió *castellano drecbo*», en A. Vilanova (ed.): *Actas del X Congreso de la Asociación Internacional de Hispanistas (Barcelona 21-26 agosto de 1989)*, I. Barcelona: PPU, 151-159.
- Carro García, Jesús (ed.) (1951): *Corónica de Santa María de Iria (Código gallego del siglo xv)*. Santiago de Compostela: CSIC.
- Carter, Henry H. (ed.) (1941): *Cancioneiro da Ajuda. A diplomatic edition*. New York – London: Modern Language Association of America – Oxford University Press. [Reprint: New York: Kraus Reprint Co., 1975].
- Carter, Henry H. (ed.) (1967): *The Portuguese Book of Joseph of Arimathea. Paleographical Edition with Introduction, Linguistic Study, Notes, Plates & Glossary*. Chapel Hill: The University of North Carolina Press.
- Carvalho, Herculano de (1962a): «Sincronia e diacronia nos sistemas vocálicos do crioulo cabo-verdiano», en Diego Catalán (ed.): *Miscelânea Homemaje a André Martinet: "Estruturalismo e Historia"*, vol. 3. Canarias: Biblioteca Filológica Universidad de La Laguna, 43-67; reed. en Herculano de Carvalho, *Estudos Linguísticos*, vol. 2. Coimbra: Coimbra Editora, 1984², 7-31.
- Carvalho, Herculano de (1962b): «Le vocalisme atone des parlers créoles du cap Vert», en *Actas do IX Congresso Internacional de Linguística Românica*, vol. 3 (= *Boletim de Filologia* 20). Lisboa, 3-12; reed. en Herculano de Carvalho, *Estudos Linguísticos*. Coimbra: Coimbra Editora, 1984², 35-45.
- Carvalho, Herculano de (1962c): «Nota sobre o vocalismo antigo português: valor dos grafemas e e o em sílaba átona», *Revista Portuguesa de Filologia* 12, 17-39; reed. en Herculano de Carvalho, *Estudos Linguísticos*, vol. 2. Coimbra: Coimbra Editora, 1984², 77-103.
- Carzolio, Mª Inés (2002): «Antroponimia servil en el Noroeste hispánico. Los siervos de Celanova, Sobrado y Samos», en M. Bourin / P. Chareille (eds.): *Genèse médiévale de l'anthroponymie moderne. Tome V. I. Inté-*

- gration et exclusion sociale: lectures anthroponymiques. Serfs et dépendans au Moyen Âge (VIIIe-XIIe siècles). Études d'anthroponymie médiévale, VII et VIII Rencontres, Azay-le-Ferron, 1995-1997.* Tours: Publications de l'Université de Tours, 141-214.
- Casado Lobato, M.ª Concepción (1983): *Colección diplomática del Monasterio de Carrizo*. 2 vols. León: Centro de Estudios e Investigación San Isidoro.
- Casas Rigall, Juan (1999): *La materia de Troya en las letras romances del siglo XIII hispano*. Santiago de Compostela: Universidade de Santiago de Compostela [Col. Lalia, Series Maior, n° 11].
- Caso González, José (1978): «Mester de juglaría / mester de clerecía, ¿dos mesteres o dos formas de hacer literatura?», en *Actas de la II Jornadas de Estudios Berceanos*. Logroño: IDER, 255-263.
- Castro, Ivo (1983): «Sobre a data da introdução na Península Ibérica do ciclo arturiano da Post-Vulgata», *Boletim de Filologia* 28, 81-98.
- Castro, Ivo (1984): *Livro de José de Arimateia. Estudo e edição do cod. antt 643*. Dissertação de doutoramento inédita. Lisboa: Faculdade de Letras da Universidade de Lisboa.
- Castro, Ivo (1988): «Remarques sur la tradition manuscrite de l'Estoire del Saint Graal», en D. Kremer (ed.): *Homenagem a Joseph-Maria Piel por Ocasão do seu 85° Aniversário*. Tübingen: Max Niemeyer, 195-206.
- Castro, Ivo (1991): *Curso de História da Língua Portuguesa*. Lisboa: Universidade Aberta.
- Castro, Ivo (1993): «Demanda do Santo Graal»; «Livro de José de Arimateia»; «Matéria da Bretanha»; «Merlim», en G. Lanciani / G. Tavani (coords.), 203-206, 409-411, 445-450, 456-458.
- Castro, Ivo (1998): «O fragmento galego do Livro de Tristan», en D. Kremer (ed.), vol. I, 135-149.
- Castro, Ivo (2004a): *Introdução à História do Português. Geografia da Língua. Português Antigo*. Lisboa: Colibri.
- Castro, Ivo (2004b): «A primitiva produção escrita em português», en *Orígenes de las lenguas romances en el Reino de León. Siglos IX-XII (Congreso internacional, León, 15-18 octubre 2003)*. León: Centro de Estudios e Investigación San Isidoro, 69-97.
- Castro, Ivo (2006): *Introdução à História do Português*. Lisboa: Colibri.
- Castro, Ivo / Inês Duarte (eds.) (2003): *Razões e Emoção. Miscelânea de estudos em homenagem a Maria Helena Mira Mateus*. Lisboa: Imprensa Nacional-Casa da Moeda. [Edição virtual: <<http://www.fl.ul.pt/dlgr/mateus/mateus.htm>>, 2001].
- Castro, Ivo / Rita Marquilhas / Cristina Albino (2001): *Tempo da Língua. Imagens da História da Língua Portuguesa*. [Catálogo da Exposição]. Lisboa: Instituto Camões.

- Castro, José Ariel de (1995): *O Descordo Plurilingue de Raimbaut de Vaqueiras*. Rio de Janeiro: Edição do autor.
- Catach, Nina (1990): «Graphétique et graphémique», en *LRL*, vol. V,1, 46-58.
- Catalán Menéndez-Pidal, Diego (1962): *De Alfonso X al conde de Barcelos. Cuatro estudios sobre el nacimiento de la historiografía romance en Castilla y Portugal*. Madrid: Gredos.
- Catalán Menéndez-Pidal, Diego (1989a): *El español. Orígenes de su diversidad*. Madrid: Paraninfo.
- Catalán Menéndez-Pidal, Diego (1989b): *Las lenguas circunvecinas del castellano*. Madrid: Paraninfo.
- Catalán Menéndez-Pidal, Diego (1992): «La expansión al Occidente de la Península Ibérica del modelo historiográfico *Estoria de España*», en *La Estoria de España de Alfonso X. Creación y evolución*. Madrid: Fundación Menéndez Pidal – Universidad Autónoma de Madrid, 185-96.
- Catalán Menéndez-Pidal, Diego (1997): *De la silva textual al taller historiográfico alfonsí: códices, crónicas, versiones y cuadernos de trabajo*. Madrid: Fundación Menéndez Pidal.
- CatDocSantiago = Lucas Alvarez, Manuel (1948).
- Cavero Domínguez, Gregoria / César Álvarez / José Antonio Martín (eds.) (2001): *Colección documental del Archivo Diocesano de Astorga*. León: Centro de Estudios e Investigación San Isidoro 110-112, 119-120.
- Cazal, Yvonne (1998): *Les voix du peuple. Verbum dei. Le bilinguisme latin – langue vulgaire au Moyen Âge*. Genève: Droz.
- CDACZamora = Martín, José Luis (1982).
- CDADAstorga = Cavero Domínguez, Gregoria / César Álvarez / José Antonio Martín (2001).
- CDCarboeiro = Lucas Alvarez, Manuel (1957/1958).
- CDCaracedo = Martínez Martínez, Martín (1997).
- CDCarriazo = Casado Lobato, Mª Concepción (1983).
- CDClodioRibeiro = Lucas Álvarez, Manuel / Pedro Lucas Domínguez (1996a).
- CDCoruña = Sáez, Carlos / M^a del Val González de la Peña (2004).
- CDFerreiraPantón = Fernández de Viana y Vieites, José Ignacio (1994).
- CDMelón = Cambón Suárez, Segundo (1957).
- CDMelónCOu = Soto Lamas, Mª Teresa (1992).
- CDOseira = Romaní Martínez, Miguel (1989).
- CDPombeiro = Lucas Álvarez, Manuel / Pedro Lucas Domínguez (1996b).
- CDRamirás = Lucas Álvarez, Manuel / Pedro Lucas Domínguez (1998).
- CDRibadavia = Enríquez Paradela, Mª Carmen (1987).
- CDRibasSil = Duro Peña, Emilio (1977).
- CDTrasancos = Cal Pardo, Enrique (1984).
- CDVegaEspinareda = Gómez Bajo, M.^a del Carmen (1993).

- CDVilarDonas = Novo Cazón, José-Luis (1986).
- CDXubia = Montero Díaz, Santiago (1935).
- Cerdá, Joaquín (1951-1952): «Las glosas de Arias de Balboa al Fuero Real de Castilla», *Anuario de Historia del Derecho Español* 21–22, 731–739.
- Chomsky, Noam (1979): *Reflexiones sobre el lenguaje*. Trad. de Joan A. Argente, Josep María Nadal. Barcelona: Ariel.
- Christin, Anne-Marie (1995): *L'image écrite ou la déraison graphique*. Paris: Flammarion.
- Cintra, Luís Filipe Lindley (1951): *Crónica Geral de Espanha de 1344. Edição crítica do texto português*. Lisboa: Imprensa nacional – Casa da Moeda.
- Cintra, Luís Filipe Lindley (1959): *A linguagem dos foros de Castelo Rodrigo: seu confronto com a dos foros de Alfaiates, Castelo Bom, Castelo Melhor, Coria, Cáceres e Usagre. Contribuição para o estudo do leonês e do galego-português do século XIII*. Lisboa: Publicações do Centro de Estudos Filológicos.
- Cintra, Luís Filipe Lindley (1963): «Les anciens textes portugais non littéraires», *Revue de Linguistique Romane* 27, 40–77.
- Cintra, Luís Filipe Lindley (1990): «Sobre o mais antigo texto não literário português: a Notícia de torto (leitura crítica, data, lugar de redacção e comentário linguístico)», *Boletim de Filologia* 31, 21–77.
- CODOLGA = José Eduardo López Pereira (dir.): *Corpus Documentale Latinum Gallaeciae*. Santiago de Compostela: Xunta de Galicia, Centro Ramón Piñeiro para a Investigación en Humanidades, <<http://corpus.cirp.es/codolga/>>.
- Commission Internationale de Diplomatie (1997²): *Vocabulaire international de la diplomatie*. Ed. de Mª Milagros Cárcel Ortí. València: Universitat de València.
- Compagna Perrone Capano, Anna M^a (1999-2002): «La tradizione catalana», en P. Boitani / M. Manzini / A. Bárbaro (dirs.): *Lo spazio letterario del medioevo. 2. Il medioevo volgare*. Roma: Salerno, vol. II, 595–620.
- Cooper, Louis (ed.) (1960): *El liber regum. Estudio lingüístico*. Zaragoza: Institución Fernando el Católico.
- CORDE = *Corpus diacrónico del español*. Real Academia Española, <<http://www.rae.es/>>.
- Corominas, Joan / José Antonio Pascual (1980-1991): *Diccionario crítico etimológico castellano e hispánico*. Madrid: Gredos.
- Coromines, Joan (ed.) (1989): *Homilies d'Organyà. Edició facsímil del ms. 289 de la Biblioteca de Catalunya*. Barcelona: Fundació Revista de Catalunya.
- Coseriu, Eugenio (1968-1969): *Die Geschichte der Sprachphilosophie von der Antike bis zur Gegenwart, vol. I: Von der Antike bis Leibniz. Autorisierte Vorlesungsnachschrift*. Tübingen: Narr.

- Coseriu, Eugenio (1973): *Lezioni di lingüistica generale*. Torino: Boringhieri.
[Versión española de José Mª Azáceta y García de Albéniz: *Lecciones de lingüística general*. Madrid: Gredos, 1981].
- Costa, António Domingues de Sousa (1957): *Um mestre português em Bolo-nha no século XIII: João de Deus*. Braga.
- Costa, Avelino de Jesús da (1977): «Os mais antigos documentos escritos em português: revisão de um problema histórico-lingüístico», *Revista Portuguesa de História* 17, 263-341.
- Costas González, Xosé Henrique (1994): *Aproximación sincrónica e diacrónica ó estudio das sibilantes galegas*. Tese de doutoramento (iné dita). Universidade de Santiago de Compostela.
- CSM = Mettmann, Walter (1981).
- Cuesta Torre, Mª Luzdivina (1994): *Aventuras amorosas y caballerescas en las novelas de Tristán*. León: Universidad.
- Curto, Silvio (1989): *La scrittura nella storia dell'uomo*. Milano: Cisalpino.
- CVFG = Sarmiento, Martín (1970).
- DD = Santamarina, Antón (ed.) (2003).
- D'Emilio, James (2003): «Writing is the precious treasury of memory: Scribes and Notaries in Lugo (1150-1240)», en Herrad Spilling (coord.): *La collaboration dans la production de l'écrit médiéval. Actes du XIIIe Colloque du Comité international de paléographie latine (Weingarten, 22-25 septembre 2000)*. (Matériaux pour l'histoire publiés par l'École des Chartes, 4). Paris: Ecole des Chartes, 379-410.
- D'Heur, Jean-Marie (1973): *Troubadours d'Oc et troubadours galiciens-portugais*. Paris: Fundação Calouste Gulbenkian.
- de Ureña y Smenjaud, Rafael / A. Bonilla y San Martín (eds.) (1924): *Obras del maestro Jacobo de las Leyes, jurisconsulto del siglo XIII*. Madrid: Editorial Reus.
- Deaño Gamallo, Carlos (2004): *Ribadavia y su comarca en la Baja Edad Media*. Sada (A Coruña): Edición do Castro.
- Delgado Echevarría, Jesús (1997): *Los fueros de Aragón*. Zaragoza: Caja de Ahorros de la Inmaculada.
- Delille, Karl Heinz (1970): *Die geschichtliche Entwicklung des präpositionalen Akkusativs im Portugiesischen*. Bonn: Romanisches Seminar der Universität Bonn.
- Deyermond, Alan (1973): *Historia de la Literatura Española, I, Edad Media*. Barcelona: Ariel.
- Deyermond, Alan (1995): *La literatura perdida de la Edad Media castellana. Catálogo y estudio, I: Épica y romances*. Salamanca: Universidad.
- Dias, Aida Fernanda (2001): «As Partidas de Afonso X: novos fragmentos em língua portuguesa, 2», *Romance Philology* 54, 263-76.

- Díaz y Díaz, Manuel Cecilio (1971): «Problemas de la cultura en los siglos xi y xii. La escuela episcopal de Santiago», *Compostellanum* 16, 187-200.
- Díaz y Díaz, Manuel Cecilio (1975): «La Escuela Episcopal de Santiago en los siglos xi-xiii», *Liceo Franciscano* 28, 183-188.
- Díaz y Díaz, Manuel Cecilio (1978): *Las primeras glosas hispánicas*. Barcelona: Universitat Autònoma de Barcelona.
- Díaz y Díaz, Manuel Cecilio (1981): «El cultivo del latín en el siglo x», *Anuario de Estudios Filológicos* 4, 71-81.
- Díaz y Díaz, Manuel Cecilio (1983): *Hechos de don Berenguel de Landoria, Arzobispo de Santiago*. Introducción, edición crítica y traducción. Santiago de Compostela: Universidad de Santiago de Compostela.
- Díaz y Díaz, Manuel Cecilio / Fernando López Alsina / Serafín Moralejo Álvarez (1985): *Los Tumbos de Compostela*. Madrid: Edición realizada por Edilán para el Banco Simeón.
- Díaz y Díaz, Manuel Cecilio / Mª Virtudes Pardo Gómez / Daría Vilariño Pintos (1990): *Ordoño de Celanova. Vida y Milagros de San Rosendo*. A Coruña: Fundación Pedro Barrié de la Maza.
- Diéguez González, Júlio (2000 [2002]): *O patronímico na onomástica pessoal dos documentos notariais galegos e portugueses na Baixa Idade Média (1250-1500)*. Tese de doutoramento. Universidade de Santiago de Compostela. [Publicación en CD-ROM. Universidade de Santiago de Compostela].
- Dionísio, João (1995): «Ai, amor, amore de Pero Cantone, de Fernan Soarez de Quinhones», en *Medioevo y Literatura. Actas del V Congreso de la Asociación Hispánica de Literatura Medieval (Granada, 27 septiembre – 1 octubre 1993)*. Granada: Universidad de Granada, vol. II, 173-180.
- DocBóveda = García Álvarez, Manuel Rubén (1975).
- DocCOu = Duro Peña, Emilio (1996).
- DocDevOurense = Ferro Couselo, Xesús (1967).
- DocLalín = Cañizares del Rey, Buenaventura (1942).
- DocNaves = Duro Peña, Emilio (1968).
- DocSantiago1 = López Ferreiro, Antonio (1899-1911).
- DocSantiago2 = López Alsina, Fernando (1988).
- DOELP = Machado, José Pedro (2003³).
- Domínguez Sánchez, Santiago (2000): *Colección documental del monasterio de Santa María de Carbajal (1093-1461)*. León: Centro de Estudios e Investigación San Isidoro, 215.
- Duarte, Luís Fagundes (1986): *Documentos em Português da Chancelaria de D. Afonso III*. Dissertação de mestrado inédita. Faculdade de Letras da Universidade de Lisboa.
- Durany Castrillo, Mercedes (1996): «Ourense na Idade Media», en *Historia de Ourense*. A Coruña: Vía Láctea, 119-175.

- Duro Peña, Emilio (1962): «Los códices de la Catedral de Orense», *Hispania Sacra* XIV.27, 185-212.
- Duro Peña, Emilio (1967): «El monasterio de San Salvador de Sobrado de Trives», *Archivos Leoneses* 41, 1-80.
- Duro Peña, Emilio (1968): «El monasterio de Santa Comba de Naves», *Anuario de Estudios Medievales* 5, 137-179.
- Duro Peña, Emilio (1977): *El monasterio de San Estevo de Ribas de Sil*. Ourense: Instituto de Estudios Orensanos “Padre Feijoo”.
- Duro Peña, Emilio (1996): *Documentos da Catedral de Ourense*. Santiago de Compostela: Consello da Cultura Galega.
- Dutton, Brian (1980): «Berceo y la Rioja medieval, unos apuntes botánicos», *Berceo* 98, 3-30, <<http://www.vallenajerilla.com/obrasberceo/sanlorenzo.htm>>.
- Echenique Elizondo, Mª Teresa (2005): *Las lenguas de un reino. Historia lingüística hispánica*. Madrid: Gredos.
- EADL = Staaff, Erik (1907 [1992]).
- Eiján Lorenzo, Samuel (1981): *Historia de Rivadavia y sus alrededores*. Lugo: Alvarellos. [Ed. facsímile da orix.: Madrid, 1920].
- Emiliano, António H. de Albuquerque (2003a): *Latim e Romance em Documentação Notarial da Segunda Metade do Século XI. Análise Scripto-Lingüística de Textos Provenientes de “Territorium Bracarense” (Liber Fidei, 1050-1110)*. Lisboa: Fundação para a Ciência e a Tecnologia.
- Emiliano, António H. de Albuquerque (2003b): «Observações sobre a “produção primitiva portuguesa” a propósito dos dois testemunhos do Testamento de Pedro Fafes de 1210», *Verba* 30, 203-236.
- Emiliano, António H. de Albuquerque (2003c): «Sobre a questão d’“os mais antigos textos escritos em português”», en I. Castro / I. Duarte (eds.), 261-278.
- Emiliano, António H. de Albuquerque / Susana Pedro (2004): «De Notícia de Torto: aspectos paleográficos e scriptográficos e edição do mais antigo documento particular português conhecido», *Zeitschrift für romanische Philologie* 120, 1-81.
- Enríquez Paradela, M. Carmen (1987): *Colección diplomática del monasterio y convento de Santo Domingo de Ribadavia*. Anexo 8 do *Boletín Auriense*. Ourense: Museo Arqueológico Provincial.
- Entwistle, William J. (1969): *The Spanish Language, together with portuguese, catalan and basque*. London: Faber & Faber. [Trad. ao español de F. Villar (1999): *Las lenguas de España: castellano, catalán, vasco y gallego-portugués*. Madrid: Istmo].
- Fariña Jamardo, Xosé (1996): *A parroquia rural en Galicia*. Santiago de Compostela: EGAP.

- Fernández Campo, Francisco (1993): «Martin Moxa», en G. Lanciani / G. Tavani (coords.), 438-439.
- Fernández Catón, José María (1990): *El llamado Tumbo Colorado y otros Códices de la Iglesia Compostelana. Ensayo de reconstrucción*. León: Centro de Estudios e Investigación San Isidoro – Archivo Histórico Diocesano.
- Fernández Catón, José María (1994): *Colección documental del archivo de la catedral de León (1269-1300)*. vol. IX. Colección Fuentes y estudios. León: Centro de Estudios e Investigación San Isidoro – Archivo Histórico Diocesano.
- Fernández Catón, José María (2006): «El “Tumbo Legionense”. Notas sobre su origen, redacción, estructura, contenido y utilización», en *Actas del IV Congreso Internacional de Latim Medieval Hispánico (Lisboa, 12-15 de Outubro de 2005)*. Lisboa: Centro de Estudos Clássicos, 415-434.
- Fernández de Viana y Vieites, José Ignacio (1994): *Colección diplomática del monasterio de santa María de Ferreira de Pantón*. Lugo: Deputación Provincial.
- Fernández de Viana y Vieites, José Ignacio (2003-2004): «Más notas sobre el ‘Tumbo Viejo’ de Lugo», en *Acta Historica et Archaeologica Mediaevalia* 25, 593-604.
- Fernández de Viana y Vieites, José Ignacio / Juan Carlos de Pablos Ramírez / Mª Teresa González Balasch (1996-1997): «El tumbo de Caaveiro», *Cátedra* 3, 267-437; 4, 221-385. [Vid. Fernández de Viana 1999].
- Fernández de Viana y Vieites, José Ignacio / Mª Teresa González Balasch (1999): «El tumbo de San Juan de Caaveiro», en C. de Castro Álvarez / J. Fernández de Viana y Vieites / T. González Balasch: *El monasterio de San Juan de Caaveiro*. Coruña: Deputación Provincial. [Vid. Fernández de Viana 1996-1997].
- Fernández Flórez, José Antonio / Marta Herrero de la Fuente (1999): *Colección documental del monasterio de Santa María de Otero de las Dueñas I (854-1108)*. León. Centro de Estudios e Investigación San Isidoro.
- Fernández-Guerra y Orbe, Aureliano (1865): *El fuero de Avilés*. Madrid: Imprenta Nacional.
- Fernández-Ordóñez, Inés (1992): *Las estorias de Alfonso el Sabio*. Madrid: Istmo.
- Fernández-Ordoñez, Inés (coord.) (2000): *Alfonso X el sabio y las Crónicas de España*. Valladolid: Universidad de Valladolid – Centro para la Edición de los Clásicos Españoles.
- Fernández-Ordóñez, Inés (2002): «General Estoria», en C. Alvar / J. M. Lucía Megías (eds.), 42-54.
- Fernández-Ordóñez, Inés (2004): «Alfonso X el Sabio en la historia del español», en R. Cano Aguilar (ed.), 381-422.

- Fernández Rodríguez, Manuel (2004): *Toronium. Aproximación a la historia de una tierra medieval*. Santiago de Compostela: Instituto de Estudios Gallegos 'Padre Sarmiento' – CSIC.
- Ferrari, Anna (1979): «Formazione e struttura del Canzoniere Portoghese della Biblioteca Nazionale di Lisbona (Cod. 10991: Colocci-Brancuti)», *Arquivos do Centro Cultural Português* XIV, 27-142.
- Ferrari, Anna (1993a): «Cancioneiro da Biblioteca Nacional (Colocci-Brancuti)», en G. Lanciani / G. Tavani (coords.), 118-123.
- Ferrari, Anna (1993b): «Cancioneiro da Biblioteca Vaticana», en G. Lanciani / G. Tavani (coords.), 123-126.
- Ferreira Priegue, Elisa (1988): *Galicia en el comercio marítimo medieval*. A Coruña: Fundación Pedro Barrié de la Maza.
- Ferreira, José de Azevedo (1993): «Partidas (de Alfonso X)», en G. Lanciani / G. Tavani (coords.), 511-512.
- Ferreira, Maria do Rosário (2001): «Paralelismo “perfeito”: uma sobrevivência pré-trovadoresca?», en *Figura*. Faro: Edição da Universidade do Algarve, 293-309.
- Ferreiro, Manuel (1995): *Gramática histórica galega*. Santiago de Compostela: Laiovento.
- Ferreiro, Manuel (1997): *Gramática histórica galega. II Lexicoloxía*. Santiago de Compostela: Laiovento.
- Ferro Couselo, Xesús (1957): «Ribadavia en sus orígenes», *Vida Gallega* 728.
- Ferro Couselo, Xesús (1967): *A vida e a fala dos devanceiros. Escolma de documentos en galego dos séculos XIII ao XVI*. 2 vols. Vigo: Galaxia. [Edición facsímile: Vigo: Galaxia – Fundación Penzol, 1996].
- Ferro Ruibal, Xesús (dir.) (1992): *Diccionario dos nomes galegos*. Vigo: Ir Indo.
- Fidalgo Francisco, Elvira (2002): *As cantigas de Santa María*. Vigo: Xerais.
- Fidalgo Francisco, Elvira / Mercedes Brea López (2004): «Versiones iberorrománicas de los milagros de Santiago», en J. M. Cacho Blecua / Mª J. Lacarra (eds.): *Tipología de las formas narrativas breves románicas medievales*, III. Zaragoza – Granada: Universidad de Zaragoza – Universidad de Granada, 183-211.
- Fidalgo Francisco, Elvira / Pilar Lorenzo Gradín (1994): *Estudios galegos en homenaxe ó profesor Giuseppe Tavani*. Santiago de Compostela: Xunta de Galicia, Centro de Investigacións Lingüísticas e Literarias Ramón Piñeiro.
- Filgueira Valverde, Xosé (1982): «O galego escrito, entre o latín e o castelán, no Medioevo», en R. Lorenzo / D. Kremer (eds.): *Tradición, actualidade, e futuro do galego. Actas do coloquio de Tréveris*. Santiago de Compostela: Xunta de Galicia, 127-130.

- Fletcher, Richard (1978): *The Episcopate in the Kingdom of Leon in the Twelfth Century*. Oxford: University Press.
- Fletcher, Richard (1992): *A vida e o tempo de Diego Xelmírez*. Vigo: Galaxia. [Trad. de Henrique Monteagudo e Mª Xesús Lama do orixinal inglés *Saint James's catapult: the life and times of Diego Gelmírez of Santiago de Compostela*. Oxford: Clarendon Press, 1984].
- Floriano Cumbreño, Antonio C. (1960): *Colección diplomática del monasterio de Belmonte*. Oviedo: Instituto de Estudios Asturianos.
- Floriano Llorente, Pedro (1968): *Colección diplomática del monasterio de San Vicente de Oviedo*. Oviedo: Diputación.
- Frago Gracia, Juan A. (1993): *Historia de las bablas andaluzas*. Madrid: Arco/Libros.
- Frago Gracia, Juan A. (2002): *Textos y normas. Comentarios lingüísticos*. Madrid: Gredos.
- Franchini, Enzo (2001): *Los debates literarios en la Eda Media*. Madrid: Ediciones del Laberinto.
- Franchini, Enzo (2004): «Los primeros texto literarios: del Auto de los Reyes Magos al Mester de Clerecía», en R. Cano Aguilar (ed.), 325-353.
- Frank, István (1949): «Les troubadours et le Portugal», en *Mélanges d'Études Portugaises offerts à M. Georges Le Gentil*. Lisboa: Instituto para a Alta Cultura, 199-226.
- Frappier, Jean (1978): «Le cycle de la Vulgate (Lancelot en prose et Lancelot-Graal)», en *Grundriss der romanischen Literatur des Mittelalters, Band IV/1*. Heidelberg: Carl Winter, vol. I, 536-589.
- Freire Camaniel, José (1998): *El monacato gallego en la Alta Edad Media*. A Coruña: Fundación Pedro Barrié de la Maza.
- Gallego Domínguez, Olga (1986): «Tumbo de las viñas de Ribadavia», en *Boletín Auriense XVI*, 157-176.
- García Álvarez, Manuel Rubén (1963): *Memorial histórico español. Colección de documentos, opúsculos y antigüedades. I. El Cronicon iriense*. Madrid: Maestre.
- García Álvarez, Manuel Rubén (1966): «Los Arias de Galicia y sus relaciones familiares con Fernando II de León y Alfonso I de Portugal», *Bracara Augusta* 20, 1-19.
- García Álvarez, Manuel Rubén (1975): «Sobre la fundación del monasterio orensano de Bóveda», *Bracara Augusta* 67-68, 111-143.
- García Arias, Xosé Lluís (1995): «Las "scriptae" asturianas y leonesas», en *LRL*, vol. II,2, 618-649.
- García de Valdeavellano, Luis (1998): *Curso de historia de las instituciones españolas. De los orígenes al final de la Edad Media*. Madrid: Alianza.

- García Oro, José (2006): *Los Franciscanos en España: historia de un itinerario religioso*. Santiago de Compostela: El Eco Franciscano.
- García Solalinde, Antonio (1916): «Las versiones españolas del Roman de Troie», *Revista de Filología Hispánica* 3, 121-65.
- García Solalinde, Antonio (ed.) (1930): *Alfonso el Sabio. General Estoria, Primera parte*. Madrid: Centro de Estudios Históricos.
- García Tato, Isidro (2004): *Las encomiendas gallegas de la Orden militar de San Juan de Jerusalén: estudio y edición documental*. Santiago de Compostela: Instituto de Estudios Galegos Padre Sarmiento.
- García Turza, Javier / Claudio García Turza (1996): *Una nueva visión de la lengua de Berceo a la luz de la documentación emilianense del siglo XIII*. Logroño: Universidad de La Rioja.
- García Villalada, Zacarías (1974): *Paleografía Española*. Barcelona: Ediciones El Albir.
- García y García, Antonio (1956): *Laurentius hispanus. Datos biográficos y estudio crítico de sus obras*. Roma / Madrid: CSIC [Cuadernos del Instituto Jurídico Español, 6].
- García y García, Antonio (1976): *Estudios sobre la canonística portuguesa medieval*. Madrid: Fundación Universitaria Española.
- García y García, Antonio (dir.) (1981): *Synodicon hispanum. I. Galicia*. Madrid: Biblioteca de Autores Cristianos.
- Gargallo, José Enrique (1999): «El aragonés en su contexto romance», en F. Nagore / F. Rodés / Ch. Vázquez (eds.): *Estudios y Rechiras arbol d'a lengua aragonesa y a suya literatura*. Uesca: Instituto de Estudios Altoaragoneses, 11-29.
- Garmonsway, George N. (ed.) (1939): *Aelfric's Colloquy*. London: Methuen & Co. Ltd.
- Girón Alconchel, José Luis (2002): *Comentario de textos de clerecía: Alexandre y Apolonio*. Madrid: Arco/Libros.
- GLK = Keil, Henrich (1961).
- Gómez Bajo, M^a del Carmen (1993): *Documentación medieval del monasterio de San Andrés de Vega de Espinareda (León) (Siglos XII-XIII)*. Salamanca: Universidad de Salamanca, 24-5.
- Gómez Clemente, Xosé María (ed.) (2001): *Miragres de Santiago: o manuscrito 7455 da Biblioteca Nacional de Madrid*. Tese de doutoramento. Universidade de Santiago de Compostela.
- Gómez Redondo, Fernando (1998): *Historia de la prosa medieval castellana, I. La creación del discurso prosístico: el entramado cortesano*. Madrid: Cátedra.
- Gómez Sánchez, Anxo / Mercedes Queixas Zas (2001): *Historia xeral da literatura galega*. Vigo: A Nosa Terra.

- Gonçalves, Elsa (1976): «La Tavola Colocciana. Autori Portughesi», *Arquivos do Centro Cultural Português* X, 387-448.
- Gonçalves, Elsa (1993): «Tenção», en en G. Lanciani / G. Tavani (coords.), 622-624.
- González Balasch, Mª Teresa (2004): *Tumbo B de la Catedral de Santiago*. Santiago de Compostela: Seminario de Estudos Galegos.
- González González, Julio (1944): *Alfonso IX*. 2 vols. Madrid: CSIC – Instituto Jerónimo Zurita.
- González González, Julio (1983): *Reinado y diplomas de Fernando III*. 3 vols. Córdoba: Monte de Piedad y Caja de Ahorros de Córdoba.
- González Jiménez, Manuel (2004): «El reino de Castilla durante el siglo XIII», en R. Cano Aguilar (ed.), 357-379.
- González Ollé, Fernando (2002): «El habla cortesana, modelo principal de la lengua española», *Boletín de la Real Academia Española* LXXXII, 153-231.
- González Ollé, Fernando (2003): «Evoluciones no generalizadas: “possum” + infinitivo, por futuro imperfecto de indicativo y sonorización de consonante sorda inicial + sonante», en H. Perdiguero (ed.), 113-122.
- González Vázquez, Marta (1996): *El Arzobispo de Santiago, una instancia de poder en la Edad Media (1150-1400)*. Sada (A Coruña): Edición do Castro.
- Gracia, Paloma (1996): «El ciclo de la Post-Vulgata y sus versiones hispánicas», *Voz y Letra* VII/1, 5-15.
- Griera, Antoni (1917-1918): «Les Homilies d'Organyà, transcripció diplomàtica», *Vida Cristiana* XXI, 132-142; XXII, 172-178.
- Guardiola, Conrado (ed.) (1998): *Rams de flores o libro de actoriades. Obra compilada bajo la protección de Juan Fernández de Hereda, Maestre de la Orden del Hospital de San Juan de Jerusalén (ed. del ms. de la Real Biblioteca de El Escorial Z-I-2)*. Zaragoza: Institución Fernán do el Católico.
- Guerra, António Joaquim Ribeiro (1996 [2003]): *Os Diplomas Privados em Portugal dos Séculos IX a XII. Gestos e atitudes de rotina dos seus autores materiais*. Dissertação de doutoramento (inérita). [Publicado en Lisboa: Faculdade de Letras].
- Guillamet, Jaume (2003): *Els orígens de la premsa a Catalunya. Catàleg de periòdics antics (1641-1833)*. Barcelona: Arxiu Municipal.
- Gutiérrez Cuadrado, Juan / José Antonio Pascual (1995): «De cómo el castellano se convirtió en español», en A. García Simón (coord.): *Historia de una cultura. La singularidad de Castilla*. Valladolid: Junta de Castilla y León, vol.2, 320-385.
- Gutiérrez Cuadrado, Juan (2003): «Latín y romance en la familia foral conicense», en H. Perdiguero (ed.), 123-138.
- Gutiérrez García, Santiago (1998): «A corte poética de Afonso III o Bolonhês e a materia de Bretaña», en D. W. Flitter / P. Odber de Baubeta (coords.):

- Ondas do mar de Vigo. Actas do Simposio Internacional sobre a Lírica Medieval Galego-Portuguesa (Birmingham, 1998)*. Birmingham: Seminario de Estudos Galegos, Department of Hispanic Studies, The University of Birmingham, 108-123.
- Gutiérrez García, Santiago (2005): «Consideracións sobre o período medieval na historiografía literaria galega», *Boletín Galego de Literatura* 31, 29-47.
- Gutiérrez García, Santiago / Pilar Lorenzo Gradín (2001): *A literatura artúrica en Galicia e Portugal na Idade Media*. Santiago de Compostela: Universidade de Santiago de Compostela.
- Gutiérrez Pichel, Ricardo ([no prelo]): «A documentación 'non dispositiva' na emerxencia do galego escrito», *Cadernos de Lingua* 29.
- Guyotjeannin, Olivier / Jacques Picke / Benoît-Michel Tock (1993): *Diplomatique médiévale*. Turnhout: Brepols.
- Hammarström, Göran (1953): *Étude de Phonétique Auditive sur les Parlers de l'Algarve*. Uppsala: Almqvist & Wiksells Boktryckeri Ab.
- Hart, Thomas R. (1955): «Notes on the Sixteenth Century Portuguese Pronunciation», *Word* 11, 404-415.
- Hart, Thomas R. (1959): «The Overseas Dialects as Sources for the History of Portuguese Pronunciation», en *Actas do III Colóquio Internacional de Estudos Luso-Brasileiros (Lisboa 1957)*. Lisboa, vol.1, 161-272.
- Haskins, Charles H. (1927): *The Renaissance of the Twelfth Century*. Cambridge: Harvard University Press.
- HC = *Historia Compostellana*. Edición e estudio de Emma Falque Rey. Tvrnholti: Brepols, 1988 (Corpvs Christianorum, Continuatio Mediaevalis LXX). [*Historia compostellana*. Madrid: Akal. Traducción y comentario de Emma Falque Rey, 1994].
- Head, Brian F. et alii (eds.): *História da Língua e História da Gramática. Actas do encontro*. Braga: Universidade do Minho – Centro de Estudos Humanísticos.
- Hernández Alonso, César (1993): «Las Glosas. Interpretación y estudio lingüístico», en C. Hernández Alonso et alii: *Las Glosas Emilianenses y Silenses*. Burgos: Ayuntamiento de Burgos.
- Hilty, Gerold (1995): «Las «scriptae» aragonesas y navarras», en *LRL*, vol. II.2, 512-527.
- Hjelmslev, Louis (1943): «Omkring Sprogteoriens Grundlæggelse», en *Festskrift udg. af Københavns Universitet*, 1-113. [Versión española de J. L. Díaz de Liaño: *Prolegómenos a una teoría del lenguaje*. Madrid: Gredos, 1969].
- Holtus, Günter / Harald Völker (2005): «Los primeros documentos de las lenguas francesa y occitana y el problema de la localización», *Aemilianense* 1, 311-43.

- Houaiss, Antônio (coord.) (2001): *Dicionário Houaiss da língua portuguesa*. Rio de Janeiro: Instituto Antônio Houaiss de Lexicografia – Objetiva.
- Huber, Joseph (1933): *Altportugiesisches Elementarbuch*. Heidelberg: Carl Winters Universitätsbuchhanlung. [Trad. portuguesa de Mª M. Gouveia Delille: *Gramática do Português Antigo*. Lisboa: Fundação Calouste Gulbenkian, 1986].
- Iglesia Ferreirós, Aquilino (1998): «Rex superiorem non recognoscens. Hugolino de Sesso y el Studium de Palencia», *Initium* 3, 1–205.
- Jiménez Gómez, Santiago (1985): «Afonso o Sabio: ¿diverxencia ou extrañamento?», *Cuadernos de estudios gallegos* 35, 147-165.
- Jiménez Gómez, Santiago (1987): «O 'Memorial de aniversarios' da catedral de Lugo», en *Jubilatio. Homenaje de la Facultad de Geografía e Historia a los profesores don Manuel Lucas Álvarez y don Ángel Rodríguez González*. Santiago de Compostela: Universidade de Santiago de Compostela, 161-227.
- Jung, Marc-René (1996): *La légende de Troie en France au Moyen Age: analyse des versions françaises et bibliographie raisonnée des manuscrits*. Basel: Francke.
- Kabatek, Johannes (2000): «Lo Codi und die okzitanischen Texttraditionen im 12. und 13. Jahrhundert», en A. Rieger (ed.): *Provenzalistik, Altokzitanistik und Okzitanistik. Geschichte und Auftrag einer europäischen Philologie (Akten der gleichnamigen Sektion des Deutschen Romanistentages in Osnabrück 1999)*. Frankfurt am Main: Peter Lang, 147-163.
- Kabatek, Johannes (2001): «¿Cómo investigar las tradiciones discursivas medievales? El ejemplo de los textos jurídicos castellanos», en D. Jacob / J. Kabatek (eds.): *Lengua medieval y tradiciones discursivas en la Península Ibérica: descripción gramatical – pragmática histórica – metodología*. Frankfurt am Main – Madrid: Vervuert – Iberoamericana, 97-132.
- Kabatek, Johannes (2004a): «Tradiciones discursivas jurídicas y elaboración lingüística en la España medieval», *Cahiers de Linguistique Hispanique Médiévale* 27, 249-261.
- Kabatek, Johannes (2004b): «Tradiciones discursivas y cambio lingüístico. Algunas reflexiones teóricas sobre tradiciones de textos jurídicos en la Edad Media en el mediodía francés y en la Península Ibérica», <www.kabatek.de/discurso>.
- Kabatek, Johannes (2005a): *Die Bolognesische Renaissance und der Ausbau romanischer Sprachen – Juristische Texttraditionen und Sprachentwicklung in Südfrankreich und Spanien im 12. und 13. Jahrhundert*. Tübingen: Niemeyer (*Beihfte zur Zeitschrift für Romanische Philologie*).
- Kabatek, Johannes (2005b): «Las tradiciones discursivas del español medieval: historia de textos e historia de la lengua», *Iberoromania* 62, 28-43.

- Kasten, Lloyd (1990): «Alfonso el Sabio and the Thirteenth-Century Language», en R. I Burns (ed.): *Emperor of Culture: Alfonso X the Learned of Castile and his Thirteenth-Century Renaissance*. Philadelphia: University of Pennsylvania Press, 33-45, <<http://www.libro.uca.edu/alfonso10/emperor3.htm>>.
- Keil, Henrich (1961): *Grammatici Latini*. 8 vols. Leipzig: Hindsheim.
- Koch, Peter (1993): «Pour une typologie conceptionnelle et médial des plus anciens documents/monuments des langues romanes», en M. Selig *et alii* (eds.): *Le passage á l'écrit des langues romanes*. Tübingen: Gunter Narr Verlag, 39-82.
- Koch, Peter / Wulf Oesterreicher (1990): *Gesprochene Sprache in der Romania: Französisch, Italienisch, Spanisch*. Tübingen: Max Niemeyer.
- Koch, Peter / Wulf Oesterreicher (2001): «Langage parlé et langage écrit», en *LRL*, vol. I.2, 584-627.
- Kremer, Dieter (coord.) (1997): *Dictionnaire historique de l'anthroponymie romane (PatRom). Présentation d'un projet*. Tübingen: Max Niemeyer.
- Kremer, Dieter (ed.) (1998): *Homenaxe a Ramón Lorenzo*. 2 vols. Vigo: Galaxia.
- Lagares, Xoán Carlos (2000): *E por esto fez este cantar: Sobre as rubricas explicativas dos cancioneiros profanos galego-portugueses*. Santiago de Compostela: Laiovento.
- Lanciani, Giulia / Giuseppe Tavani (coords.) (1993): *Dicionário de Literatura Medieval Galega e Portuguesa*. Lisboa: Caminho.
- Lanciani, Giulia / Giuseppe Tavani (1995): *As cantigas de escarnio*. Trad. ao gal.: Silvia Gaspar. Vigo: Xerais.
- Lapa, Manuel Rodrigues (1930): «A Demanda do Santo Graal. Prioridade do texto português», *A Língua Portuguesa* [Lisboa, 1929-1930], 1, 266-279, 305-316.
- Lapa, Manuel Rodrigues (1970² [1995³]): *Cantigas d'escarnio e de mal dizer dos cancioneiros medievais galego-portugueses*. Vigo: Galaxia [1ª ed., 1965. 3ª ed. ilustrada: Vigo / Lisboa: Ir Indo Edicións / Edições J. Sá da Costa, 1995].
- Lapa, Manuel Rodrigues (1982): *Miscelânea de Língua e Literatura Medieval Portuguesa*. Coimbra: Universidade de Coimbra. [Inclui Lapa (1930)].
- Lapesa Melgar, Rafael (1948): *Asturiano y provenzal en el fuero de Avilés*. Salamanca: Universidad de Salamanca.
- Lapesa Melgar, Rafael (1959 [1981⁹]): *Historia de la lengua española*. Madrid: Escelicer [Madrid: Gredos].
- Lapesa Melgar, Rafael (1998): *El dialecto asturiano occidental en la Edad Media*. Sevilla: Universidad de Sevilla.
- Le Page, Robert Brock / André Tabouret-Keller (1985): *Acts of identity: Creole-based approaches to language and ethnicity*. Cambridge: University Press.

- Lehiste, Ilse (1988): *Lectures in Language Contact*. London: The MIT Press.
- Leirós Fernández, Eladio (1951): *Catálogo de los pergaminos monacales del archivo de la S.I. Catedral de Orense*. Santiago: El Eco Franciscano.
- Lingane Conde, Antonio (1973): *Los orígenes del monacato benedictino en la Península Ibérica*. León: Centro de Estudios e Investigaciones San Isidoro.
- Lindsay, W. M. (ed.) (1959): *Captivi* / Plauto. 2 vols. Oxford: Typographeo Clarendoniano.
- Lo Codi en castellano. Según los manuscritos 6416 y 10816 de la Biblioteca Nacional*, ed. y estudio preliminar de Juan Antonio Arias Bonet. Madrid: Universidad Complutense, 1984.
- Lo Codi in der lateinischen Übersetzung des Ricardus Pisanus*, ed. Hermann Fitting. Halle, 1906. [Nachdruck Aalen: Scientia, 1968].
- Lo Codi. Eine Summa Codicis in provenzalischer Sprache aus dem XII. Jahrhundert*. Die provenzalische Fassung der Handschrift A (Sorbonne 632). Vorarbeiten zu einer kritischen Textausgabe [mit Texttranskription], von Felix Derrer. Zürich: Juris, 1974.
- Lodares, Juan Ramón (1995): «Alfonso el Sabio y la lengua de Toledo (Un motivo político-jurídico en la promoción del castellano medieval)», *Revista de Filología Española* LXXV, 35-56.
- Lodares, Juan Ramón (1999): «Consideraciones sobre la historia económica y política de la lengua española», *Zeitschrift für Romanische Philologie* 115, 117-154.
- Lomax, Derek W. (1971): «La lengua oficial de Castilla», en A. Rosetti (ed.): *Actes du XIIe Congrès International de Linguistique et Philologie Romanes*. Bucaresti: Universitatea, vol. II, 411-17.
- Lopes, António da Costa (2003): *O trovador Guilhade e a sua terra de origem*. Barcelos: Câmara Municipal de Barcelos.
- Lopes, Graça Videira (1998²): *A sátira nos Cancioneiros medievais galego-portugueses. Sátira, zombaria e circunstância no Cancioneiro Geral de Garcia de Resende*. Lisboa: Editorial Estampa.
- López Alsina, Fernando (1976): *Introducción al fenómeno urbano medieval gallego a través de tres ejemplos: Mondoñedo, Vivero y Ribadeo*. Santiago de Compostela: Universidade de Santiago de Compostela.
- López Alsina, Fernando (1987): «La formación de los núcleos urbanos de la fachada Atlántica del señorío de la Iglesia de Santiago en el siglo XII, Padrón, Noya y Pontevedra», en *Jubilatio. Homenaje de la Facultad de Geografía e Historia a los profesores don Manuel Lucas Álvarez y don Ángel Rodríguez González*. Santiago de Compostela: Universidade de Santiago de Compostela, I, 107-117.
- López Alsina, Fernando (1988a): *La ciudad de Santiago de Compostela en la Alta Edad Media*. Santiago de Compostela: Ayuntamiento de Santiago de

- Compostela – Centro de Estudios Jacobeos – Museo Nacional de las Peregrinaciones.
- López Alsina, Fernando (1988b): «Documento de compra-venta dunha casa en Santiago pertencente ó mosteiro de Sobrado», en *O Pórtico da Gloria e o seu tempo*. Catálogo da exposición conmemorativa do VIII centenario da colocación dos dinteis do Pórtico da Gloria da Catedral de Santiago de Compostela (Santiago do 16 setembro ó 17 de novembro de 1988). [Santiago de Compostela]: Dirección Xeral do Patrimonio Histórico e Documental, 34.
- López Alsina, Fernando (1993): «El Camino de Santiago como eje del desarrollo urbano en la España medieval», *Revista Científica Icomos* 2, 50-60.
- López Alsina, Fernando (1999a): «Parroquias y diócesis: el Obispado de Santiago de Compostela», en J. A. García de Cortázar (ed.): *Del Cantábrico al Duero. Trece estudios sobre la organización social del espacio en los siglos VIII a XIII*. Santander: Universidad de Cantabria, 263-312.
- López Alsina, Fernando (dir.) (1999b): *El Papado, la iglesia leonesa y la basílica de Santiago a finales del siglo XI: el traslado de la Sede Episcopal de Iria a Compostela en 1095*. Santiago de Compostela: Consorcio de Santiago de Compostela.
- López Aydillo, Eugenio (ed.) (1918): *Os miragres de Santiago. Versión galega del códice latino del siglo XII, atribuido al papa Calisto II*. Valladolid: Imprenta castellana.
- López Carreira, Anselmo (1999): *A cidade medieval galega*. Vigo. A Nosa Terra.
- López Ferreiro, Antonio (1895 [1975]): *Fueros municipales de Santiago y su tierra*. Santiago de Compostela: Imp. del Seminario. [Edición facsímile: Madrid: Ed. Castilla].
- López Ferreiro, Antonio (1898-1909): *Historia de la Santa Apostólica Metropolitana Iglesia de Compostela*. 11 vols. Santiago de Compostela: Imprenta del Seminario. [Edición facsímile: Santiago de Compostela: Sálvora, 1983]. Vol. I (1898), vol. II (1899), vol. III (1900), vol. IV (1901), vol. V (1902), vol. VI (1903), vol. VII (1904), vol. VIII (1905), vol. IX (1907), vol. X (1908), vol. XI (1909)].
- López García, Ángel (1992): «Los reajustes fonológicos del español a la luz de una teoría del cambio», en J. A. Bartol Hernández / J. F. García Santos / J. de Santiago Guervós (eds.): *Estudios Filológicos en Homenaje a Eugenio de Bustos Tovar*. Salamanca: Universidad de Salamanca, 519-530.
- López García, Ángel (1996): «Teoría de catástrofes y variación lingüística», *Revista Española de Lingüística* 26/1, 15-43.
- López García, Ángel (2000): *Cómo surgió el español. Introducción a la sintaxis histórica del español antiguo*. Madrid: Gredos.

- López Martínez, Mª Sol (1993): *O complemento directo con preposición a en galego*. Anexo 36 de *Verba*. Santiago de Compostela: Universidade de Santiago de Compostela.
- López Martínez-Morás, Santiago (1999): «Apuntes sobre o libro de Tristan galego» en R. Álvarez / D. Vilavedra (eds): *Cinguidos por unha arela común. Homenaxe ao profesor Xesús Alonso Montero*. Santiago de Compostela: Universidade de Santiago de Compostela, II, 845-859.
- López Martínez-Morás, Santiago (2002): *Épica y Camino de Santiago. En torno al Pseudo Turpín*. Sada (A Coruña): Edicións do Castro.
- López Martínez-Morás, Santiago / Gerardo Pérez Barcala (2001): «Estudio literario. O Livro de Tristán na transmisión da materia tristaniana», en P. Lorenzo Gradín / J. A. Souto Cabo (eds.): *Livro de Tristán e Livro de Merlín*. Santiago de Compostela: Xunta de Galicia, Centro Ramón Piñeiro para a Investigación en Humanidades, 105-36.
- López Sangil, José Luis (1996): «La familia Froilaz-Traba en la Edad Media gallega», *Estudios Mindonienses* 12, 275-403.
- López Sangil, José Luis (2005): *A nobreza altomedieval galega. A familia Froilaz-Traba*. Noia: Toxosoutos.
- Lorenzo, Ramón (1975-1977): *La traducción gallega de la Crónica General y de la Crónica de Castilla*. Orense: Instituto de Estudios Orensanos "Padre Feijoo".
- Lorenzo, Ramón (1985): *Crónica Troiana*. A Coruña: Fundación Barrié de la Maza.
- Lorenzo, Ramón (1987): «Algunhas consideracións sobre a *História do Galego-Português* de Clarinda de Azevedo Maia», *Verba* 14, 441-488.
- Lorenzo, Ramón (1993a): «Crónica de 1404», en G. Lanciani / G. Tavani (coords.), 184-185.
- Lorenzo, Ramón (1993b): «Livro de Alveitaria de Mestre Giraldo», en G. Lanciani / G. Tavani (coords.), 405-406.
- Lorenzo, Ramón (1993c): «Tratado de alveitaria», en G. Lanciani / G. Tavani (coords.), 635.
- Lorenzo, Ramón (1998): «A prosa galega medieval», en A. Ferrari (coord.): *Filologia classica e filologia romanza: esperienze ecdotiche a confronto*. Spoleto: Centro italiano di studi sull'alto medioevo, 121-136.
- Lorenzo, Ramón (2000): «Prosa medieval», en VV.AA.: *Galicia. Literatura*. Tomo XXX: *Literatura*. A Coruña: Hércules, 364-429.
- Lorenzo, Ramón (2002): «La interconexión de Castilla, Galicia y Portugal en la confección de las crónicas medievales y en la transmisión de textos literarios», *Revista de Filología Románica* 19, 93-123.
- Lorenzo, Ramón (2003): «El gallego en los documentos medievales escritos en latín», en H. Perdiguero (ed.), 161-192.

- Lorenzo, Ramón (2004a): «Edición de documentos medievais. Problemas que presentan algunhas abreviaturas», en R. Álvarez / A. Santamarina (eds.), 449-458.
- Lorenzo, Ramón (2004b): «Emerxencia e decadencia do galego escrito (séculos XIII-XIV)», en R. Álvarez / F. Fernández Rei / A. Santamarina (eds.), vol. III, 27-153.
- Lorenzo, Ramón / M.^a do Carme Pérez ([no prelo]): *Colección documental do mosteiro de Montederramo*.
- Lorenzo Gradín, Pilar (1994): «Don Afonso Lopez de Bayão y la épica francesa», en R. Lorenzo (ed.): *Actas do XIX Congreso Internacional de Lingüística e Filoloxía Románicas. Universidade de Santiago de Compostela, 1989*. A Coruña: Fundación Pedro Barrié de la Maza, vol. VII, 707-716.
- Lorenzo Gradín, Pilar / Eva M.ª Díaz Martínez (2004): «El fragmento gallego del “Livro de Tristan”: nuevas aportaciones sobre la *collatio*», *Romania* 122, 3-4, 371-96.
- Loscertales de García de Valdeavellano, Pilar (1976): *Tumbos del monasterio de Sobrado de los Monjes*. Madrid: Dirección General del Patrimonio Artístico y Cultural.
- LP = Brea, Mercedes (coord.) (1996).
- LRL= Holtus, Günter / Michael Metzeltin / Christian Schmitt (eds.) (1988-2005): *Lexikon der Romanistischen Linguistik*. Tübingen: Max Niemeyer. [Vol. I,2 Méthodologie; Datensammlung und – verarbeitung (2001); Vol. II,2 Les différents langues romanes et leurs régions d’implantation du Moyen Age à la Renaissance (1995); Vol. V,1 Le français, L’occitan... (1990)].
- Lucas Álvarez, Manuel (1948): «Catálogo de los documentos en pergamino existentes en el Archivo de la Universidad de Santiago de Compostela. Sección 2.ª. Fondo del antiguo monasterio de S. Martín Pinario», *Boletín de la Universidad de Santiago* LI-LII, 97-131.
- Lucas Álvarez, Manuel (1950): «Características paleográficas de la escritura gótica gallega: escritos notariales compostelanos», *Cuadernos de Estudios Gallegos* V.15, 53-86.
- Lucas Álvarez, Manuel (1957-1958): «La colección diplomática del monasterio de San Lorenzo de Carboeiro», *Compostellanum* II, 4, 199-223; III, 2, 221-308; III, 4, 547-638.
- Lucas Álvarez, Manuel (1986): *El tumbo de san Julián de Samos (siglos VIII-XII). Estudio introductorio, edición diplomática, apéndices e índices*. Santiago de Compostela: Caixa Galicia.
- Lucas Álvarez, Manuel (1989): «El notariado en Galicia hasta el año 1300 (Una aproximación)», en *Notariado público y documento privado: de los orígenes al siglo XIV. Actas del VII Congreso Internacional de Diplomática*,

- Valencia 1986. Valencia: Consellería de Cultura, Educació y Ciència, I, 331-480.
- Lucas Álvarez, Manuel (1991): «Paleografía gallega. Estado de la cuestión», *Anuario de Estudios Medievales* XXI, 419-469.
- Lucas Álvarez, Manuel (1995): *El reino de León en la alta Edad media. VIII: Cancillerías reales astur-leonesas (718-1072)*. León: Centro de Estudios e Investigación San Isidoro.
- Lucas Álvarez, Manuel (1997) *La documentación del Tumbo A de la catedral de Santiago de Compostela*. Estudio y edición. León: Centro de Estudios e Investigación San Isidoro. [= Lucas Álvarez 1998].
- Lucas Álvarez, Manuel (1998): *Tumbo A de la Catedral de Santiago*. Santiago de Compostela: Seminario de Estudios Galegos. [= Lucas Álvarez 1997].
- Lucas Álvarez, Manuel (2003): *El monasterio de San Martiño Pinario de Santiago de Compostela en la Edad Media*. Sada (A Coruña): Edición do Castro, 215-216.
- Lucas Álvarez, Manuel / Pedro Lucas Domínguez (1996a): *El monasterio de S. Clodio do Ribeiro en la Edad Media. Estudios y documentos*. Sada (A Coruña): Edición do Castro.
- Lucas Álvarez, Manuel / Pedro Lucas Domínguez, P. (1996b): *El priorato benedictino de San Vincenzo de Pombeiro y su colección diplomática en la Edad Media*. Sada (A Coruña): Edición do Castro.
- Lucas Álvarez, Manuel / Pedro Lucas Domínguez (1998): *San Pedro de Ramirás. Un monasterio femenino en la Edad Media*. Santiago de Compostela: Caixa Galicia.
- Lüdtke, Helmut (1957): «Beiträge zur Lautlehre portugiesischer Mundarten», en D. Catalán (ed.): *Miscelánea Homenaje a André Martinet: "Estructuralismo e História"*. Canarias: Biblioteca Filológica Universidad de La Laguna, 95-112.
- MacDonald, Robert A. (1997): «El cambio del latín al romance en la Cancillería Real de Castilla», *Anuario de Estudios Medievales* 27, 381-413.
- Machado, José Pedro (1977³): *Dicionário etimológico da língua portuguesa*. 5 vols. Lisboa: Confluência.
- Machado, José Pedro (2003³): *Dicionário onomástico etimológico de língua portuguesa*. Lisboa: Confluência.
- Mackenzie, David (1988): «¿Unha crónica en galego de Xan Rodríguez del Padrón?», en V. Beltrán (ed.): *Actas del I Congreso de la Asociación Hispánica de Literatura medieval (Santiago de Compostela, 2 al 6 de diciembre de 1985)*. Barcelona: PPU, 419-22.
- Maia, Clarinda de Azevedo (1986): *História do galego-português. Estado linguístico da Galiza e do Noroeste de Portugal do século XIII ao século XVI (com referência à situação do galego moderno)*. Coimbra: Instituto Nacional de Investigação Científica.

- Marcos Marín, Francisco (ed.) (1987): *Libro de Alexandre*. Estudio y edición. Madrid: Alianza.
- Mariño Paz, Ramón (1998): *Historia da Lingua Galega*. Santiago de Compostela: Sotelo Branco.
- Mariño Paz, Ramón (2002): «A desnasalización vocálica no galego medieval», *Verba* 29, 71-118.
- Mariño Paz, Ramón / Xavier Varela Barreiro (2000): «Historia da lingua», en *Gran Enciclopedia Gallega*. Tomo XXXIV (apéndice). A Coruña: Gran Enciclopedia Gallega, 213-238.
- Mariño Paz, Ramón / Xavier Varela Barreiro (2005): «O uso dos signos gráficos <u>, <v> e <u> no *Cancioneiro da Ajuda*», en M. Brea (coord.), 309-374.
- Márquez Villanueva, Francisco (2004): *Santiago: trayectoria de un mito*. Barcelona: Bellaterra.
- Marquilha, Rita (2003): «Mudança analógica e elevação das vogais pretónicas», en I. Castro / Inês Duarte (eds.), vol. 2, 7-18.
- Marquilha, Rita (2004): «Traços distintivos, góticos e electrónicos», en R. Álvarez / A. Santamarina (eds.), 475-489.
- Martí i Castell, Joan / Josep Moran (1986): *Documents d'història de la llengua catalana: dels orígens a Fabra*. Barcelona: Empúries.
- Martín, José Luis (1982): *Documentos zamoranos. I. Documentos del Archivo Catedralicio de Zamora. Primera parte (1128-1261)*. Salamanca: Universidad, 125, 135-6.
- Martín, Therese (2005): «De 'gran prudencia, graciosa habla y elocuencia' a 'mujer de poco juicio y ruin opinión': recuperando la historia perdida de la reina Urraca (1109-1126)», *Compostellanum* 50, 551-579.
- Martínez, Gonzalo (1991): «Tres lecciones del siglo XII del Estudio General de Palencia», *AHDE* 61, 391-449.
- Martínez López, Ramón (ed.) (1963): *General Estoria. Versión gallega del siglo XIV*. Oviedo: Universidad.
- Martínez Martínez, Martín (1997): *Cartulario de Santa María de Carracedo. Años 992-1500. Vol. I (992-1274)*. Ponferrada: Instituto de Estudios Berceanos.
- Martínez Pereiro, Carlos Paulo (1999): *A indócil liberdade de nomear (por volta da «interpretatio nominis» na literatura trovadoresca)*. A Coruña: Espiral Maior.
- Martínez Sáez, Antonio (1988): *El monasterio de San Salvador de Sobrado de Trives. Estudio histórico y diplomático*, 3 vols. Tese de doutoramento (ed. en microficha). Universidad de Granada.
- Martínez Salazar, Andrés (1911): *Documentos gallegos de los siglos XIII al XVI*. A Coruña: Casa de la Misericordia.

- Martínez Sopena, Pascual (coord.) (1995): *Antroponimia y sociedad. Sistemas de identificación hispano-cristianos en los siglos IX a XIII*. Santiago de Compostela: Universidade – Valladolid: Universidad.
- Martins, Ana Maria (1985): *Elementos para um Comentário Linguístico do Testamento de Afonso II (1214)*. Dissertação inédita (apresentada a Provas de Aptidão Pedagógica e Capacidade Científica). Faculdade de Letras da Universidade de Lisboa.
- Martins, Ana Maria (1999): «Os mais antigos textos escritos em português: Documentos de 1175 a 1252», en I. Hub Faria (ed.): *Lindley Cintra. Homagem ao Homem, ao Mestre e ao Cidadão*. Lisboa: Edições Cosmos – Faculdade de Letras da Universidade de Lisboa, 491-534.
- Martins, Ana Maria (2001a): «Emergência e generalização do português escrito. De D. Afonso Henriques a D. Dinis», en M. H. Mira Mateus (org.): *Caminhos do português. Exposição Comemorativa do Ano Europeu das Línguas. Catálogo*. Lisboa: Biblioteca Nacional, 23-71.
- Martins, Ana Maria (2001b): *Documentos Portugueses do Noroeste e da Região de Lisboa. Da Produção Primitiva ao Século XVI*. Lisboa: Imprensa Nacional-Casa da Moeda.
- Martins, Ana Maria (2004): «A emergência do português escrito na segunda metade do século XII», en R. Álvarez / A. Santamarina (eds.), 491-526.
- Martins, Ana Maria / Cristina Albino (1997): «Sobre a primitiva produção documental em português: notícia de uma notícia de auer», en D. Kremer (ed.), vol. I, 105-121.
- Mateu Ibars, Josefina *et alii* (eds.) (1984): *Fuentes toponímicas en los pergaminos condales de la Cancillería del Archivo de la Corona de Aragón (s. IX-XII) y su valoración histórica*. Barcelona: Universitat de Barcelona.
- Mattoso, José (1985): «A nobreza medieval galaico-portuguesa. A identidade e a diferença», en *Portugal Medieval. Novas interpretações*. Lisboa: Imprensa Nacional-Casa da Moeda, 171-196.
- Mattoso, José (1988): *Identificação de um país. Ensaio sobre as origens de Portugal (1096-1325)*. Lisboa: Estampa.
- Mattoso, José (1993): *História de Portugal. vol. II. A Monarquia Feudal*. Lisboa: Editorial Estampa.
- Matute Martínez, Cristina (2001): «Interacción de sistemas lingüísticos en el *Libro de las Cruces* (1259) de Alfonso el Sabio», *Cahiers de linguistique et de civilisation médiévales* 24, 71-99.
- Maure Rivas, Xulián (2006): *Para unha escriptoloxía do galego. Edición e estudo escriptolóxico do Tombo do Hospital dos Pobres de Tui (1436-1490)*. A Coruña: Fundación Pedro Barrié de la Maza.
- Megale, Héctor (2001): *A Demanda do Santo Graal. Das Origens ao Códice Português*. São Paulo: Ateliê Editorial - FAPESP.

- Menéndez Pidal, Ramón (1919): *Documentos lingüísticos de España (1). Reino de Castilla*. Madrid: Junta para Ampliación de Estudios e Investigaciones Científicas – Centro de Estudios Históricos.
- Menéndez Pidal, Ramón (1926 [1950³, 1956⁴, 1980⁹]): *Orígenes del español*. Madrid: Hernando. [Madrid: Espasa-Calpe].
- Menéndez Pidal, Ramón (ed.) (1934): *Historia troyana en prosa y verso. Texto de hacia 1270*. Madrid: Centro de Estudios Históricos.
- Menéndez Pidal, Ramón (1944-1946, [1976⁵]): *Cantar de Mío Cid. Texto. Gramática. Vocabulario*. Madrid: Espasa-Calpe.
- Menéndez Pidal, Ramón (1960): «Dos problemas iniciales relativos a los romances hispánicos», en *Enciclopedia Lingüística Hispánica XXVII-CXXXVIII*. Madrid: CSIC.
- Menéndez Pidal, Ramón (1962): *El dialecto leonés*. Prólogo, notas y apéndices de Carmen Boves. Oviedo: Instituto de Estudios Asturianos.
- Menéndez Pidal, Ramón (1966): *Crestomatía del español medieval*. Acabada y revisada por Rafael Lapesa y María Soledad de Andrés. Madrid: Universidad, Seminario Menéndez Pidal.
- Menéndez Pidal, Ramón (1972): «De Alfonso X a los dos Juanes», en *Studia Hispanica in honorem Rafael Lapesa*. Madrid: Gredos, 63-83.
- Menéndez Pidal, Ramón (1976): *Textos medievales españoles. Ediciones críticas y estudios*. Madrid: Espasa Calpe.
- Menéndez Pidal, Ramón (2005): *Historia de la lengua española*. Madrid: Fundación Menéndez Pidal – Real Academia Española.
- Mettmann, Walter (ed.) (1959-1972): *Afonso X, o Sabio. Cantigas de Santa María*. [Coimbra]: Universidade, 4 vols. [Vigo: Edicións Xerais de Galicia, 2 vols, 1981²]. [Madrid: Castalia, 3 vols., 1986-1989³].
- Meyer-Lübke, Wilhelm (1890): *Grammatik der romanischen Sprachen, I: Lautlehre*. Leipzig: Fues (Reisland). Trad. francesa de E. Rabet (1980): *Grammaire des Langues Romanes, I: Phonétique*. Paris: Welter.
- Michael, Ian (1992): «Orígenes de la epopeya en España: Reflexiones sobre las últimas teorías», en L. Megías *et alii* (eds.): *Actas del II Congreso Internacional de la Asociación Hispánica de Literatura Medieval (Segovia, del 5 al 9 de octubre de 1987)*. Alcalá de Henares: Universidad de Alcalá de Henares, vol. I, 71-85.
- Michon, Patricia (1991): «Le Tristan en prose galaico-portugais», *Romania* CXII, 259-268.
- Millares Carlo, Agustín / José Ignacio Mantecón (1975): *Album de Paleografía Hispanoamericana de los siglos XVI y XVII. Introducción y transcripciones*. Barcelona: Ediciones El Albir.
- Miranda, José Carlos Ribeiro (1994): *Calbeiros, Sandim e Bonaval: uma rap-sódia de amigo*. Porto: Ed. do autor.

- Miranda, José Carlos Ribeiro (1996): *Os Trovadores e a Região do Porto. Sobre o Rapto de Elvira Anes da Maia*. Porto. Ed. do autor.
- Miranda, José Carlos Ribeiro (1998): «Le surgissement de la culture troubadoursque dans l'occident de la Péninsule Ibérique: Les genres, les thèmes et les formes», en *Le rayonnement des troubadours. Actes du Colloque de l'Association Internationale d'Études Occitanes*. Amsterdam: Rodopi, 85-105.
- Miranda, José Carlos Ribeiro (2004a): *Aurs Mesclatz ab Argen. Sobre a primeira geração de trovadores galego-portugueses*. Porto: Edições Guarecer.
- Miranda, José Carlos Ribeiro (2004b): «O Autor Anónimo de A36/ A39», en M. Brea (coord.).
- Miranda, José Carlos Ribeiro (2004c): «Garcia Mendes d'Eixo e as duas faces de Janus», en F. Marinho / F. Topa (coords.): *Literatura e História. Actas do Colóquio Internacional realizado na Faculdade de Letras do Porto (13 a 15 de novembro de 2003)*. Porto: Departamento de Estudos Portugueses e de Estudos Românicos da Faculdade de Letras da Universidade do Porto, vol. II, 41-48.
- Miranda, José Carlos Ribeiro (2005): «Da *fin'amors* como representação da sociedade aristocrática occitânica», en *Amar de Novo. Participações no Ciclo de Conferências da Associação de Professores de Filosofia*. Porto: Fundação Engenheiro António de Almeida, 123-150.
- Miret i Sans, Joaquim (1904): «El mes antic text literari escrit en català», *Revista de Bibliografia Catalana* 4, 30-47.
- Miret i Sans, Joaquim (1908): «Documents en langue catalane (Haute Vallée du Sègre, XIe-XIIe siècles)», *Revue Hispanique* XIX, 6-19.
- Molho, Maurice (1961): «Les Homélies d'Organyà», *Bulletin Hispanique* 63, 186-210.
- Monteagudo, Henrique (1985): «Aspectos sociolingüísticos do uso do galego, castelán e latín na Idade Media en Galicia», *Revista de Administración Galega* 1, 85-108.
- Monteagudo, Henrique (1991): «As leis, as letras e a lingua galega. Breve ollada retrospectiva», en H. Monteagudo *et alii*: *Contos da Xustiza*. Vigo: Ir Indo.
- Monteagudo, Henrique (1994a): «A Crónica galega dos reinos de León e Castela na historia e na historiografía galegas» en Trevor J. Dadson / R. J. Oakley / P. A. Odber de Baubeta (eds.): *New frontiers in Hispanic and Luso-Brazilian scholarship. Cómo se fue el maestro, for Derek W. Lomax in memoriam*. Lewiston: Edwin Mellen Press, 33-55.
- Monteagudo, Henrique (1994b): «Aspectos sociolingüísticos do uso escrito do galego, o castelán e o latín na Galicia tardomedieval (ss. XIII-XV)», en E. Fidalgo / P. Lorenzo Gradín (coords.), 169-185.

- Monteagudo, Henrique (1995): «Narracións galegas da inventio do sepulcro xacobeo», en J. Paredes (ed.): *Medioevo y literatura: actas del V Congreso de la Asociación Hispánica de Literatura Medieval (Granada, 27 septiembre – 1 octubre 1993)*, Granada: Universidad de Granada, vol. III, 361-396.
- Monteagudo, Henrique (1999): *Historia social da lingua galega*. Vigo: Galaxia.
- Monteagudo, Henrique (2004a): «Do uso á norma, da norma ao uso (Variación sociolingüística e estandarización no idioma galego)», en R. Álvarez / H. Monteagudo (eds.): *Norma lingüística e variación*. Santiago de Compostela: Consello da Cultura Galega, 377-436.
- Monteagudo, Henrique (2004b): «O Camiño, as linguas e a emerxencia do galego», *Grial* 161, 52-61.
- Monteagudo, Henrique (2005): «O Foro do Burgo do Castro Caldelas (1228) e a emerxencia do galego escrito», *Grial* 166, 113-119. [Transcripción do texto en: <http://www.consellodacultura.org/mediateca/pubs.pdf/doc_en_galego.pdf>]
- Monteagudo, Henrique (Ino prelo): *Letras primeiras. O foro do burgo de Caldelas nas orixes da escrita en galego*. A Coruña: Fundación Pedro Barrié de la Maza – Instituto da Lingua Galega.
- Montero Cartelle, Emilio (1996): «Pene: Eufemismo y disfemismo en el gallego medieval», *Verba* 23, 307-336.
- Montero Díaz, Santiago (1935): «La colección diplomática de San Martín de Jubia», *Boletín de la Universidad de Santiago* 25, 3-159.
- Morala Rodríguez, José Ramón (2003): «Isoglosas y usos gráficos», en H. Perdiguerro (ed.), 193-204.
- Moralejo, Abelardo / Casimiro Torres / Julio Feo (1951 [2004²]): *Liber Sancti Iacobi, Codex Calixtinus*. Santiago de Compostela: Xerencia de Promoción do Camiño de Santiago.
- Moran, Josep (1982a): «L'ús de la llengua vulgar per a fins religiosos i catequètics en els orígens», en *Estudis de llengua & literatura catalanes* XXVIII, 81-87.
- Moran, Josep (1982b): «Les homilies d'Organyà en relació amb els homilies provençals de Tortosa», en *Estudis de Llengua i Literatura Catalanes* IV (= *Miscel·lània Pere Bobigas* 2). Barcelona: Publicacions de l'Abadia de Montserrat, 67-84.
- Moran, Josep (1989a): «L'aparició del català a l'escriptura», en *Estudis de Llengua i Literatura Catalanes* XIX (= *Miscel·lània Joan Bastardas* 2). Barcelona: Publicacions de l'Abadia de Montserrat, 103-141.
- Moran, Josep (1989b): «Jurament de pau i treva del comte Pere Ramon de Pallars Jussà al bisbe d'Urgell. Transcripció i estudi lingüístic», *Llengua & Literatura* 5, 147-169.

- Moran, Josep (ed.) (1990): *Les homilies de Tortosa*. Barcelona: Publicacions de l'Abadia de Montserrat – Curial.
- Moran, Josep (2005): «El proceso de creación del catalán escrito», *Aemilianense* 1, 431-455.
- Moran, Josep / Joan Anton Rabella (eds.) (2001): *Primers textos de la llengua*. Barcelona: Proa.
- Moreno Fernández, Francisco (2005): *Historia social de las lenguas de España*. Barcelona: Ariel.
- Moreno Hernández, Carlos (2002): «Juglaría, Clerecía y traducción», *Lemir. Revista Electrónica sobre Literatura Española Medieval y Renacimiento* 6. <<http://parnaseo.uv.es/Lemir/Revista/Revista6/Juglar/JUGLAR2.htm>>
- Morreale, Margherita (1974): «Grafías latinas y grafías romances: a propósito de los materiales 'ortográficos' en el último tomo de la edición crítica de la Vulgata», *Emerita* XLII, 37-45.
- Moscoso Mato, Eduardo (2000): *Os tempos compostos no galego medieval*. Anexo 46 de *Verba*. Santiago de Compostela: Universidade de Santiago de Compostela.
- Mosquera Agrelo, Manuel (1999): «La Capellanía-Canonjía de Santo Domingo de los Reyes en la Catedral de Lugo: datos para el conocimiento del cabildo lucense medieval», *Lucensia* 18, 79-97.
- Mosquera Agrelo, Manuel (2002): «La Diócesis de Lugo en la Edad Media», en J. García Oro (coord.): *Iglesias de Lugo, Mondoñedo-Ferrol y Órense*. Madrid: Biblioteca de Autores Cristianos, 21-64.
- Mundó, Anscari Manuel (1960): «Un monument antiquíssim de la llengua catalana», *Serra d'Or* II, 6, 22-23
- Mundó, Anscari Manuel (1984): «Fragment d'una versió catalana antiga del *Llibre jutge*», *Estudis Universitaris Catalans, Miscel·lània Aramon i Serra*, vol. IV 26, 155-193.
- Muñoz y Rivero, Jesús (1917²): *Manual de paleografía diplomática española*. Madrid: Danie Jorro. [Edición facsímil: Madrid: Ed. Atlas, 1972].
- Myers-Scotton, Carol (1997): «Code-switching», en F. Coulmas (ed.): *The Handbook of Sociolinguistics*. Oxford: Blackwell, 217-37.
- Nadal, Josep M. / Modest Prats (1996 [1982]): *Història de la llengua catalana*. Barcelona: Ed. 62, 2 vols.
- Nagore, Franco (1993): «Mil (y pico) añadas de fabla aragonesa (arrebol de as *Glosas Emilianenses*)», *Fuelbas d'Información d'o Consello d'a Fabla Aragonesa* 16-19.
- Nagore, Franco (1999): «O aragonés», en F. Fernández Rei / A. Santamarina (eds.): *Estudios de sociolingüística románica. Linguas e variedades minorizadas*. Santiago de Compostela: Universidade de Santiago de Compostela.

- Nicolaj, Giovanna (2004): *La diplomatica dei documenti giudiziari (dai placiti agli acta – secc. XII-XV)*. *Atti del X Congresso Internazionale della Commission internationale de diplomatique (Bologna 12-15 settembre 2001)*. Roma: Dipartimento per i Beni Archivistici e Librari.
- Niederehe, Hans-Joseph (1975): *Die Sprachauffassung Afons des Weisen: Studien zur Sprach- und Wissenschaftsgeschichte*. Tübingen: Max Niemeyer, XI (= *Beibefte zur ZRPB* 144). [Trad. ao español de C. Melches: *Afonso X el Sabio y la lingüística de su tiempo*. Madrid: Sociedad General Española de Librería, 1987].
- Nodar, Francisco (1989): «El uso literario de la estructura del signo genital: onomástica y alegorías genitales en las cantigas de escarnio», *Verba* 16, 451-457.
- Novo Cazón, José-Luis (1986): *El priorato santiaguista de Vilar de Donas en la Edad Media (1194-1500)*. A Coruña: Fundación Pedro Barrié de la Maza.
- Nunes, José Joaquim (1908): «Textos antigos portugueses», *Revista Lusitana* XI, 210-237.
- Nunes, José Joaquim (1936): «Os nomes de baptismo: sua origem e significação», *Revista Lusitana* XXXIV, 105-164.
- Nunes, José Joaquim (1973): *Cantigas d'Amigo dos trovadores galego-portugueses. Edição crítica acompanhada de introdução, comentário, variantes, e glossário*. Lisboa: Centro do Livro Brasileiro, vol. III.
- Odlin, Terence (1989): *Language Transfer. Cross-linguistic influence in language learning*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Oesterreicher, Wulf (1994): «El español en textos escritos por semicultos. Competencia escrita e imprevista oral en la historiografía indiana», en J. Lüdke: *El español de América en el siglo XVI. Actas del simposio del Instituto Ibero-Americano de Berlín*. Berlín: Biblioteca Ibero-Americana, 155-190.
- Oliveira, António Resende de (1993): «García Mendiz d'Eixo», en G. Lanciani / G. Tavani (coords.), 290-291.
- Oliveira, António Resende de (1994): *Depois do Espectáculo Trovadoresco. A estrutura dos cancioneros peninsulares e as recolhas dos sécs. XIII e XIV*. Lisboa: Colibri.
- Oliveira, António Resende de (1998): «Le surgissement de la culture troubadouresque dans l'occident de la Péninsule Ibérique (I) Compositeurs et cours», en *Le rayonnement des troubadours. Actes du Colloque de l'Association Internationale d'Études Occitanes*. Amsterdam: Rodopi.
- Oliveira, António Resende de (2001): *O trovador galego-português e o seu mundo*. Lisboa: Notícias.
- Oliveira, António Resende de / José Carlos Ribeiro Miranda (1995): «A segunda geração de trovadores galego-portugueses: temas, formas e realidade

- des», en *Medievo y literatura. Actas del V Congreso de la Asociación Hispánica de Literatura Medieval (Granada)*. Granada: Universidad de Granada, 499-512.
- Ostos Salcedo, Pilar (2004): «Cancillería castellana y lengua vernácula: su proceso de consolidación», *Espacio, tiempo y forma. Serie III. Historia Medieval* 17, 471-484.
- Oviedo y Arce, Eladio (1916): «Fragmento de un códice galaico-castellano de *Las Partidas*», *Boletín de la Real Academia Gallega*, 1915, ano X, nº 100, 73-82.
- Pallares Méndez, M^a del Carmen (1978): «Los cotos como marco de los derechos feudales en Galicia durante la Edad Media (1100-1500)», *Liceo Franciscano* 31, 202-225.
- Pallares Méndez, M^a del Carmen (1979): *El monasterio de Sobrado: un ejemplo de protagonismo monástico en la Galicia medieval*. A Coruña: Diputación Provincial.
- Pallares Méndez, M^a del Carmen (1987): «Sistema feudal y proceso de urbanización: algunas reflexiones a propósito del caso gallego en los siglos XII y XIII», en *Jubilatio. Homenaje de la Facultad de Geografía e Historia a los profesores don Manuel Lucas Álvarez y don Ángel Rodríguez González*. Santiago de Compostela: Universidade de Santiago de Compostela, 95-107.
- Pallares Méndez, M^a del Carmen (1998): *Ilduara, una aristócrata del siglo X*. Sada (A Coruña): Edición do Castro.
- Pallares Méndez, M^a del Carmen *et alii* (1992): «La Tierra de Santiago, espacio de poder (siglos XII y XIII)», en R. Pastor de Tognery *et alii: Poder y sociedad en la Galicia medieval*. Santiago de Compostela: Tórculo Edicións, 133-174.
- Pallares Méndez, M^a del Carmen / Ermelindo Portela Silva (dirs.) (1988a): *Inventario das fontes documentais da Galicia medieval*. Santiago de Compostela: Consello da Cultura Galega.
- Pallares Méndez, M^a del Carmen / Ermelindo Portela Silva (1988b): «Las reueltas compostelanas del siglo XII, un episodio en el nacimiento de la sociedad feudal», en R. Villares (ed.): *La ciudad y el mundo urbano en la historia de Galicia*. Santiago de Compostela: Facultade de Xeografía e Historia, 89-105.
- Pallares Méndez, M^a del Carmen / Ermelindo Portela Silva (1989): «Elementos para el análisis de la aristocracia altomedieval de Galicia: parentesco y patrimonio», *Museo de Pontevedra* 43, 39-54.
- Pallares Méndez, M^a del Carmen / Ermelindo Portela Silva (1993): «Aristocracia y sistema de parentesco en los siglos centrales de la Edad Media: el grupo de los Traba», en *De Galicia en la Edad Media. Sociedad, espacio y poder*. Santiago de Compostela: Xunta de Galicia, 277-294.

- Pallares Méndez, M^a del Carmen / Ermelindo Portela Silva (1997): «Entre Toledo e Oviedo: os efectos da conquista árabe en Galicia», en *Santiago, al-Andalus: diálogos artísticos para un milenio*. Santiago de Compostela: Xunta de Galicia, 37-60.
- Pallares Méndez, M^a del Carmen / Ermelindo Portela Silva (2000): «De Gelmírez a los irmandiños, conflictos sociais en la ciudad de Santiago», en C. Estepa (coord.): *El Camino de Santiago, estudios sobre peregrinación y sociedad*. Madrid: Fundación de Investigaciones Marxistas, 107-131.
- Pallares Méndez, M^a del Carmen / Ermelindo Portela Silva (2003): «La reina Urraca y el obispo Gelmírez: Nabot contra Jezabel», en *Os reinos ibéricos na Idade Media: libro de Homenagem ao Professor Doutor Humberto Baquero Moreno*. Porto: Livraria Civilização, 945-962.
- Panunzio, Saverio (1967): *Pero da Ponte. Poesie*. Bari: Adriatica Editrice.
- Pascual, José Antonio (1999): «Notas sobre el léxico hispánico», *Salamanca: revista de estudios* 43, 377-387.
- Parker, Kelvin M. (ed.) (1975): *Historia Troyana*. Santiago de Compostela: CSIC – Instituto Padre Sarmiento.
- Pastor, Reyna (1980): *Resistencia y luchas campesinas en la época del crecimiento y consolidación de la formación feudal. Castilla y León, siglos x-xiii*. Madrid: Siglo XXI.
- Pedro, Susana (1994): *De noticia de torto*. Dissertação de mestrado inédita. Lisboa: Faculdade de Letras da Universidade de Lisboa.
- Pedro, Susana (2004): «Tipología diplomática de documentos privados não-dispositivos: notícia e inventário» [intervenção na Mesa-Redonda sobre a antiga documentação de Portugal, organizada por Ivo Castro no âmbito do 19º Encontro da APL], en T. Freitas / A. Mendes (eds.): *Actas do XIX Encontro Nacional da Associação Portuguesa de Linguística*. Lisboa: Associação Portuguesa de Linguística, 71-78.
- Pellegrini, Silvio (s. d.): *Studi su trove e trovatori della prime lirica ispano-portoghese*. Bari: Adratica Editrice.
- Pena, Xosé Ramón (2002): *Historia da literatura medieval galego-portuguesa*. Santiago de Compostela: Sotelo Blanco.
- Penny, Ralph (1991): *Gramática histórica del español*. Barcelona: Ariel.
- Penny, Ralph (2003): «Ambigüedad grafemática: correspondencia entre fonemas y grafemas en los textos peninsulares anteriores al siglo XIII», en H. Perdiguero (ed.), 221-228.
- Penny, Ralph (2004): «Continuum dialectal y fronteras estatales: el caso del leonés», en *Orígenes de las lenguas romances en el Reino de León. Siglos IX-XII (Congreso internacional, León, 15-18 octubre 2003)*. León: Centro de Estudios e Investigación San Isidoro.
- Pensado, José Luis (ed.) (1958): *Miragres de Santiago*. Madrid: CSIC.

- Pensado, José Luis (ed.) (1962): *Fragmento de un "Livro de Tristán" galaico-portugués*. Santiago de Compostela: Instituto Padre Sarmiento de Estudios Gallegos.
- Pensado, José Luis (1974-1975): «Tres fragmentos jurídicos galaicoportugueses», *Cuadernos de Estudios Gallegos* 29 (87-88-89), 102-129.
- Pensado, José Luis (1983): «El léxico hispánico occidental en el "Tumbo Viejo" de San Pedro de Montes», *Verba* 10, 43-77. [Reproducido en *Estudios asturianos*. Uviéu: Academia de la Llingua Asturiana, 249-279, 1999].
- Pensado, José Luis (ed.) (2004): *Tratado de Albeitaria*. Santiago de Compostela: Xunta de Galicia, Centro Ramón Piñeiro para a Investigación en Humanidades.
- Perdiguerro Villarreal, Hermógenes (ed.) (2003): *Lengua romance en textos latinos de la Edad Media. Sobre los orígenes del castellano escrito*. Burgos: Universidad de Burgos – Instituto de la Lengua Castellano y Leonés.
- Pereira, António da Costa (2003): «Cancioneiro da Biblioteca Nacional (Colloci-Brancuti): Génese e actualidade da antroponímia nas «cantigas d'Escarnho e de Mal Dizer»», en Brian F. Head *et alii* (eds.), 359-369.
- Pérez Martín, Antonio (1984): «El ordenamiento de Alcalá (1348) y las glosas de Vicente Arias de Balboa», *Ius Commune* 11, 55-215.
- Pérez Pascual, José Ignacio (1990): *La Crónica de 1404. Edición y estudio*. Tese de doutoramento (iné dita). Universidad de Salamanca.
- Pérez Pascual, José Ignacio (1991a): «El castellano de la Crónica General de 1404», *Verba* 18, 201-219.
- Pérez Pascual, José Ignacio (1991b): «A narración das cruzadas na Crónica Xeral de 1404», en M. Brea / F. Fernández Rei (eds.): *Homenaxe ao profesor Constantino García*. Santiago de Compostela: Universidade de Santiago de Compostela, 387-392.
- Pérez Pascual, José Ignacio (1994): «O Corpus Pelagianum na Crónica Xeral de 1404», en E. Fidalgo / P. Lorenzo Gradín (coords.), 249-256.
- Pérez Pascual, José Ignacio (2002): «Crónica de 1404», en C. Alvar / J. M. Lucía Megías (eds.), 325-327.
- Pérez Rodríguez, Francisco Javier (1996): *La Iglesia de Santiago de Compostela en la Edad Media. El cabildo catedralicio (1100-1400)*. Santiago de Compostela: Dirección Xeral do Patrimonio, Xunta de Galicia.
- Pérez Rodríguez, Francisco Javier (2004): *Os documentos do Tombo de Toxos Outos*. Santiago de Compostela: Consello da Cultura Galega.
- Pfister, Max (1991): «Les éléments provençaux dans les documents asturiens des XIIe et XIIIe siècles», *Lletres Asturianas* 41, 8-19.
- Piel, Joseph (1982): «Un sobrenome de mulher, enigmático (?): Marinha "Mejouchi". (Nota de etimología frívola)», *Grial* 76, 218-220.

- Piel, Joseph / Dieter Kremer (1976): *Hispano-gotisches Namenbuch*. Heidelberg: Carl Winter.
- Polín, Ricardo (1997): *Cancioneiro galego-castelán (1350-1450). Corpus lírico da decadencia*. Sada (A Coruña): Edición do Castro.
- Polo, José (1999-2000): «Hacia una configuración científico-editorial de la obra de Emilio Alarcos [2]», *Contextos XVII-XVIII/33-36*, 401-407.
- Portela Silva, Ermelindo (1973): *La región del obispado de Tuy de los siglos XII a XV: una sociedad en la expansión y en la crisis*. Santiago de Compostela: El Eco Franciscano.
- Portela Silva, Ermelindo (1981): *La colonización cisterciense en Galicia (1142-1250)*. Santiago de Compostela: Universidade de Santiago de Compostela.
- Portela Silva, Ermelindo (1995): «Galicia y la monarquía leonesa», en *El Reino de León en la Alta Edad Media. VII*. León: Centro de Estudios e Investigación San Isidoro, 11-70.
- Portela Silva, Ermelindo (2001): *García II de Galicia, el rey y el reino (1065-1090)*. Burgos: La Olmeda.
- Portela Silva, Mª José / José García Oro (1997): *La Iglesia y la ciudad de Lugo en la Baja Edad Media*. Santiago de Compostela: Instituto Padre Sarmiento de Estudios Galegos.
- Pratesi, Alessandro (1979): *Genesi e forme del documento medievale*. Roma. Jouvence.
- Prévot, Brigitte (1991): *La science du cheval au Moyen Age: le traité d'hippiatrie de Jordanus Ruffus*. París: Klincksieck.
- Prieto Morera, Agustín (1992): «El proceso en el reino de León a la luz de los diplomas», en *El Reino de León en la Alta Edad Media. II*. León: Centro de Estudios e Investigación San Isidoro, 383-518.
- Procter, Evelyn S. (1934): «The Castilian Chancery during the reign of Alfonso X, 1252-84», en F. M. Powicke (ed.): *Oxford Essays In Medieval History presented to Herbert E. Salter*. Oxford: Clarendon Press, 104-121.
- Procter, Evelyn S. (1951): *Alfonso X of Castile. Patron of Literature and Learning*. Oxford: Clarendon Press. [Trad. ao español de M. González Jiménez: *Alfonso X de Castilla, patrono de las letras y del saber*. Murcia: Real Academia Alfonso X el Sabio, 2002].
- Puentes Romay, José Antonio (1994): «Acerca de la pronunciación del latín altomedieval: a propósito de una teoría reciente», *Euphrosyne* 22, 269-291.
- Puig i Tàrrac, Armand (2001): «Les Homilies d'Organyà: Estructura i fonts», en A. Soberanas / A. Rossinyol (eds.), 141-322.
- Pujol, Pere (1913): *Documents en vulgar dels segles XI, XII i XIII procedents del bisbat de la Seu d'Urgell*. Barcelona: Institut d'Estudis Catalans.

- Pusch, Claus / Johannes Kabatek / Wolfgang Raible (eds.) (2005): *Romanische Corpuslinguistik II: Corpora und historische Sprachwissenschaft*. Tübingen: Narr.
- Quint. inst.* = Winterbottom, Michael (1989): *M. Fabi Quintiliani Institutionis Oratoriae libri duodecim*. Oxford: Clarendon Press.
- Quintana Prieto, Augusto (1971): *Tumbo viejo de San Pedro de Montes*. León: Centro de Estudios e Investigación San Isidoro – Archivo Histórico Diocesano.
- Quintana Prieto, Augusto (2001): *El obispado de Astorga en el siglo XIII*. Astorga: Instituto de Estudios Bercianos.
- Rabella, Joan Anton (1997): «Greuges de Guitard Isarn, senyor de Caboet (180-1095)», en *Estudis de Llengua i Literatura Catalanes XXXV = Homenatge a Arthur Terry*. Barcelona: Publicacions de l'Abadia de Montserrat, 9-49.
- RAG / ILG = Real Academia Galega / Instituto da Lingua Galega (2003): *Normas ortográficas e morfolóxicas do idioma galego*. Vigo.
- Ramos, Mª Ana (1989): «O retorno da Guarvaya ao Paay», en *Miscellanea di studi in onore di Aurelio Roncaglia a cinquent'anni dalla sua laurea*. Modena: Mucchi Editore.
- Ramos, Mª Ana (1993): «Cancioneiro da Ajuda», en G. Lanciani / G. Tavani (coords.), 115-117.
- Ramos, Mª Ana (1994): «O Cancioneiro da Ajuda. História do manuscrito, descrição e problemas», en *Cancioneiro da Ajuda. Fragmento do Nobiliário do Conde dom Pedro*. Edição fac-similada do códice existente na Biblioteca da Ajuda. Apresentação, Estudos e Índices. Lisboa: Edições Távola Redonda, 27-47.
- Ramos, Mª Ana (2004): «O cancionero ideal de D. Carolina», en M. Brea (coord.), 13-40.
- Ramos, Mª Ana (2005): «Letras perfeitas? Grafias entre manuscritos e impressos», en P. Botta *et alii* (ed.): *Filologia dei Testi a Stampa (area iberica)*. Modena: Mucchi Editore, 381-405.
- Redlich, Oswald (1967²). *Die Privaturkunden des Mittelalters*. München: Darmstadt.
- Rey Caiña, José Ángel (1985): *Colección diplomática del monasterio de Ferriera de Pallares*. Tese de doutoramento (inérita). Universidad de Granada
- Riché, Pierre (1979): *Écoles et enseignement dans le Haut Moyen Age*. Paris: Aubier Montaigne.
- Rico, Francisco (1978): «El cuaderno de un estudiante de latín», *Historia 16* 25, 79-84. <<http://www.vallenajerilla.com/glosas/rico.htm>>
- Riesco Terrero, Ángel (1995): «Diplomática eclesiástica del Reino de León hasta 1300», en *El Reino de León en la Alta Edad Media. VII*. León: Centro de Estudios e Investigación San Isidoro, 331-597.

- Riesco Terrero, Ángel (ed.) (1999): *Introducción a la paleografía y a la diplomática general*. Madrid: Síntesis.
- Riesco Terrero, Ángel *et alii* (1987): *Paleografía y diplomática*. Madrid: UNED, 2 vols.
- Ríos Rodríguez, Mª Luz (1993): *As orixes do foro na Galicia medieval*. Santiago de Compostela: Universidade de Santiago de Compostela.
- Riquer, Martín de (1983²): *Los trovadores: historia literaria y textos*. Barcelona: Ariel.
- Rivas, Eligio (1991): *Onomástica persoal do noroeste hispánico*. Lugo: Alvarellos.
- Rodríguez, José Luis (1980): *El cancionero de Joan Airas de Santiago. Edición y estudio*. Anexo 12 *Verba*. Santiago de Compostela: Universidade de Santiago de Compostela.
- Rodríguez Díaz, Elena (1998): «Producción libraria en la Asturias medieval: el ms. 1358 de la Biblioteca Nacional de Madrid», *Boletín del Real Instituto de Estudios Asturianos* 152, 21-50.
- Rodríguez Fernández, Justiniano (1981): *Los fueros del Reino de León*. 2 vols. León: Ediciones Leonesas.
- Rodríguez Fernández, Justiniano (1990): *Los fueros locales de la provincia de Zamora*. [Valladolid]: Junta de Castilla y León.
- Rodríguez González, Ángel (1966/1970): «El Tumbo de San Martín de Castañeda», *Archivos Leoneses* 20 (1966), 181-352, 21 (1967), 151-186, 24 (1970), 321-379. [Reproducido en Rodríguez González 1973 (= TCastañeda)].
- Rodríguez González, Ángel (1973): *El tumbo del monasterio de San Martín de Castañeda*. León: Centro de Estudios e Investigación San Isidoro. [Publicado previamente en Rodríguez González 1966/1970].
- Rodríguez González, Ángel / José Ángel Rey Caiña (1992): «Tumbo de Lorenzana», *Estudios Mindonienses* 8, 11-324.
- Rodríguez Velasco, Jesús D. (1996): *El debate sobre la caballería en el siglo xv. La tradición caballeresca castellana en su marco europeo*. Valladolid: Junta de Castilla y León.
- Romaní Martínez, Miguel (1988): «El burgo de Ribadavia y Osera: conflictos sobre la jurisdicción eclesiástica y rentas diezmales (1170-1244)», en R. Villares Paz (coord.): *La ciudad y el mundo urbano en la historia de Galicia*. Santiago de Compostela: Tórculo Edicións, 107-127.
- Romaní Martínez, Miguel (ed.) (1989): *La colección diplomática de Santa María de Oseira (1205-1310)*. 2 vols. Santiago de Compostela: Tórculo Edicións.
- Romero Tallafigo, Manuel (2002): *Historia del documento en la Edad Contemporánea. La comunicación y la representación del poder central de la nación*. Carmona: S&C Ediciones.

- Rossi, Luciano (1993): «Livro de Tristan», en G. Lanciani / G. Tavani (coords.), 414-415.
- Roudil, Jean (1985): *Jacobo de Junta el de las Leyes. Œuvres I: Summa de los nueve tiempos de los pleitos. Édition et étude d'une variation sur un thème*. Paris: Klincksieck.
- Roudil, Jean (2000, 2002, 2003): *La tradition d'écriture des Flores de Derocho. Construction et étude*, Tome I, vol. 1, Paris: Klincksieck, 2000; vol. 2, Braga: Barbosa & Xavier, 2002; vol. 3, Braga: Barbosa & Xavier, 2003.
- Rübecamp, Rudolf (1933): *A Linguagem das Cantigas de Santa Maria de Afonso X, o Sábio*. Lisboa: Imprensa Nacional.
- Rubio García, Luis (1981): *Del latín al castellano en las escrituras reales*. Murcia: Universidad de Murcia.
- Ruiz Asencio, José Manuel (1993): «Hacia una visión de las Glosas Emilianenses y Silenses», en C. Hernández *et alii* (eds.): *Las Glosas Emilianenses y Silenses*. Burgos: Ayuntamiento de Burgos, 83-118.
- Russell-Gebbet, Paul (1965): *Mediaeval Catalan Linguistic Texts, edited with introduction, notes and vocabulary*. Oxford: The Dolphin Books.
- Sabatini, Francesco (1965) «Esigenze di realismo e dislocazione morfologia in testi preromanzi», *Rivista di Cultura classica e medioevale* 7, 1965, 972-998.
- Sáez, Carlos / M^a del Val González de la Peña (2002, 2004): *La Coruña. Fondo antiguo (788-1065)*. 2 vols. Madrid: Universidad de Alcalá.
- Sáez Sánchez, Emilio (1948): «Los ascendientes de San Rosendo: notas para el estudio de la monarquía astur-leonesa durante los siglos IX y X», *Hispania* 8, 3-76 e 179-233.
- Salvado Martínez, Vicente (1991): «Tumbo de Toxosoutos. Siglos XII y XIII», *Compostellanum* 36, 165-232
- Sánchez Chouza, José Manuel (2006): *A Coruña en la Baja Edad Media*. A Coruña: Fundación Pedro Barrié de la Maza.
- Sánchez González de Herrero, Mª Nieves (2002): «Rasgos fonéticos y morfológicos de los documentos alfonsíes», *Revista de Filología Española* LXXII, 139-177.
- Sánchez Pardo, José Carlos (2006): «Análisis espacial de un territorio alto-medieval: Nendos (A Coruña)», *Arqueología y Territorio Medieval* 13, 7-48.
- Sánchez Sánchez, Ambrosio Manuel (2000): «La originalidad y el supuesto origen agustiano de las Homilias d'Organyà», en M. Freixas / S. Iriso / L. Fernández (eds.): *Actas VIII Congreso de la Asociación Hispánica de Literatura Medieval (Santander, 1999)*. Santander: Consejería de Cultura del Gobierno de Cantabria – Año Jubilar Lebaniego – Asociación Hispánica de Literatura Medieval, vol. II, 1611-1630.

- Sánchez-Prieto Borja, Pedro (2004): «La normalización del castellano escrito en el siglo XIII. Los caracteres de la lengua: grafías y fonemas», en R. Cano Aguilar (ed.), 423-448.
- Santamarina, Antón (ed.) (2003): *Diccionario de diccionarios*. Versión 3. A Coruña: Fundación Pedro Barrié de la Maza – Instituto da Lingua Galega.
- Santos, M.ª José Azevedo (1994): *Da visigótica à carolina. A escrita em Portugal de 882 a 1172*. [s.l.]: Fundação Calouste Gulbenkian – Junta Nacional de Investigação Científica e Tecnológica.
- Santoyo, Julio César (1997): «Traducciones cotidianas en la Edad Media: Una parcela olvidada», *Livius* 9, 159-186.
- Sanz Fuentes, M.ª Josefa (2004): «La lengua de los documentos falsos, siglos XI-XIII», en *Orígenes de las lenguas romances en el Reino de León. Siglos IX-XIII (Congreso internacional, León, 15-18 octubre 2003)*. León: Centro de Estudios e Investigación San Isidoro, 119-158.
- Sanz Fuentes, M.ª Josefa / Miguel Calleja Puerta (2004): «La documentación judicial en el reino de Castilla. Baja Edad Media», en G. Nicolaj, 113-136.
- Sarmiento, Martín (1775): *Obras póstumas del R.^{mo} P. M. Fr. Martín Sarmiento benedictino. Tomo primero. Memorias para la historia de la poesía, y poetas españoles: dadas a la luz Por el Monasterio de S. Martín de Madrid, y dedicadas al Exc.^{mo} Sr. Duque de Medina-Sidonia*. Madrid: Joaquín Ibarra. [Edición facsímile: Lugo: Alvarellos, 1988].
- Sarmiento, Martín (1970): *Colección de voces y frases gallegas*. [Ms. feito entre 1746 e 1770]. Edición y estudio de J. L. Pensado. Salamanca: Universidad de Salamanca.
- Sarmiento, Martín (1975): *Viaje a Galicia* [1745]. Edición de J. L. Pensado. Salamanca: Universidad de Salamanca.
- Seco Orosa, Ana (2001): «Determinación da fronteira lingüística entre o galego e o leonés nas provincias de León e Zamora», *Revista de Filología Románica* 18, 73-102.
- Seco Orosa, Ana (2004): «O trazado da fronteira oriental do galego en León e Zamora», en R. Álvarez / F. Fernández Rei / A. Santamarina (eds.), 415-463.
- Sharrer, Harvey L. (1988): «La materia de Bretaña en la poesía gallego-portuguesa», en V. Beltrán (ed.): *Actas del I Congreso de la Asociación Hispánica de Literatura Medieval (Santiago de Compostela, 2 al 6 de Diciembre de 1985)*. Barcelona: PPU, 561-569.
- Sharrer, Harvey L. (1994): «The Acclimatization of the Lancelot-Grail Cycle in Spain and Portugal», en W. W. Kibler (ed.): *The Lancelot Grail Cycle: Text and Transformations*. Austin: University of Texas Press, 175-90.
- Sicart Giménez, Ángel (1981): *Pintura medieval. La miniatura*. Santiago de Compostela: [s.n.].

- Silva, Nuno Espinosa Gomes da (1991²): *História do direito português. Fontes do direito*. Lisboa: Fundação Gulbenkian.
- Smith, Colin (ed.) (1986): *Poema de Mio Cid*. Madrid: Cátedra.
- Soberanas, Amadeu-J. / Andreu Rossinyol (eds.) (2001): *Homilies d'Organyà: facsímil del manuscrit. Edicions diplomàtica i crítica*. Barcelona: Barcino.
- Soberanas, Amadeu-J. / Andreu Rossinyol (eds.) (2004): *Homilies d'Organyà: edició trilingüe amb el facsímil del manuscrit*. Barcelona: Barcino.
- Solá-Solé, Joseph M. (1975-1976): «El Auto de los Reyes Magos: ¿Impacto gascón o mozárabe?», *Romance Philology* 29, 20-27.
- Soldevila, Ferran (1962-1963²): *Història de Catalunya*. Barcelona: Alhoa.
- Soriano Robles, Lourdes (1998): «La edición del fragmento de la copia gallega del Libro de Tristán», en C. Parrilla *et alii* (eds.): *Edición y anotación de textos. Actas del I Congreso de Jóvenes Filólogos (A Coruña, 25-28 de septiembre de 1996)*. A Coruña: Universidade da Coruña, vol. II, 667-675.
- Soto Lamas, Mª Teresa (1992): *La colección diplomática del monasterio cisterciense de Melón (Pergaminos de la Catedral de Orense): siglos XII-XIII*. Memoria de licenciatura (inédita). Universidade de Santiago de Compostela.
- Souto Cabo, José António (ed.) (2001): *Rui Vasques. Crónica de Santa María de Íria*. Santiago de Compostela: Cabido da SAMI Catedral – Seminario de Estudos Galegos.
- Souto Cabo, José António (2002): «Usos romances na documentación galego-portuguesa do séc. XIII», en Brian F. Head *et alii* (eds.), 435-448.
- Souto Cabo, José António (2003a): «Nas orixens da expresión escrita galego-portuguesa. Documentos do século XII», *Diacrítica, Ciências da Linguagem* 17, 329-385.
- Souto Cabo, José António (2003b): «Dinâmica da escrita romances na primeira metade do século XIII», en A. Mendes / T. Freitas (eds.): *Actas do XVIII Encontro Nacional da Associação Portuguesa de Linguística*. Lisboa: Associação Portuguesa de Linguística; 795-814.
- Souto Cabo, José António (2004a): «Novas perspectivas sobre a génese da scripta romances na área galego-portuguesa. Textos e contextos», *Aemilianense* I, 569-599.
- Souto Cabo, José António (2004b): «A transição scriptográfica na produção documental portuguesa de 1257 a 1269», en A. M. Brito / O. Figueiredo / C. Barros (org.): *Linguística Histórica e História da Língua Portuguesa. Actas do Encontro de Homenagem a Maria Helena Paiva*. Porto: Universidade do Porto, 361-83.
- Souto Cabo, José António (2006): «Inventário dos máis antigos Documentos Galego-Portugueses», *Agália* 85-86, 9-88.
- Souto Cabo, José António (Ino prelo): *Documentos galego-portugueses dos séculos XII e XIII*. A Coruña: Universidade da Coruña.

- Sponer, Margot (1932-1934): «Documentos antiguos de Galicia», *Anuari de l'Oficina Romànica de Lingüística i Literatura* 7, 113-192.
- Staaff, Erik (1907): *Étude sur l'ancien dialecte léonais d'après des chartes du XIIIe siècle*. Uppsala – Leipzig: Almqvist & Wiksell – Rudolf Haupt [Edición facsímil: Uviéu: Academia de la Llingua Asturiana, 1992].
- Summa Codicis des Irnereus*, mit einer Einleitung hrsg. von Hermann Fitting. Berlin, 1894 [Nachdruck Frankfurt am Main, Minerva, 1971].
- TACSantiago = Lucas Álvarez, Manuel (1998).
- Tato Plaza, Fernando R. (1997): «¿Dous documentos en galego de 1229?», en I. Castro (ed.): *Actas do XII Encontro Nacional da Associação Portuguesa de Lingüística (Braga – Guimarães, 30 de setembro a 2 de outubro de 1996)*. Lisboa: APL, vol. II, 297-302.
- Tato Plaza, Fernando R. (1999): *Libro de notas de Álvaro Pérez, notario da terra de Rianxo e Postmarcos (1457)*. Santiago de Compostela: Consello da Cultura Galega.
- Tato Plaza, Fernando R. (2004): «Sobre o testamento de Estevo Pérez: lectura crítica e nova proposta de datación», en R. Álvarez / F. Fernández Rei / A. Santamarina (eds.), vol. III, 765-784.
- Tato Plaza, Fernando R. / A. I. Boullón Agrelo (2004): «Fontes para o estudo da lingua medieval», en R. Álvarez / A. Santamarina (eds.), 709-770.
- Tavani, Giuseppe (1969): *Poesia del duecento nella Penisola Iberica*. Roma: Edizioni dell'Ateneo.
- Tavani, Giuseppe (1988): «Tentativa de análise», en *Ensaio portugueses*. Lisboa: Imprensa Nacional-Casa da Moeda, 286-313.
- Tavani, Giuseppe (1990): *A poesia lírica galego-portuguesa*. Lisboa: Editorial Comunicação. Trad. ao portugués de Isabel Tomé e Emídio Ferreira. [Trad. ao galego de Rosario Álvarez e Henrique Monteagudo. Vigo: Galaxia, 1991³].
- Tavani, Giuseppe Tavani, Giuseppe (2002): *Trovadores e jograis. Introdução à poesia medieval galego-portuguesa*. Lisboa: Caminho.
- Tavani, Giuseppe (2004 [2005]): *Unha provenza hispánica: a Galicia medieval, forxa da poesía lírica peninsular*. A Coruña: Real Academia Galega [reproducido en 2005 n' *A Trabe de Ouro* 62, 183-191].
- TCaaveiro = Fernández de Viana y Vieites, José Ignacio / Juan Carlos de Pablos Ramírez / Mª Teresa González Balasch (1996-1997).
- TCastañeda = Rodríguez González, Ángel (1973).
- TCelanova = Andrade, José M. (1995).
- TLourenzà = Rodríguez González, Ángel / José Ángel Rey Caiña (1992).
- TMILG = Xavier Varela Barreiro (dir.): *Tesouro Medieval Informatizado da Lingua Galega*. Santiago de Compostela: Instituto da Lingua Galega, <<http://ilg.usc.es/tmilg>>

- Torrente, Isabel / Ana María Cano (1995): *Fueru d'Uviéu*. Uviéu: Academia de la Llingua Asturiana.
- TSamos = Lucas Álvarez, Manuel (1986).
- TSobradoI (vol. I) e TSobradoII (vol. II) = Loscertales de García de Valdeavellano, Pilar (1976).
- TSPedroMontes = Quintana Prieto, Augusto (1971).
- TToxosoutos = Salvado Martínez, Vicente (1991).
- Ubieto Arteta, Antonio (1955): *Crónica de los estados peninsulares: texto del siglo XIV*. Granada: Universidad de Granada.
- Ubieto Arteta, Antonio (1957): «Observaciones al Cantar de Mio Cid», *Arbor* XXXVII, 145-170.
- Ubieto Arteta, Agustín (1973): *Los "tenentes" en Aragón y Navarra en los siglos XI y XII*. Valencia: [s. n.].
- Uría, Isabel (1981): «Sobre la unidad del mester de clerecía del siglo XIII. Hacia un replanteamiento de la cuestión», en C. García Turza: *Actas de las III Jornadas de Estudios berceanos*. Logroño: Instituto de Estudios Riojanos, 179-188.
- Uría, Isabel (2000): *Panorama crítico del mester de clerecía*. Madrid: Castalia.
- Vallín, Gema (1996): *Las cantigas de Pay Soarez de Taveirós*. Madrid: Universidad de Alcalá de Henares.
- Varela Barreiro, Xavier (1998): «Verrá: Os futuros irregulares con vibrante múltiple na Lírica profana», en J. L. Couceiro / L. Fontoira (eds.): *Día das Letras Galegas 1998. Martín Codax, Mendiño, Jobán de Cangas*. Santiago de Compostela: Universidade de Santiago, 175-188.
- Varela Barreiro, Xavier (1999): «Evolución do radical dos pretéritos irregulares sigmáticos», en R. Álvarez / D. Vilavedra (eds.): *Cinguidos por unha arela común. Homenaxe ó Profesor Xesús Alonso Montero*. Santiago de Compostela: Universidade de Santiago de Compostela, I, 1047-1072.
- Varela Barreiro, Xavier (2005): «Os usos das letras maiúsculas no *Cancioneiro da Ajuda*», en A. I. Boullón / X. L. Couceiro / F. Fernández Rei (eds.), 275-288.
- Varela Sieiro, Xaime (1998): «Sobre el término *perfia* en la documentación medieval latina de Galicia», *Bulletin Du Cange* 56, 251-260.
- Varela Sieiro, Xaime (2000): «*Petras y petras mobiles et immobiles*: constituyentes de enumeraciones formularias en la documentación altomedieval de Galicia», *Bulletin Du Cange* 58, 211-217.
- Varela Sieiro, Xaime (2003): *Léxico cotián na Alta Idade Media de Galicia: o enxoval*. Sada (A Coruña): Edicións do Castro.
- Vasconcelos, Carolina Michaëlis de (1904 [1990]): *Cancioneiro da Ajuda*. Reimpressão da edición de Halle (1904), acrescentada de um prefácio

- de Ivo Castro e do glossário das cantigas (*Revista Lusitana*, XXIII). 2 vols. Lisboa: Imprensa Nacional-Casa da Moeda.
- Vasconcelos, Carolina Michaëlis de (1908): «Contribuições para o Dicionário Etimológico das Línguas Hispânicas», *Revista Lusitana* XI, 1-62.
- Vasconcelos, Carolina Michaëlis de (1910): «Mestre Giraldo e os seus Tratados de Alveitaria e Cetraria. Parte I: estudo literario. Parte II: Estudos etimológicos. Contribuições para o futuro Diccionario Etimológico das Línguas Románicas Peninsulares», *Revista Lusitana* XIII, 149-432.
- Vasconcelos, Carolina Michaëlis de (2004): *Glosas marginais ao Cancioneiro medieval português*. Ed. de Y. Frateschi Vieira / J. L. Rodriguez / M. I. Morán Cabanas / J. A. Souto Cabo. Coimbra: Universidade; [Brasil]: Unicamp – [Santiago de Compostela]: Universidade de Santiago de Compostela. [Trad. de *Randglossen zum alportugiesischen Liederbuch*, publicadas na revista *Zeitschrift für romanische Philologie* entre 1896 e 1905]
- Vasconcelos, José Leite de (1928): *Antroponímia Portuguesa. Tratado comparativo da origem, significação, classificação e vida do conjunto dos nomes próprios, sobrenomes e apelidos, usados por nós desde a Idade-Média até oje*. Lisboa: Imprensa Nacional.
- Vasconcelos, José Leite de (1959⁴): *Lições de Filologia Portuguesa*. Rio de Janeiro: Livros de Portugal.
- Ventura, Joaquim (1995): «Toponímia nas cantigas de sátira obscena do cancionero medieval galego-português», en J. Salvador Paredes (ed.): *Medioevo y Literatura: Actas del V Congreso de la Asociación Hispánica de Literatura Medieval (Granada, 27 septiembre – 1 octubre 1993)*. Granada: Universidad de Granada, vol. IV, 475-490.
- Viaxe 1745* = Sarmiento, Martín (1975).
- Vieira, Yara Frateschi (1999): *En cas dona Maior. Os trovadores e a corte senhorial galega do século XIII*. Santiago de Compostela: Laiovento.
- Viejo, Julio (1998): *La onomástica asturiana bajomedieval. Nombres de persona y procedimientos denominativos en Asturias de los siglos XIII al XV*. Tübingen: Max Niemeyer.
- Vilaboi Freire, Pilar (1991): «Algunhas observacións da grafía *b* no galego», *Cadernos de Lingua* 3, 169-173.
- Vilar, Hermínia Vasconcelos (2005): *Afonso II. Um rei sem tempo*. Lisboa: Círculo de Leitores.
- Vilavedra, Dolores (1999): *Historia da literatura galega*. Vigo: Galaxia.
- Villanueva, Joaquín Lorenzo / Jaime Villanueva (1803-1852): *Viage literario a las iglesias de España*. 22 vols. Madrid: Imprenta de la Real Academia de la Historia.
- Viña Liste, José María (ed.) (1993): *Textos medievales de caballerías*. Madrid: Cátedra.

- Walsh, Thomas J. (1991): «Spelling lapses in Early Medieval Latin documents and the reconstruction of primitive Romance phonology», en R. Wright (ed.), 205-218.
- Williams, Edwin (1938 [1975³]): *From Latin to Portuguese. Historical Phonology and Morphology of the Portuguese Language*. Philadelphia – Oxford: University of Pennsylvania Press – Oxford University Press. [Trad. portuguesa de Antônio Houaiss: *Do Latim ao Português. Fonologia e Morfologia Históricas da Língua portuguesa*. Rio de Janeiro: Tempo Brasileiro, 1975³].
- Wolf, Heinz Jürgen (1991): *Glosas Emilianenses*. Hamburg: Buske.
- Wright, Roger (1983): «La no existencia del latín vulgar leonés», *Incipit* III, 1-7, 223-230.
- Wright, Roger (1989): *Latín tardío y romance temprano en España y la Francia carolingia*. Madrid: Gredos [Trad. ao español de *Late latin and Early Romance in Spain and Carolingian France*. Liverpool: Francis Cairns, 1982].
- Wright, Roger (ed.) (1991a): *Latin and the Romance Languages in the Early Middle Ages*. London – New York: Routledge.
- Wright, Roger (1991b): «La enseñanza de la ortografía en la Galicia de hace mil años», *Verba* 18, 5-25.
- Wright, Roger (2000): *El tratado de Cabrerros (1206): estudio sociofilológico de una reforma ortográfica*. London: Department of Hispanic Studies, Queen Mary and Westfield Collage.
- Wright, Roger (2004): «La representación escrita del romance en el reino de León entre 1157 y 1230», en *Orígenes de las lenguas romances en el Reino de León. Siglos IX-XII (Congreso internacional, León, 15-18 octubre 2003)*. León: Centro de Estudios e Investigación San Isidoro.
- Wunderli, Peter (1965): «Die ältesten romanischen Texte unter dem Gesichtswinkel von Protokoll und Vorlesen», *Vox Romanica* 24, 44-63.
- Zimmermann, Michel (1989): «Glose, tautologie ou inventaire? L'énumération descriptive dans la documentation catalane du x au xiie siècle», *Cahiers de Linguistique hispanique médiévale* 14-15, 309-338.
- Zink, Michel (1974): «Sur un sermon catalano-provençal du xiie siècle», en *Mélanges d'histoire littéraire offerts à Ch. Rostaing*. Lieja: Association des Romanistes de l'Univ. de Liège, 1245-1251.
- Zink, Michel (1976, 1982²): *La prédication en langue romane avant 1300*. Paris: Honoré Champion.

SIGLAS DOS ARQUIVOS MÁIS FRECUENTEMENTE CITADOS

- AA = Arquivo de Antealtares. Convento de San Paio (Santiago).
- ACL = Arquivo da Catedral de Lugo.
- ACOu = Arquivo da Catedral de Ourense.
- ACZ = Archivo de la Catedral de Zamora.
- ADA = Archivo Diocesano de Astorga.
- AHN = Archivo Histórico Nacional (Madrid).
- AHNS = Archivo Histórico Nacional de Salamanca.
- AHPOu = Arquivo Histórico Provincial de Ourense.
- AMC = Archivo del Monasterio de Carrizo.
- ARG = Arquivo do Reino de Galicia (A Coruña).
- ASMC = Archivo del Monasterio de Santa María de Carvajal de León.